

БЕКТУРСУН АЛЫМОВ, АЙСУЛУУ ТОЙЧУБАЕВА

АДАБИЯТ

ЖАЛПЫ ОРТО БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ
МЕКТЕПТЕРДИН 6-КЛАССЫ
ҮЧҮН ОКУУ КИТЕБИ

*Ўзбекистан Республикасынын Элге билим берүү
министрлиги бекиткен*

Үчүнчү басылышы

ТАШКЕНТ
«SHARQ» БАСМА-ПОЛИГРАФИЯЛЫК
АКЦИОНЕРДИК КОМПАНИЯСЫНЫН
БАШКЫ РЕДАКЦИЯСЫ

2013

УЎК: 821.512.154(075)

КБК 74.261я72

А – 45

Р е ц е н з е н т т е р:

Ташкент областынын Паркент районундагы 33-мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими **Абдунасыр Темирбаев**;
Ташкент областынын Бостондук районундагы 38-мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими **Назира Пардабаева**.

Шарттуу белгилер:

— тема боюнча баалоо үчүн суроо жана тапшырмалар;

— берилген макалдардын маанисин чечмелегиле;

— кошумча окугула, учкул сөздөрдү жаттагыла!

А–45 **Б. Алымов жана башк.**

Адабият: Жалпы билим берүүчү мектептердин 6-классы үчүн окуу китеби (Авторлор: Б. Алымов, А. Тойчубаева — Т.: «Sharq», 2013 — 240 б.

УЎК: 821.512.154(075)

КБК. 74.261я72

**Республикалык максаттуу китеп фондунун
каражаттары эсебинен ижара үчүн басылды.**

ISBN 978-9943-00-000-0

© «Sharq» басма-полиграфиялык акционердик компаниясынын Башкы редакциясы, 2005, 2009, 2013.

КИРИШҮҮ

Кымбаттуу досум!

Мына сен 6-класстын окуучусу болдуң. Колунда кармап турган «Адабият» китебинен сен көп нерселерди үйрөнөсүң. Көркөм адабияттын кызыктуу дүйнөсүнө сапар аласың. Көркөм адабият деген эмне? Көркөм адабият жөнүндө Президентибиз И.А.Каримов «Жогорку руханият — жеңилгис күч» чыгармасында: «Адамдын «руханий дүйнөсүн жарата турган дагы бир кудуреттүү каражат» бул — көркөм сөз өнөрү, көркөм адабият болуп саналат. Адабият эзелтеден элдин жүрөгүндөгүлөрүн туюнткан чындык менен адилеттин жарчысы болуп келген», — деп баса белгилеп өткөн.

Көркөм адабият деген эмне?

Көркөм адабият — көркөм өнөрдүн бир тармагы. Көркөм өнөрдүн тармактарына: кино, театр, музыка, скульптура, архитектура, сүрөт өнөрү ж.б. кирет. Адабият деген жалпы мааниде колдонулган сөз. Тагыраак айтканда, басмадан чыккан бардык эле китептер адабият деп аталат.

Көркөм адабият — сөз өнөрү. Көркөм адабияттын башкы куралы да сөз. Көркөм адабияттын предмети — адам, анын турмушу, жан дүйнөсү. Жазуучу өзүнүн чыгармасында кимди гана сүрөттөбөсүн, аны курчаган айлана-чөйрөсү, жаратылышы, иштеген иши, адамдар менен болгон карым-катнашы жана башкалары менен бирдикте карайт. Демек, турмуштагы болгон окуяны көркөм сөздүн күчү менен сезим элегинен өткөрүп, образдаштыруу менен кайра иштеп чыгат.

Оозеки эл чыгармачылыгы адабият илиминде *фольклор* деп аталат. Көркөм адабияттын ыр түрүндөгүсү — *поэзия*, кара сөз түрүндөгүсү — *проза*, ал

эми сахнада оюн коюуга ылайыкталып жазылган түрү — драма деп аталат.

«Тарыхсыз эл болбойт» — дегендей, сен алгач элибиздин оозеки чыгармачылыгын биздин доорго чейин сактап келген, элибиздин таланттуу, чукугандай сөз тапкан чечен акындары жөнүндөгү түшүнүккө ээ болосуң. Алардын чыгармалары менен таанышасың.

XII кылымдагы «акындардын акыны, даанышмандардын көч башы» катары баа алган акын Акмат Югналиевдин «Акыйкат сыры» чыгармасында айтылгандай,

Билимдүү кайда жүрсө төрдөгүдөй,
Билимсиз тирүүсүндө көрдөгүдөй.
Билимдүү өлгөн соң да унутулбайт,
Билимсиз тирүүсүндө да аты угулбайт.

Мына ушул төрт сап ырда да акын билимдүү инсандын келечегин ачык көрсөтө алган.

Көркөм адабиятта турмуш чындыгы образдар аркылуу чагылдырылат. Жазуучу көркөм сөздүн кудурети менен каармандардын образын жаратат. Ал окуучуларды жаман сапаттардан алыс болууга, ыймандуулукка, адилеттикке, боорукердикке, эрдикке ж.б. үндөйт, асыл сапаттарга тарбиялайт жана турмушка даярдайт.

Эң негизгиси Ата Мекендин ыйыктыгын сезе билип, достукка, биримдикке, улуу инсандардын эмгегин баалай билүүгө үндөп, Мекенге болгон чексиз сүйүүсүн калыптандырып барат. Көркөм адабият менен таанышууда, анын сырын үйрөнүүдө бул китеп сенин эң жакын кыйбас досуң болуп калсын.

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТЫН КАЗЫНАСЫНАН

ЭМГЕК ЫРЛАРЫ

Элдик оозеки поэзиянын эң алгачкыларынын бири — эмгек ырлары. Ал мимикалык ырлардын түрмөгүнө кирет.

Эмгек ырлары эмгектин жүрүшүнө жараша жана аны уюштурууну жеңилдетүү максатында келип чыккан. Мындай ырларда адамдардын эмгекке карата мамилелери айкын жана образдуу чагылдырылган. Эмгек ырлары кыргыз элинин турмуш-тиричилигинин мүнөзүнө жана өзгөчөлүгүнө жараша пайда болгон. Мисалга алсак, мал чарбачылыкка, дыйканчылыкка жана кол өнөрчүлүккө карата ырдалгандыгын байкоого болот.

Ырдын ритми тигил же бул эмгектин ыргагына шайкеш келет. Ошол себептүү эмгек ырларынын ыргактары негизинен кыска, уйкаштыктары даана, айкын жана сүрөттөөлөрү таасын, таамайлыгы менен өзгөчөлөнөт. Алар өзүлөрүнө тиешелүү болгон обондор менен аткарылат.

БЕКБЕКЕЙ

Кыргыз эли байыртадан негизинен мал чарбачылык менен алектенип келгендиктен, элдик оозеки чыгармачылыкта «Бекбекей» ыры кеңири таралган. Аны жайкы түндө короо күзөткөн жаштар, көбүнчө кыз-келиндер ырдашкан. Ырдоочулардын башкы максаты — төрт түлүк малды бек кайтаруу, сак кайтаруу, ууру-бөрүгө алдырбоо, чыгашага учуратпоо.

Ала байтал Бекбекей,
Айкалышкан Саксакай.
Кула байтал Бекбекей,
Куюлушкан Саксакай.
Бекбекей качты бел ашты,
Саксакай кууп адашты.

Түндү-түндөй жүгүргөн,
Түлкүнүн колу сөгүлсүн.
Түн уйкуну үч бөлгөн,
Карышкыр каны төгүлсүн.
Бекбекей качты, бел ашты,
Белине белбоо жарашты.

Укурук учун майтардым,
Бүгүн короо кайтардым.
Ийнемдин учун майтардым,
Издебей короо кайтардым.
Ийнемдин учун түзөттүм,
Бүгүн короо күзөттүм.

Укуругум долоно,
Ууру, бөрү жолобо!
Камчымдын сабы долоно,
Каапыр ууру жолобо!

Ууру келсе уштайбыз,
Бетин айра муштайбыз.
Төбөгө чаап айдайбыз,
Төөгө чиркеп байлайбыз.

Бүгүн бир айдын он беши,
Сары баш улак төл башы.
Аркада жылдыз алтымыш,
Кайтарган коюм алты жүз.

Короомдун чети таман жол,
Кайтарган коюм аман бол.
Кайтарган короом сак болгой,
Эртең бир бетим ак болгой!

ШЫРЫЛДАҢ

Ошондой эле «Шырылдаң» ырында да жылкычылардын оор турмушу баяндалган. Жылкычылар ырды ырдап, элден азык-түлүк да жыйнап алышкан. Ырдын мазмунунан алардын турмушун, максат-мүдөөсүн, ой-тилегин билүүгө болот.

Ала даакы шырылдаң,
Кула даакы шырылдаң.
Салтанаттуу шырылдаң,
Султан аттуу шырылдаң.
Шырылдаң биздин шыйкыбыз,
Бүгүн калды уйкубуз.
Шып шырылдаң шыр экен,
Жылкычынын ыры экен.
Карылардын наркы экен,
Жигиттердин айты экен.
Жылкычынын мурунтан,
Айтып жүргөн салты экен.
Конок тоого бүткөндө,
Кошо чыккан шырылдаң.
Таруу ташка бүткөндө,
Талаша чыккан шырылдаң.
Жылкычы менен коюндаш,
Жанаша чыккан шырылдаң.
Шырылдаң биздин шыйкыбыз,
Түндө келет уйкубуз.
Аман болсо жылкыбыз,
Эртең канар уйкубуз.

ОП МАЙДА

«Оп майда» — баба-дыйкандын кесиптик ыры. Дыйкандар өздөрүнүн жайлата кылган эмгегинин үзүрүн көрүүнү, мол түшүм алууну тилек кылышкан. Даны өзүнө пайда болсо, саманы малга керек экендигин кыска жана көркөм туюндурушкан. Баба-Дыйкан түшүмдүн мол болушуна жардам, көмөк берер деген үмүт-ниеттерин билдиришкен.

Майда-майда, мапмайда,
Майдалансын, атты айда.
Кызыл толгон кырманды,
Сузалы биз капкайда.
Бекер жүрсөң жан багып,
Табалбайсың эч пайда.
Майда-майда, оп майда,
Орой-орой оп майда,
Ороо толсун оп майда.

Кырча-кырча басканын,
Кырман толсун оп майда.
Майда-майда, мапмайда,
Майдалансын, атты айда.
Майда бассаң, жалпыбызга пайда.
Талкандары бизге пайда,
Топондору сизге пайда.
Орой-орой оп майда,
Ороо толсун оп майда.
Шакылдата баспасак,
Оп майда, бизге дан кайда.

Кар алдында калбасын,
Эртелеп барын майдала.
Орой-орой оп майда
Орой-орой басканда,
Ороо толсун оп майда.

Кырча-кырча басканда,
Кырман толсун оп майда.
Эгиндери бизге пайда,
Топону сизге пайда.

1. «Оп майда» ырында элдин үрп-адаты, үмүт-тилеги кандайча ырдалган?
2. «Бекбекейди» кимдер ырдашкан жана ал аркылуу кандай мүдөөгө жетүүнү самашкан?
3. «Шырылдаң» ырын кимдер аткарган, анын максат-маңызын айтып бергиле.

КААДА-САЛТ ЫРЛАРЫ

Элдик оозеки поэзияда кеңири таралган чыгармалардын бир түрү — каада-салт ырлары. Мында элдин үрп-адаты, ырасми каадасы, ырым-жырым жөрөлгөсү жана башка жашоо турмушунун ар түрдүү жактары чагылдырылган. Ошого байланыштуу каада-салт ырларынын түрлөрү көп. Алсак, бешик ырлары, жарамазан ырлары, оюн ырлары, керээз ырлары, кошок ырлары, көрүшүү ырлары, кыз узатуу ырлары, ырым-жырым ырлары жана башкалар. Алардын көпчүлүгү мурас катары бүгүнкү күндөргө чейин эл арасында кеңири ырдалып келе жатат.

БЕШИК ЫРЫ

(Алдей-алдей, бөбөгүм)

Бешик ырлары дүйнө элдеринин поэзиясында арбын кездешет. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында да кең тараган лирикалык жанрлардын бири — бул бешик ырлары. Алар лирикалык чыгармалардын тутумундагы каада-салт ырларына кирет.

Бешик ырлары бала ыйласа — сооротуу, ойгонсо — уктатуу максатын көздөйт. Ырдын мазмунунда эненин балага карата аруу сезимдери, жакшы ниеттери камтылат. Башкача айтканда, наристенин акыл-

эстүү, өнөрлүү, баатыр, таланттуу болуп чоңоюшун, элдин керегине жараган азаматтардын катарына кошулушун каалаган улуу үмүт-тилектер образдуу чагылдырылат. Бешик ырлары негизинен алты-жети муундан турат. Ыр саптары терметилген бешиктин ыргагына жана эненин баланы таптаган бир калыптагы кыймыл-аракетине шайкеш келет. Ошого жараша ал, адатта, басыңкы маанайдагы обондуу ыргак менен аткарылат.

Эл жайлоодон түшө элек,
Арпа, буудай быша элек.
Куштун жүнү калпагың,
Эл сүйбөсө сүйбөсүн,
Өзүм сүйөм аппагым.
Ыйлаба балам, ыйлаба,
Апакеңди кыйнаба.
Алдей-алдей, ак бөбөк,
Ак бешикке жат, бөбөк,
Кунан койду сой, бөбөк,
Куйругуна той, бөбөк.
Алдей, бөпөм, ыйлаба,
Менин жаным кыйнаба.
Атаң тойго кетиптир,
Ак кесе толгон эт келет.
Энең тойго кетиптир,
Эмчеги толгон сүт келет.
Сал-сал билек, сал билек,
Сары майга мал билек.
Коён кошту кош билек,
Кошкон майга мал билек.
Алдей, бөбөк, ыйлаба,
Эжекеңди кыйнаба.

1. Бешик ырларынын өзгөчөлүгүн жана маанисин түшүндүрүп бергиле.

2. Бешик ырлары кайсы убакта жана кандай максат, тилекте аткарылган?
3. Бешик ырларынын ичинен «Алдей-алдей, бөбөгүм» ырын жаттап, аны обону менен аткарууга аракеттенгиле.

АКЫЙНЕК

Акыйнекти негизинен кыздар, жаш келиндер бири-бирине, же тууган уругуна, жашаган айыл конушуна карата эки жаат болуп бөлүнүп алып, мандай-тескей туруп ырдашкан. Мында бири экинчисинин жүрүштурушун, кебете-кешпирин жана кулк-мүнөзүн, ойсанаасын мазакташкан. Айтышуунун мазмунун бири-бирин кемсинтүү, ызалантуу жана мыскылдоо, мазактоо гана түзбөстөн, кээде чечендик өнөрдү сыноо, таамай сөздү, чукугандай сөз тапкычтыкты байкоо максатында да ырдалып, негизинен элдик оюн-зооктун, тойтамашанын көркүн ачкан.

Акый, акый, акыйнек,
Айтышалы ачуу кеп,
Чычалабай уккула
Чын айтышат тура деп.
Акыя, акыя,
Айталбасаң кокуя.

Биринчи кыз: Этегимби, жеңимби?
Ушул кыз менин теңимби?
Жалпаңдабай жаман кыз,
Жакшылап уккун кебимди.

Экинчи кыз: Оштун тоосу Сулайман,
Сурап алган кудайдан.
Сага окшогон кыздарды
Жасап алам ылайдан.

Биринчи кыз: Эрте менен турбайсың,
Күн чыкканча уктайсың.
Эки чыны тамак жеп,
Тойбой турган суктайсың.

Экинчи кыз: Энең менен бойлошуп,
Абысындай жүрөсүң.
Алкылдабай жерге кир,
Акыйнек айтсам өлөсүң.

Акыя, акыя, акый, акый, акыя.

1. Акыйнек ырлары деп кандай мазмундагы ырларды айтууга болот?
2. Азыркы акыйнек ырларынан уктунар беле?
3. Айтышты ролдорго бөлүштүрүп, көркөм окууга көнүккүлө.

ЖАРАМАЗАН

Жарамазан ырлары — мусулман динине байланыштуу чыккан каада-салт ырларынын бир бутагы. Бул ырлар жылына бир ирет отуз күндүк орозо учурунда айтылган. Ырды баштап сөзгө чебер, өнөрлүү адамдар чыгарып, акырындык менен эл арасына тараган.

Жарамазан айткандар үймө-үй, айылма-айыл кыдырышкан. Максаты тамак-аш, буюм-терим, мал-жан жана башкаларды өндүрүп алыш үчүн үй ээсинин ата-тегин, кадыр баркын, уул-кыздарын, дүнүйө-мүлкүн мактоо. Ошондой эле ага жана үй-бүлөсүнө амандык, ынтымак, байлык, өмүр, бакыт каалоо менен, орозонун кабыл болушуна карата жакшы ой-тилектерин билдиришкен.

I

Ассалоомалейкум, жарамазан,
Он эки айда бир келген орозожан.
Уктап жаткан балдарга умай салам,
Кулак каккан жандарга дубай салам!

Орозого союлган кара борук¹,
Аталардан калыптыр ушул жорук.

II

Жарамазан айта келдик эшигиңе,
Ак кочкордой уул берсин бешигиңе,
Баатыр чыкса кантесиң насибиңе,
Байланыштуу бардыгы таазимиңе.

III

Ушул үйдүн түндүгү кайың бекен,
Бизге берер акчасы дайын бекен.
Ушул үйдүн түндүгү арча бекен,
Бизге берер жоолугу барча бекен.
Жарамазан айткандын жайы бардыр,
Жайып койгон куруту, майы бардыр.

IV

Адыр-адыр тоолордон
Аргымак минип биз келдик,
Аргымак башын тарталбай,
Ушул үйгө туш келдик.
Пейил төшөп чыкканбыз,
Белестерде букканбыз.
Ушул үйдө жеңекем,
Берешен деп укканбыз.

V

Ак пейилден чыкканбыз,
Адырларга букканбыз.
Адыр мүнөз акемди,
Ачык кол деп укканбыз.

---

¹ Борук – союшка багылган кочкор.

VI

Бычак учу жылтырайт,
Май томуруп жатабы.
Казан-аяк калдырайт,
Курут эзип жатабы.
Пейлиң менен алып чык,
Берем кана батаны.

VII

Бул пейлиндин барында,
Бир жакшылык көрөрсүң.
Келерки ушул маалда,
Келиниң эркек төрөсүн!
Корозуң үндүү болсун,
Кочкоруң жүндүү болсун.

VIII

Бактыңды Кыдыр колдоп,
Карааның сүрдүү болсун.
Кызың мончоктуу болсун,
Уулуң он чакты болсун.
Короого батпай койлоруң,
Корумда козуң ойносун.

IX

Жылкыларың күтүрөп,
Жылганы бербей бойлосун,
Демиңиз бийик тоо болсун,
Дениңиз дайым соо болсун!
Оомийн!!

1. Жарамазанды кимдер айтышкан?
2. Жарамазан ырларынан кандай өзгөчөлүктөрдү байкадыңар?
3. Элден жарамазан ырларын уктуңар беле? Эгер уксаңар дептериңерге түшүрүп, класста көркөм окуп бергиле.

АРМАН ЫРЛАРЫ

Арман — адамдардын тагдырын, турмушта орундалбаган бактысын, тилегин, ишке ашпаган эңсөөсүн, ой-санаасын, жетпей калган мүдөөсүн чагылдырган лирикалык ырлардын бир түрү. Коомдогу мамилелердин теңсиздиги, турмуштун жетишпегендиги жана жеке адамдардын жапа чегүүсү, күйүтү, кайгысы арман ырларынын жаралышынын булагы болгон.

Арман ырлары өзүнүн тематикасы жана мазмуну боюнча ар түрдүү. Мисалга, турмуштук теңсиздикти чагылдырган арман ырларын атоого болот («Жокчулук», «Койчунун арманы» ж.б.). Кыз-келиндердин, аялдардын теңсиздигине байланыштуу келип чыккан арман ырлары да кеңири кездешкен. Алар: «Оойдай», «Кыз Кенженин арманы», «Чалга берген кыздын арманы» ж.б. Ошондой эле жеке адамдын бактысыздыгына байланыштуу арман ырлары да эл арасында ырдалган («Баласыз аялдын арманы», «Эненин арманы», «Сокурдун арманы» ж.б.).

КОЙЧУНУН АРМАНЫ

(Койчулардын коңур үнү)

Койчу болдум башынан,
Кордукту тартып жашыман.
Кошомат кылып кой бактым,
Курсагымдын ачынан.
Чокоюм буттан суурулуп,
Чор болду таман туурулуп.
Чарыгым буттан суурулуп,
Чой-чойлоп жүрүп өлөмбү,
Чокуда бир күн буулугуп?
Кара өгүз минсем, камчы жок,
Үйгө бир келсем, тынчым жок.

Тынч алып жатып алганча,
Же шордуу менин ырсым¹ жок.
Кыш кайтардым шабырга²,
Жаз кайтардым кызыл тоонун адырга.
Же дүйнө күн кантейин,
Жебедим тыштуу кабырга.
Эшикке жатсам, эчки каапыр тебелейт,
Үйгө кирсем, байбиче каапыр жемелейт.
«Тезек тер», — деп кап берет,
Үйгө кирсем көсөө менен тап берет.
Эшикке жатсам курушуп,
Кой, эчки менен урушуп,
Каржалсам билчү киши жок,
Ачка жатсам тырышып.
Кара өгүз минсем тынчым жок,
Үйгө бир келсем тынчым жок,
Муңканып, зарлап ыйласам,
Арманым угар киши жок.

1. «Кошомат кылып кой бактым, Курсагымдын ачынан», — деп, кайсы учурдагы кой кайтарган өспүрүмдөрдүн оор турмушу сүрөттөлүп жатат?
2. Теңсиз заманда кор болгон койчунун эмгегин, айласыз турмушун жана укуксуздукун чагылдырган кайсы ыр саптарынан байкадыңар?

КОШОК ЫРЛАРЫ

Кыргыздын элдик оозеки поэзиясындагы кеңири тараган салт ырларынын бир түрү — бул кошоктор. Кошокторду адам өлгөндө анын жакындары, көбүнчө аялдар, өзүнчө обон менен ый аралаш айтышкан. Илгери дээрлик ар бир кыргыз аялы башына өлүм кайгысы түшкөндө жаттап алып же жамактатып кошок кошконго жараган. Ошон үчүн элде: «Күйгөн катын

¹ Ырсым жок — ырысым жок

² Шабыр — саздак жерде өскөн камыш

кошокчу» — деген макал айтылып калган экен. Тарыхый шартка байланыштуу кыз-келиндердин акындык өнөрүндө өлгөн адамдын тирүү кезинде сиңирген эмгеги, асыл сапаттары, башкаларга болгон мамилеси чагылдырылган. Буга Тоголок Молдо кайра иштеген «Устанын аялынын кошогу», «Калмергендин аялынын кошогу», «Дыйкандын аялынын кошогу», «Гүл ойрон» кошокторун атоого болот. Узатылып жаткан кызга карата энеси, эжелери, жеңелери коштошуп ырдаган салт ырлары да кошоктор деген ат менен белгилүү. Анда кыздын жакшы сапаттары, келечеги жөнүндө каалоолор айтылган. Кошок сыяктуу элдик салттуу ырлар дүйнөдөгү калктын басымдуу көпчүлүгүндө бар.

ДЫЙКАНДЫН АЯЛЫНЫН КОШОГУ

Асылым дыйкан жыргалым,
Асылың көрүп жыргадым.
Бала-чакан жаш калды,
Баркынды санап куурадым.
Бармактарың барбайтып,
Басаган элең, жыргалым.
Ортондорун оркойтуп,
Орокчу элең, жыргалым.
Кабырганды каржайтып,
Карылуу элең, жыргалым.
Батыра чапкан кетменди,
Байкаган үрөн сепкенди.
Өзү — дыйкан табышкер,
Ойлонбогон өткөндү.

Арыкка суусун бурганым,
Айылга жыйын курганым.
Ак буудай айдап, нанын жеп,
Аштык багып турганым.
Адамдан талап кылбаган,
Асыл элең, жыргалым.

Булунга буудай сепкеним,
Буудайга алган кетмениң.
Талаага таруу сепкениң,
Таза урунган кетмениң.
Кош өгүзүн байлаган,
Шайман тиркээч майлаган.
Кара жерди каңтарып,
Эшилтип эгин айдаган.
Эл кеткенде жайлоого,
Эгиндин башын жыйнаган.
Буурусунун буктурган,
Кара жерге суктурган.
«Түгөнбөс кенч эгин», — деп,
Сугатчыга уктурган.
«Эмгек кыл», — деген насаатын,
Дыйкандарга жуктурган.
Ат семирткен арпага,
Пайдасы тийген барчага.
«Асыл дыйкан өттү», — деп,
Атагың кетти канчага.

Арыгың терең, кең чапкан,
Ак буудай деген кен тапкан.
Дыйкандык кылып дан тапкан,
Жыргатып жакшы жан баккан.
Бурбай эккен буудайды,
Гүлзар кылган бул жайды.
Жыргалым дыйкан барында,
Жыргап көрдүм убайды.
Адырга сепкен арпаны,
Аян кылган канчаны.
«Талаага сепкен таруу», — деп,
«Табар пайдам ушул», — деп,
Конуш кылган колотту,
Колотко сепкен конокту.
Чамынганы жолборстой,
Чарыкка салган орокту.

Булунга сепкен буурчакты,
Алтын деп билген турпакты.
Ашка, нанга мол кылып,
Тойгузуп турган курсакты.
Пейилинде жактырбайт,
Бекер басып жүрүштү.
Жарышка салып кеп кылган
Арпа менен күрүчтү,
Чөптү тоодой көп кылган,
Төгөрөгүн чеп кылган.
Саманын арбын көп кылган,
«Берекелүү дыйкан», — деп
Жалпы калк аны кеп кылган.
Жаманчылык жут күнү,
Чабыр-чубур арыктар,
Тегеректеп, жеп турган.
Артын байкап санаган,
Артык кадыр самаган.
Жут болгондо топурап,
Малдуулар көзүн караган.
Дыйканымды өлтүрдү,
Баласы мендей какшасын.
Башыма жабыр келтирди.
Эч кылмышы жок эле,
Дыйканымды күнөөлөп,
Жайлатып датка өлтүрүп,
Жалпы журтка күбөлөп,
Багымды датка байлады.

Асылым дыйкан арстаным,
Талыкпай ташка басканым.
Кара жолтой какшаалга,
Жок эле менин жазганым.
Асылым дыйкан курдашым,
Армандуу болду бул башым.
Асылым аман турганда,
Анык эле жыргашым.

Арстаным, сенден айрылып,
Арылбады көз жашым...

Керилип кетмен чапканым,
Кетмендей нанды тапканым.
Кенебей жыргап жатканың,
Кейитип кеттиң, арстаным.

1. Чыгармада дыйкандын кандай сапат-касиеттери көркөм токулган?
2. Эмне үчүн дыйкан топуракты алтынга салыштырган?
3. «Жут болгондо топурап,
Малдуулар көзүн караган», — деген саптарды кандай түшүнөсүңөр?
4. «Эмгегиң менен элге жак, кор кылбай асыл жанды бак»,
«Дыйкан өгүздөй күчүн берсе, жер инектей¹ сүтүн берет»
деген макалдардын маанисин кошокко байланыштырып чечмелегиле.

ГҮЛ ОЙРОН²

Дөөлөс уруусунан Ысык-Көлдө XIX кылымдын орто ченинде Арпа деген жигит жашаптыр. Ал төмөнкү таптан болуп, 30 жаш чамасында ажалынан өлүп, үч баласы жетим калат. Зайыбы Чыны деген аял кошокчу чыгып, «Гүл ойрон» деген кошокун айткан.

Асылым, Арпа, гүл ойрон,
Кандай жорук баштадың?
Катын менен балаңды,
Каран күнгө таштадың.
Жашында өлгөн оңорбу?
Жаш кезинде тул калган,
Мендей бейбак болорбу?
Кара бет атка конорбу?

¹ инек — үй

² «Гүл ойрон» — ойрон — өлгөн, эрте өлгөн же капысынан өлгөн; кошокко байланыштырып Чынынын күйөөсүнө берген даражалуу аты.

Кызылды кийген оңорбу?
Кыш чилдеде тоңорбу?
Келининде кесилип,
Кара бет атка конорбу?
Бир төшөктө эки баш,
Үч балаң калды жетим жаш,
Эки башты айырган,
Эгем таала боору таш.
Арпа ичинде бир буудай,
Накта буудай дечү элем.
Эл ичинде Арпамды,
Сакта кудай дечү элем.
Жайкалып чыккан буудайды,
Такта буудай дечү элем.
Жаш гүл ойрон Арпамды,
Сакта кудай дечү элем.
Ыргалып чыккан буудайым,
Ырайым кылбай кудайым,
Күлкүңүздү биз таппай,
Аргымагың жаз чаппай,
Акылыңды мен таппай, гүл ойрон,
Сымбаттуу келген сен өзүң,
Айтымың калган ак сөзүң,
Акырет кеткен сен өзүң,
Арманда калган мен өзүм.

Ошол көч үстүндө Чыныга Бугу уруусунун чоңдору Муратаалы, Боромбай— күйөөндү макта деп, кимдир-бирөөсү шыбырайт. Анда Чыны кошокчу:

Кызыл макмал топтоймун,
Кымбатым Арпа ойронду,
Кызматын айтып жоктоймун.
Асылым Арпа гүл ойрон,
Кара чачым жайдырдың,
Калдайтып кара салдырдың.

Калк ичинде мен шордуу,
Кайран Арпа ойронду,
Кабыланга чалдырдым.
Жашыл алма колго алып,
Бейиште бекен гүл ойрон?
Кыз алган жарым калды деп,
Кейиште бекен гүл ойрон?
Жергенден келген жети каз,
Жетөөн коюп, бирөөн ат.
Жети эшиктүү бейиштин,
Эшигин ачып, төрүн бас.
Аркандан келген алты каз,
Алтоон коюп, бирөөн ат.
Алты атаң өткөн кыямат,
Ага барып салам айт.
Алты эшиктүү бейиштин,
Гүл ойрон, эшигин ачып, төрүн бас.

Асылым, Арпа ойронум,
Айылыма болот коргонум.
Жылас болуп гүл ойрон,
Жыйырма беш жашты сойлодуң.
Кара тоону этектеп,
Арпа ойрон,
Карчыга салып кеткенби?
Карчыгасын качырып,
Казакка суроо кеткенби?
Кызыл тоону этектеп,
Арпа — гүл ойрон,
Кыргыек салып кеткенби?
Кыргыегин качырып,
Кытайга элчи кеткенби?
Казактан ойрон келген жок,
Кайрылып үйүн көргөн жок.
Кайран Арпа ойронду,
Какшасам кудай берген жок.

Кытайдан Арпа келген жок,
Кылчайып үйүн көргөн жок.
Тилегеним Арпа эле,
Кылганын айтып жоктоймун,
Кара макмал топтоймун,
Казанат Арпа ойронду,
Кадырын айтып жоктоймун.
Кыш ичикти кийбеймин,
Киши айткан тилге кирбеймин.
Оруну жок сөз айтып,
Мактаганды билбеймин.
Гүл ойрон — өзү букара,
Коркуп жүргөн манаптан.
Айтуучуга ат берип,
Айттырбаймын жөнөкөй.
Ашыкпастан, шашпастан,
Айтып өткүн көмөкөй!
Кошуучуга кой берип,
Коштурбаймын жөнөкөй.
Кошомат эмес, чын жерден,
Кошуп өткүн, көмөкөй!
Үй үстүнө жоо келсе,
Корккон эмес — гүл ойрон.
Атганып чалгын алыстан
Чалган эмес — гүл ойрон.
Айдап жылкы алдында,
Салган эмес — гүл ойрон.
Көп аттанса, катардан,
Калган эмес — гүл ойрон.
Айтып айтпай пайда жок,
Кеткен жан кайтып келеби?
Кемиткен кудай береби?
Аман болсун балдарың,
Артында туяк — калганың.
Билбей калган жан барбы
Дүнүйөнүн жалганын?

1. Эмне үчүн кошокчу кошогуң гүл ойрон деп атаган?
2. Чыгарманын үзүндүсүн кошоктун кыраатына салып көркөм окугула.
3. Кошокту окуп чыгып, мазмунун кеңири айтып бергиле.

ТАМСИЛДЕР

Тамсил, биринчиден, адамдардын кулк-мүнөзүн, кылык-жоругун каймана түрдө чагылдырат. Экинчиден, аны сатиралык планда жалпылаштырат. Үчүнчүдөн, тамсилдин башында же аягында адамдарга ыймандык жактан таалим-тарбия берүүчү тыянак чыгарылат. Тамсилге каарман катары жаныбарлар, айбанаттар, өсүмдүктөр, буюмдар алынат. Булар адамдардын мүнөзүндөгү, кыял-жоругундагы, иш-аракеттериндеги айырмачылыктарына жана окшоштуктарына жараша тандалат. Мисалы, кой — момун, эшек — аңкоо, түлкү — митаам, коён — коркок, карышкыр — зулум.

Тамсилдер көбүнчө ыр түрүндө, кээде кара сөз формасында да кездешет.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында жана акындар поэзиясында тамсилдер көп учурайт. Мисалы, Тоголок Молдонун чыгармачылыгында тамсилдер көп кездешет. Азыркы кыргыз адабиятында тамсил жанры адам турмушун ар тараптан чагылдырууда.

АРСТАНДЫН КҮЧҮГҮН АСЫРАГАН МЫШЫК

Бир мышык каңгырап жүрүп арстандын жетим калган күчүгүнө жолугат да аны бооруна басып, эмизип асырайт. Күчүк чоңоюп, абдал азуулуу, чоң арстан болот. Өз тамагын өзү таап жей турган күчтүү болот. Бир күнү карды ачкан арстан өзүн асыраган мышыкты жемек болгондо, мышык анын оюн сезип, коркуп, жөрмөлөп талдын башына чыгып кетет. Ошондо арстан мышыкка мындай деп айтат:

— Ой, мага ак сүтүндү эмизген, асырап баккан энем. Сен менин тууган энемден да ысыксың. Бар акылыңды үйрөттүң, бирок эмне үчүн жөрмөлөп талдын башына чыкканды үйрөтпөдүң экен?— дейт.

Анда мышык:

— Ой, кайрымдуу балам, сени мен кичиненден боорума басып, өстүрдүм, билген акыл-айламдын баарын үйрөттүм. Бирок кулкунундан коркуп, бир өнөрүмдү айтпай жашырып калдым эле, аным акыл болгон экен, — дейт.

Ошондон улам «Кулкуну жаманга жакшылык кылба!» — деген кеп калыптыр.

1. Мышык арстандын күчүгүн эмне үчүн асырап алды?
2. «Кулкуну жаманга жакшылык кылба!» — деген кептин маанисин чечмелеп бергиле.

ИТТИН ДООЛДАЙ¹ ТИКТИРЕМ ДЕГЕНИ

I

— Кыш чилдеде курудум,
Үнүмдү баспай улудум.
Бул жүргөнүм кеп эмес
Бул иш мага эп эмес.

Жадырап-жайнап жаз болсо,
Байга жалчы жүрөйүн.
Байдын коюн кайтарып,
Бир доолдай чепкен кийин.

Жакшыраак байга барайын,
Акымды бүтүн алайын.
Доолдай кийип жасанып,
Оокаттын жайын карайын.

---

¹ Доолдай — жүндөн согулган таар чепкен

Саратан өтүп кыш болду,
Жаткан жерим муз болду.
Бул жорукка көнбөйүн,
Музда жатып өлбөйүн.

II

Ал аңгыча кыш өттү,
Жадырап жайнап жаз өттү.
Ит унутту айтканын,
Кышында музда жатканын.

Тилин салып акактап,
Көлөкө жерди качырат.
Доолдай чыккан эсинен,
Көлөкөгө жашынат.

Түлкү итке кеп айтат,
Түшүнсүн деп бек айтат:
— Кышында айткан доолдай,
Бүттүбү, итим? — деп айтат.

— Түлкүм, мага жүн кана?
Чыга турган үн кана?
Ал чепкенди кылгын деп,
Айта турган тил кана?

Чепкен чыгып эсинен,
Керилип жатып алыптыр.
Жалкоонун жайы ушундай,
Жайкалып уйку салыптыр.

-
1. Кыш чилдеде үшүгөн ит эмнелер жөнүндө ойлонду?
  2. Эмне үчүн жайкысына ит өзүнүн убадаларын унутуп койду?
  3. Ит менен түлкүнүн айткандарын ролдор боюнча көркөм окууга машыккыла.
  4. Иттин образы менен турмуштагы кандай адамдар мыскылданып айтылууда?

ЭЗОП

(Биздин заманга чейинки VI кылым)

Уламыштарга караганда биздин заманга чейинки VI кылымда Грецияда кулдардын арасынан жетишип чыккан өтө акылдуу, бирок абдан көрүмсүз, өңү серт бир Эзоп деген даанышман жашаган экен. Ал өз мекенинен кул катары сатылып Грецияга келип калган болот. Акыл-эси, тапкычтыгы менен өз кожоюндарынын түйшүгүн жеңилдетип, көйгөйлөрүн арылткан. Ошонун артынан урмат-сыйга жетишкен. Жадагалса шаарларды баскынчылардан сактап, падышаларды кыргын келтирүүчү согуштардан токтотуп калган. Мунун натыйжасында өзүн кулдуктан да бошоткон.

Эзоптун өмүрү жана жасаган иштери жөнүндөгү маалыматтар ошол мезгилдеги жана андан кийинки кылымдарда тарыхчылар тарабынан жазып калтырылган уламыштар, үлгүлүү окуялар, аңгемелер аркылуу жетип келген. Анын 500 гө жакын тамсилдери байыркы замандарда эле топтолуп, "Эзоптун тамсилдери" деген ат менен китеп кылынган жана даанышмандык насаттары катары бүт дүйнөгө таралган. Окуу китебибизде анын тамсилдеринен айрымдарына токтолуп өтөбүз.

ЖАПАЙЫ ЭЧКИЛЕР ЖАНА КОЙЧУ

Койчу эчкилерин жайлоого жайып жиберди. Бир маалда караса, эчкилери жапайы эчкилер менен оттошуп жүрөт. Кубанганынан, кечинде бардыгын өзүнүн үңкүрүнө камады. Эртесинде күн бүркөө болгондуктан эчкилерди жайлоого алып чыга албады: үңкүрдүн өзүндө эле багууга туура келди. Койчу өзүнүн эчкилерине алар өлбөгөндөй кылып гана жем салып, жапайы эчкилерге жемди мол салды. Эртеси күн ачылып кеткен соң жапайы эчкилер тоого карай качып жөнөштү. Койчу аларды жакшылыкты билбегендикте айыптап, жемелей баштады: "Мен силерге өз эчкилериме бергенден да көп жем бердим эле го?" деди. Анда жапайы эчкилер

мындай деп жооп беришти: "Мына ошон үчүн да сенден алысыраак болууну тура көрдүк. Биз сага кечээ гана жолуккан элек. Сен болсо бизди өзүңдүн эски эчкилеринден да жакшыраак бактың. Демек, эртең дагы жаңылар келип кошулса, анда аларды бизден да артык көрөт экенсиң да?!"

Тамсилден корутунду: Демек, жаңы досторду эскилеринен артык көрүүчүлөр менен достошууга шашылба. Анткени алар дагы жаңы досторду арттырганда сен да эскилеринен болуп каласың жана унутуласың.

ҮСТҮНӨ ТУЗ АРТЫЛГАН ЭШЕК

Үстүнө туз артылган эшек дарыянын кечүүсүнөн өтүп баратып кокустан тайып кетти жана сууга жыгылды: туз суда ээрип кетип, жүк кыйла жеңилдеди. Эшек мындан абдан кубанды. Кийинки жолу ошол жерден өтүп бараткан эшек: "Сууга жыгылсам жүгүм жеңилдейт. Анан туруп кете беремин", деп ойлоду да, атайын сууга жыгылды. Бирок бул сапар анын үстүнө кум жүктөлгөн болчу: кум сууну өзүнө тартып алып, жүгү оордоп кеткен эшек өзүн эптей албай калды жана сууга чөгүп кетти.

Тамсилден корутунду: Кээ бир жалкоо, жеңил ойлуу адамдар максаттарына тез жана оңойлук менен жетүү үчүн ар түрдүү кыңыр амалдарды ойлоп табышат. Бирок күтпөгөн жерден өздөрү бул ишинен өкүнүп калышат. Оңойлук менен колго киритилген нерседе береке да болбойт. Жадагалса тамсилдеги окуяга окшоп кыңыр ою үчүн кырсыкка да кабылышы ыктымал.

1. Даанышман Эзоп жөнүндө эмнелерди билип алдыңар?
2. Тамсилдердеги ачкөздүк, наадандык, кенебестик, жалкоолук кандайча мыскылданган жана анын таалим-тарбия берүүчү мүнөзүн өз түшүнүгүңөргө жараша айтып бергиле.

ЭЛДИК ЭПОСТОРДОН

ЭР ТӨШТҮК

Төштүктүн жети баштуу Желмогуз кемпирге жолугушу, жер астына түшүп кетиши, көлдүн түбүндөгү кырк кулактуу казанды алып чыгышы, эң байыркы мезгилдерге таандык окуялар. Баатыр Төштүк табияттын сырын ачууга бел байлап, элге жабыр келтирүүчү Желмогуз кемпир, Кара дөө, Көк дөө, Чоюнкулак алп сыяктуу күчтөргө каршы күрөш ачат. Бир катар кыйынчылыктарды башынан өткөрүп, акыры төрт Маамыт, Конокбай өңдүү досторду табат. Эпостогу дагы бир кызыктуу көрүнүш Төштүк жалаң гана адамдар эмес, аюу, жолборс, кумурска менен да достошот. Бул аракет адам баласы табиятты багындырууга али күчсүз кезде пайда болсо да, жапайы айбандарды, канаттууларды адамга кызмат кылдырууга ой жүгүртүшсө, ал умтулуш бүгүнкү күндө турмушка ашканын көрөбүз. Айбандардын бардыгы Төштүккө ак кызмат кылышат, жардамдашат. Алп кара куш болсо Төштүктү аман-эсен жер үстүнө алып чыгат.

Кыргыздын элдик эпосторунун көпчүлүгүнөн айырмаланып Төштүк душмандарга каршы жалгыз өзү аттанат. Анын жакын жолдошу, таяныч аты — Чалкуйрук, тону — Чайинги. Кыргыз эпосторунун көпчүлүгүндө баатырдын аттарына маанилүү орун берилет. Мисалы, Аккула, Тайбуурул, Телтору, Бозжорго ж.б. Төштүктүн ар кандай каардуу душмандарды жеңиши анын аялы Кенжекенин акылмандыгына, көрөгүчтүгүнө да байланыштуу. Кенжеке боло турган кырсыктарды алдын ала билип, акыл кеңештерин айтат. Төштүктүн жеңишине өбөлгө түзөт. Төштүктө да

адам баласына таандык жакшы сапаттар топтолгон. Алар: боорукердик, кайрымдуулук, көтөрүмдүүлүк, гумандуулук, достук. Мына ушул сапаттары аны душмандарга да, айбандарга да сүйкүмдүү кылып көрсөтөт. Бул сапаттар анын баатырдык касиетине дал келип турат.

Бүгүнкү күндө «Эр Төштүктүн» төрт варианты белгилүү. Ошолордун ичинен белгилүү манасчы Саякбай Каралаевдин вариантынан үзүндү менен таанышсасыңар.

ЧЫГАРМАНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

(үзүндү, айтуучу – С. Каралаев)

Бар экен, жок экен, айтор, илгери Элеман деген эпсиз бай адам болгон экен. Элемандын колунда тогуз уулу бар экен, бирок тогузу тең адамга кайрымы жок, акылсыз, малга катар жан экен. Алар атасынын түмөн малын түгөтүп, түгөл тентип кетип калыптыр. Ошентип, Элеман баласыз куу баш аталып калат. Кемпири экөө кудайдан бала тилеп мазарга барышып уктап калышат. Түшүндө Элеманга Кызыр аалы жолугуп, алма берип, «муну жесең зайыбың эркек төрөйт» дейт. Күн өтүп, ай түгөнүп, арадан бир топ жыл өтүп, кемпири кош бойлуу болуп, акыры эркек бала төрөйт. Атын Төштүк коёт.

Төштүк кичинесинен эле эмгекчил, ата-энесинин камын ойлогон бала болуп өсөт. Мал артынан мал болуп, жоголуп кеткен тогуз агасын таап келип, элге кошот. Ак ала сакал болгончо аял албай жүргөн агаларына Төштүктүн кеңеши боюнча Элеман Сарыбайга кудалашып, тогуз уулуна тогуз кызын алып берет. Төштүктүн үлүшүнө Сарыбайдын акылдуу, кенже кызы Кенжеке тиет. Төштүккө жер астындагы зулум хандын кызы Күлайым ашык болуп калат. Күлайым Төштүктү жер астына алып келүү үчүн Желмогуз кемпирди паралап туруп жумшайт.

ТӨШТҮКТҮН ЖЕР АСТЫНА ТҮШҮП КЕТКЕНИ

Эни да жок, чени жок,
Жерге кирди Эр Төштүк.
Жарыкчылык шоола жок,
Көргө кирди Эр Төштүк.
Айгай кулак тундурган,
Дууга кирди Эр Төштүк.
Айыкпаган чоң тозок,
Чууга кирди Эр Төштүк.
Адам кайра чыккысыз,
Орго кирди Эр Төштүк.
Жандуу адам кайрылгыс,
Жолго кирди Эр Төштүк.
Арылбаган эң жаман,
Шорго кирди Эр Төштүк.
Жалыны өчүп койбогон
Корго¹ кирди Эр Төштүк.
Түштү кемпир оруна,
Төштүк кетти зымырап,
Барса келбес жолуна,

ТӨШТҮКТҮН ЖЕЙРЕН СЕКИРТПЕС МААМЫТКА ЖОЛУККАНЫ

Чөлгө барып түшкөндө,
Көңүлү кетип бөлүнөт,
Маңдайында боз дөбө,
Эр Төштүккө көрүнөт.
Такыядай дөбөгө,
Салып Төштүк барды эле,
Чалкуйрук оозун бурду эле,
Төгөрөктүн төрт бурчун
Төрт айланта кыдырып,
Төштүк карап турду эле.

---

¹ Кор — чок, ысык күл.

Караса көзгө илинбейт,
Боз мунарык күйгөн чаң,
Кайсы экени билинбейт.
Мунарыктын ар жагы,
Бозоргондун бер жагы,
Эрбең-сербең көрүнөт.
Карап туруп Эр Төштүк,
Көңүлү жаман бөлүнөт:
«Эрчилиги бар болсо,
Жолдош кылып алайын,
Жоочулугу бар болсо,
Тындым¹ кылып салайын»,—
Деп ошентип Эр Төштүк
Салып барып караса,
Тикилдеген сөзү бар,
Тик караган көзү бар.
Жан казандай башы бар,
Кылдан ичке мойну бар,
Кылымда болбойт мындай жан.
Кылымга тиет бүлүгү,
Көккө, жерге бир тийген,
Кызыталактын күлүгү.
Арыш уруп чуркаса,
Адам кууп жеткисиз
Күлүктүгү билинген.
Тегирмендин бир ташы,
Моюнуна илинген.
Анталандап бул өзү,
Өөдө-төмөн жүгүргөн.
Элемандын Эр Төштүк,
Чалкуйрук оозун бурду эми
Чамасы кыйын, заары күч,
Чалып ийчү эмедей,
Чакчайып барып ал жандын,
Жайын сурап турду эми:

---

¹ Тындым — өлтүрүп.

«Өдө-төмөн жээлигип,
Өпкөң көпкөн сен кимсиң?
Душмансыңбы, эрсиңби,
Жиндисиңби, жөнсүңбү?
Ыргып кетет башыңыз,
Түгөнүп кетет жашыңыз!
Айтканды анык угуңуз,
Эзелде чыкпайт сиздей жан,
Чынынды айтып туруңуз?».
Анда күлүк муну айтат,
Адам билип, журт туйгус,
Аябаган шумду айтат:
«Кабарчыдан кеп угуп,
Жер үстүнөн Төштүктү,
Жети баштуу Жезкемпир,
Сыйкыр окуп, көз байлап,
Жер алдына Төштүктү,
Алып келет деп угуп.
Тогуз уулдун кенжеси,
Жараткандын пендеси,
Астындагы Чалкуйрук,
Артык тулпар чоң күлүк.
Элемандын Төштүгү,
Бул жерге салса чоң бүлүк.
Каарды катуу салат деп,
Чалкуйруктун дүбүртүн
Уккан жан өлүп калат деп,
Шашкандыгым дагы чын.
Алапайым табалбай,
Качкандыгым дагы чын.
Билсең мындай баркым бар,
Жүгүргөн, учкан жандарды
Куткарбай турган наркым бар.
Желгениме жел жетпейт,
Басканыма мал жетпейт.
Куланды куусам куткарбайм,
Жээренди куусам жеткирбейм.

Эр кадырын билемин,
Элемандын сырттаны,
Төштүк келсе бул жерге,
Жөө күлүк болуп берем деп,
Ошону каалап жүргөмүн».
Жейрен Маамыт муну айтып,
Айтып оозун жыйганча,
Анда Төштүк муну айтат:
«Өлүм орток, жан бирге,
Күлүк болсоң сен, Маамыт,
Уккун айткан сөзүмдү.
Кел эмесе, Маамытым,
Мураа болгун өзүмө,
Асмандагы жылдыздай,
Козголуша калалы,
Кол кармашып экөөбүз,
Дос болуша калалы.
Өлсөк бирге өлөлү,
Жети күндүк дүйнөнүн,
Кызыгын бирге көрөлү».

ТӨШТҮКТҮН ЖЕР ТЫҢШААР МААМЫТКА ЖОЛУККАНЫ

Андан ары бастырса,
Такыядай боз дөбө.
Урчугу чыгып көрүнөт.
Ал дөбөнү көргөндө,
Элемандын сырттаны,
Көңүлү кетип бөлүнөт.
Ал дөбөгө барганда,
Чондугу борчук сеңирдей,
Кармаша кеткен адамды,
Тири койбой жегидей.
Жерди тыңшап желигип,
Өөдө-төмөн тоңкондоп,
Качып жүрөт элеңдеп.
Жерди тыңшап пайпайлап,

Төбөгө чыкпайт сай-сайлап.
Азып-тозуп жүгүрүп,
Ата, эми кандай болом деп,
Көзү кеткен аландап,
Буту кеткен саландап,
Элемандын сырттаны,
Чалкуйрук оозун бурду эле,
Сөз сурап, анык билүүгө,
Жанына барып турду эле:
«Акылыңдан айрылып,
Шашып жүргөн сен кимсиң?
Ары-бери аңтандап
Качып жүргөн сен кимсиң?»
Анда тыңшаар муну айтат:
«Акылымдан айрылып,
Шашкандыгым дагы чын,
Корголоорго жер таппай,
Качкандыгым дагы чын.
Чондугу тоонун теңиндей,
Кармашканды жегидей,
Төштүк келет деп уктум.
Каарланса ал Төштүк,
Кашайта көздү оөт деп,
Тебелеп кетсе Чалкуйрук,
Бөөдө өлтүрүп коөт деп,
Айлам кетип аңтандап,
Шашкандыгым дагы чын.
Жерди тыңшап карасам,
Тилегимди бир кудай
Берип калган көрүнөт.
Элемандын Төштүгү,
Келип калган көрүнөт.
Ошол Төштүк сен болсоң,
Төштүккө кызмат кылуучу,
Жер тыңшаар Маамыт мен болом.
Коркунучум бар түз эле,
Бир жараткан алладан
Тилегеним ушу эле.

Казба менин орумду,
 Кайнатпагын шорумду.
 Айтканым ушул билип ал,
 Арстан Төштүк, тилимди ал.
 Кулак сал айткан сөзүмө,
 Мураа болом өзүңө.
 Айтканыңа көнөмүн,
 Күн чыгыш менен күн батыш,
 Эмине кабар угулса,
 Азыр айтып беремин.
 Жоого кирсең болжошмун,
 Мен өзүңө жолдошмун,
 Өөдөгө чыксаң өбөкмүн,
 Ылдыйга түшсөң жөлөкмүн,
 Бир өзүңө керекмин».

Элемандын Төштүгү,
 Ак жылкыдан боз болуп,
 Аныкташып дос болуп,
 Талаадан тыңшаар табылып,
 Абийири мындан жабылып,
 Үзүлгөнү уланып,
 Элемандын сырттаны,
 Жолдош таап кубанып.
 Чалкуйрук оозун бурду эле,
 Эки Маамыт жолдош таап,
 Эми Төштүк турду эле.

1. Төштүккө жейрен секиртпес Маамыт эмнелерди айтты?
2. Жер астында Төштүк кимдер менен жолукту?
3. Үзүндүлөрдү окуп чыгып, мазмунун түшүнүп, план түзгүлө.

ТӨШТҮКТҮН ЖОЛБОРС МЕНЕН ДОСТОШКОНУ

Андан ары жол жүрсө,
 Ат аябай мол жүрсө,
 Элемандын Төштүгү,
 Урунарга тоо таппай,

Урушаарга жоо таппай,
Өрттөй болуп көз жайнап,
Өмөлчү¹ журттан айрылып,
Ээрдей болгон белести
Эңкейип Төштүк турду эле,
Чыр-чыр-чыр чыгат,
Чыркырап үнү бек чыгат.
Чыркыраган ачуу үн,
Кулак мурун жеп чыгат.
Салып барып караса,
Адамча айтып, тил сүйлөп,
Ошо жолборс турганы:
«Өчкөн бир отум тамызчы, Төштүк!
Өлгөн жаным тиргизчи, Төштүк!
Суусап кеттим, суу берчи, Төштүк!
Эңкейип барам, эт берчи, Төштүк!
Жакшылыгың көп берчи, Төштүк!
Бугу куудум, баш жедим, Төштүк!
Маралды куудум, таш жедим, Төштүк!
Томугум болду жарадар, Төштүк!
Жатамын нечен талаада, Төштүк!
Кароол карап кайрылдым, Төштүк!
Кайран буттан айрылдым, Төштүк!
Чын бугу жебес ак бугу, Төштүк!
Чымын таппай зар болдум, Төштүк!
Эрдигим кетти колумдан, Төштүк!
Даакым түшпөй жонумдан, Төштүк!
Дандан жебес курган жан, Төштүк!
Куураган башка зар болдум, Төштүк!
Кабымды таап кан берсең, Төштүк!
Жанымды соолап жан берсең, Төштүк!»
Жолборс минтип турганда,
Элемандын сырттаны,
Көңүлү кетип бөлүндү,
Буту жара ак жолборс,
Тууганындай көрүндү.

---

¹ Өмөлчү - кыйын, айбаттуу деген мааниде.

«Элимен азган мен арстан,
Бутунан азган сен арстан,
Чалкуйрук оозун бурайын,
Ушу кайран арстанга
Бир жакшылык кылайын».
Тизеси жерге бүгүлүп,
Чалкуйруктун үстүнөн,
Чуркап түштү жүгүрүп.
Барып Төштүк караса,
Ал жолборстун бутуна,
Чөңөр кирип кетиптир.
Бул чөңөрдүн киргени,
Бир кыйлага жетиптир.
Жортуп жүрүп аш таппай,
Арык болуп кетиптир.
Элемандын сырттаны,
Жанында болот кестигин
Кындан сууруп алды эми.
Ак жолборстун таманын,
Жонуп жатып калды эми.
Жонуп жатып Эр Төштүк,
Чөңөрдү сууруп алды эми.
Чөңөрдү суурган жеринен,
Ириң менен кан кетти.
Ал жаралуу жолборстун,
Ооруган жери басылды,
Умачтай көзү ачылды.
«Жолуккан жоого кез болсоң,
Жолдош болуп беремин.
Башыңа мүшкүл иш түшсө,
Айтканыңа көнөмүн.
Элемандын Төштүгү
Дегениңе көнөмүн.
Катуу мүшкүл иш көрсөң,
Медер болуп берейин.
Элемандын Төштүгү
Эрге мүшкүл бир келет,

Эрге мүшкүл келгени
Кырсык чалып, шор кайнайт.
Кыраанга келген кырсыгы,
Азык таппай көз жайнайт».
Мурутун булкуп калды эми,
Түтөтсөң даяр болом деп,
Төштүккө бере салды эми.
«Бул мурутту түтөтсөң,
Көрүнөм Төштүк көзүңө.
Азыр өлүп кеткиче,
Жолдош болом өзүңө.
Муруттун жыты билинсе,
Күн чыгыш менен күн батыш
Жеткен жерге барамын,
Айткан анык сөзүңө,
Жолугамын өзүңө».
Деп ошентип ак жолборс
Көздөн кайым болду эми.

ТӨШТҮКТҮН АЮУГА ЖОЛУККАНЫ

Андан ары жол жүрсө,
Мунарыктын алдында,
Бир токойдун жанында,
Өкүргөндөн бакырып,
Ал токойго барганда,
Адамча сүйлөйт бир аюу:
«Оой, Төштүк!» — деп чакырып.
Үстү камыш, асты ор,
Чубама экен жалгыз жол.
Олондогон ал аюу
Орго түшкөн кези экен.
Кайра чыккыс эң кыйын,
Торго түшкөн кези экен,
Ал аюуну көргөндө,
Элемандын Төштүгү
Көзүнүн жашы төгүлүп,

Көңүлү кетип бөлүнүп,
Караргандан түнөрүп,
Сырттан баатыр Төштүктүн,
Бакырлык келди башына,
Аюуну жууду жашына.
Жеринен экен бул бакыр,
Жолунан азган бул жакыр.
Кырк кулач кыл арканды
Аюуга таштай салганы.
Ала коюп арканды,
Аюу белге чалганы.
Арстандыгы абыдан,
Андай-мындай дегиче,
Ачып көздү жумгуча
Ордо калган аюуну
Ордон сууруп алганы.
Самсалаңдап сабылып,
Аюу сүйлөйт адамча,
Эр Төштүккө жалынып:
«Өлгөн жанды тиргизген,
Өчкөн отту тамызган,
Жер үстүнө ырайым,
Жеткирип сени көрсөткөн,
Карып болгон аюудан,
Бүгүн кетти убайым.
Чамам келип, ал жетсе,
Сизге кызмат кыламын.
Башыңа кыйын иш түшсө,
Маңдайыңда турамын.
Айтканым ушу билип ал,
Сырттаным Төштүк, тилимди ал!».
Аюунун айткан сөзүнө,
Арстан Төштүк көндү эми.
Сырттанына ал аюу
Мурутун жулуп берди эми.
Аманат кылып сырттаның,
Аюунун алды мурутун,

Жан калтага салды эми,
Ордон чыккан ал аюу
Сыртгандын досу болуптур.
Караса көзгө илинбей,
Кай кеткени билинбей,
Аюу кайып болуптур.

КУМУРСКАГА ЖОЛУГУП, ЖОЛДОШ БОЛГОНУ

Дагы Төштүк жол жүрдү,
Төрт Маамытты ээрчитип,
Аябастан мол жүрдү.
Түнөргөндөн карарган,
Түз талаага кез болду.
Ал талаанын боюнда,
Оргуп түтүн бөлүнөт.
Уюгу менен кумурска,
Өрткө кеткен көрүнөт.
Элемандын сырттаны,
Кумурсканы көргөндө,
Көңүлү кетип бөлүнөт.
Элемандын Төштүгү,
Тизеси кетип бүгүлүп,
Чалкуйруктун үстүнөн,
Чуркап түштү жүгүрүп:
«Айланайын, төрт Маамыт,
Эми мыктап эрдикти,
Кумурскага салалык.
Күйүп жаткан байкушту
Ажыратып алалык».
Жейрен секиртпес ал Маамыт,
Ачып көздү жумгунча,
Андай-мындай дегиче,
Сууга салып бир кийиз,
Эр Төштүккө берди эле,
Күйгөн отту жолотпой,
Төштүк сабай берди эле.

Сүйлөй турган тили бар,
Адамдан эстүү Чалкуйрук,
Эр Төштүктүн канаты.
Качан болсо сооп издейт,
Жаныбардын адаты.
Чалкуйруктун жайы ушундай,
Ары буудан, ары тынч,
Жаныбарым Чалкуйрук,
Маамыт менен желгени.
Сууга салып токумун,
Эр Төштүккө бергени.
Туура жанын жер тыңшаар,
Алып келип берди эле.
Алкым жагын көрөгөч,
Талап келип берди эле.
Бери жагын Эр Төштүк,
Сабап келип берди эле.
Күйгөн отту өчүрүп,
Эрдикти эпсиз салды эле.
Кумурсканы ал өрттөн,
Аман алып калды эле.
Бөлөгүнөн тазасы,
Өрттөнүп жаткан кумурска,
Кумурсканы паашасы,
Элемандын эркеси,
Бир Кудайдын пендеси.
Түбүнө чогуу жетерде,
Түгөл өрттөп кетерде,
Күйгөн отту өчүрдү.
«Күйгүзбөй калды жанымды,
Алып калдың баарымды.
Айта берсем иш кыйын,
Оюма келет бир буюм.
Баатыр Төштүк кебимди ук,
Жер алдына кабылып,
Бакыр боло берипсиз,
Кайгырба, Төштүк сырттаным,

Көрө турган азап бар,
Казып койгон оруң бар,
Кайнатылуу шоруң бар!
Тийише турган эриң бар!
Ошол эрге барганда
Керек болор жерим бар.
Керекке берем бутумду,
Береним, Төштүк алыңыз.
Мээнеттүү башка иш түшсө,
Белекке берген бутумду,
Бир түтөтө салыңыз.
Кумурскаларды кубалап,
Дал өзүңө жетемин.
Жоболоң башка иш түшсө,
Жолдош болуп кетемин», —
Деп ушинтип кумурска,
Берен Төштүк баатырдын
Берендигин көрдү эми.
Жулуп алып бир бутун,
Сырттан Төштүк баатырга,
Аманат кылып берди эми.
Андан өтүп жол жүрдү,
Элемандын Төштүгү
Ат аябай мол жүрдү.
Эрчиткени төрт Маамыт,
Эриксе элик атышып,
Эрикпесе талаада,
Эркин ойноп жатышып.
Куланды андып, аркар кууп,
Курган Төштүк көк жалдын
Ойной турган күнү тууп,
Мекен кылды талааны
Берен Төштүк сырттаның.
Кук эткенден кузгун жок,
Как эткенден карга жок,
Эн талаада жатышты.

Эр Төштүктүн мингени,
Чалкуйрук тулпар сал моюн,
Эр Төштүк менен төрт Маамыт
Эн талаада салды оюн.
Чыканактап тынч алып
Чырым этип уйку алып,
Тараза жылдыз батыптыр,
Таң кашкайып атыптыр.
Уйкудан Төштүк ойгонуп,
Оң жагына толгонсо,
Көрөгөч Маамыт кеп айтат:
«Өөдө бол, Төштүк, — деп айтат.
Жердин алдын сураган,
Көкдөө деген ханы бар.
Зордугу тоонун теңиндей,
Ким көрүнсө жегидей,
Ай ааламдын баарысын,
Жеке кырар алы бар.
Ал Көкдөөнүн колунда,
Темир аркан торунда,
Ургаачынын узу бар.
Үч кызынын кенжеси,
Күлайым деген кызы бар.
Элемандын эркеси,
Эрдигиң эчак билиптир.
Куштар болуп сөзүңө,
Кусадар болуп өзүңө,
Тийгени сага жүрүптүр.
Ошо сенин айындан,
Дегенине көнүптүр.
Ат башындай алтынды,
Ала кел деп сырттанды,
Кемпирге пара бериптир.
Дуба окуп, көз байлап,
Жер астына сиздерди,
Азгырып алып келиптир».

1. Адамча сүйлөгөн ак жолборско Төштүк кандай жакшылык кылды?
2. Төштүк аюуну ордон кантип чыгарды?
3. Кумурскаларды өрттөн кантип сактап калышты?
4. Үзүндүнү окуп, негизги каармандарга мүнөздөмө бергиле.

ГИПЕРБОЛА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Гипербола — чыгарманын таасирдүүлүгүн күчөтүү үчүн атайын колдонулуучу көркөм ыкмалардын бири. Ал кубулуштарды, көрүнүштөрдү адаттан тышкары ашыра сүрөттөө жолу менен түзүлөт. Гипербола аркылуу сүрөттөлүп жаткан окуянын мааниси атайылап күчөтүлөт, апыртылат. Гиперболалык сүрөттөөлөрдүн эң мыкты үлгүлөрүн биз элдик оозеки чыгармалардан, айрыкча, кенже жана улуу эпостордон кездештиребиз. Эпостордо каармандардын образдарын: тулку-боюн, сын-келбетин, кылган иштерин, минген аттарын, кийген кийимдерин, каармандар катышкан окуяларды элестүү, таасирдүү кылып сүрөттөөдө гипербола атайын колдонулат. «Эр Төштүк» эпосунда гиперболалык сүрөттөөлөр кеңири кездешет. Мисалы: Желмогуз кемпирдин сырткы көрүнүшү:

Отурсам өөдө туралбайм,
Белим калган бекчейип.
Көзүм калган чекчейип,
Карылыктын айынан,
Отурамын оңшойуп,
Улуган иттей шоңшоюп.

Же Көкдөөнүн көрүнүшү:

Тоодой тулпар ат минген,
Карагайдай камчы алган.
Кынсыз кылыч байланган,
Кышкы шамал бороондой,
Каары бетине айланган, — деп берилет.

Гиперболалык сүрөттөөлөр жазма адабиятта да кездешет.

КАНЫКЕЙДИН ТАЙТОРУНУ ЧАПКАНЫ

Тайторуну байгеге кошуу

Тоодой болгон Каныкей,
Тайторудай буудандын,
Көйкөлүп турган көкүлүн,
Көк жибек менен түйдү эми.
Кулпурган сыйда куйругун,
Куу шайы менен түйдү эми.
Эки кулач чоң чылбыр
Узунун тандап такты эми.
Окоро түйгөн ак нокто,
Тайторуга чак нокто.
Бышыгын тандап катты эми.
Ичкенин жолун төтөлөп,
Букардагы сегиз кан,
Сегиз хандын алдынан,
Тайторусун жетелеп,
Өөдө-төмөн карабай,
Өлөмүн деп санабай,
Чиймекчи болду сызыкты,
Атына бирөө катылса,
Көрсөтмөк болду кызыкты...

Айта сүйлөп сабылып,
Энекелеп жалынып:
«Чондугу тоодой карыям —
Кадырман кыргыз элимден
Ай далыма мингизип
Ала келген олуям,
Берен эне, кулак сал!
Айланайын, энекем,
Өзүңдө менин берекем.
Элибиз элден кем эмес,
Атыбыз аттан кем эмес,

Жашы менен карысын,
Көрүп келдим баарысын.
Сынап келдим акмалап,
Бууданынын баарысын.
Бакты баштан тайбаса,
Абакемдин Тайтору,
Бере койбос намысын!
Согулайын, энеке,
Төлгө кылып Торуну,
Анык болду чабышым.
Бел байлаган белим жок,
Белгиге чапсам Тайтору.
Белсенип сүрөп алуучу,
Белгилүү кыргыз элим жок.
Кимдер каалап койчу экен,
Мендей жесир катынды.
Төлгөгө чаап көрөйүн
Тайтору тулпар атымды!
Чаба турган Тайтору
Кетмен туяк, кең соору,
Кенен жердин малы эле.
Чыгып калса Тайтору,
Букарга кызык салайын.
Батаңды берчи, энеке,
Падыша атам алдына
Эркекче болуп барайын.
Дубаңды менден аяба,
Үмүткөр болгон балаңа!
Медерим, менин, энекем,
Каршылык кылбай, кайгырбай,
Батаңды бергин, берекем!».
Ак байбиче Чыйырды,
Барбайып колун көтөрүп,
Күрсө-күрсө жөтөлүп,
Кол көтөрүп зар ыйлайт.
«А дүйнө кеткен Манасты,
Колдой көр, — деп дагы ыйлайт.

— Ажыбай, Бакай — эки кан,
Арка болуп колдой көр!
Айланайын, жараткан,
Каныкей ишин оңдой көр!
Алмамбет, Чубак эгизим,
Жесириңе көзүң сал!
Сыргак, Серек теңизим,
Кайгыга тууган жеңенди,
Кансыратпай сүрөп ал!
Ишин, теңир, ондочу,
Жесиринди колдочу!
Үмүткөр болгон байкушту,
Жер каратып койбочу!
О, Каныкей, кулунум!
Тилегиң теңир берсинчи,
Ушу турган Тайторуң
Байгеге чыгып келсинчи!
Капанды атың ачсынчы,
Санаанды атың бассынчы.
Кайгыңды калың жазсынчы!
Тилекти кудай берсинчи!
Телмирип турган жесирдин
Торусу чыгып келсинчи!»
Каралуу катын Каныкей,
Чыйырдыдан бата алып.
Сан-санаага маталып,
Букарды көздөй аттанды.
Бөксөнүн жолун төтөлөп,
Тайторуну жетелеп,
Касабасы калкылдап.
Жабдыгынын баарысы
Жай-жайында шаркылдап.
Көргөндүн көөнү бөлүнүп.
Сөлөкөтү, сөөлөтү
Эр Манастай көрүнүп,
Кара чаар кабылан,
Капталында чамынып.

Кара кийген жесирди,
Кайыптар колдоп алыптыр.
Чолок чаар арстаны,
Жандай салып чамынып,
А да колдоп алыптыр.
Эки беттин отунан,
Бир байпактык түк чыгып.
Оозунан түтүн буркурап,
Каалгадай кашка тиш,
Таруудайдан быркырап.
Оозунан жалын төгүлүп,
Опол тоодой көрүнүп.
Букарга кирип барганда,
Букардагы сегиз хан
Как жарылып дыркырап,
Эки колу боорунда,
Салам айтты чуркурап.
Узун кулак сарысы,
Көк ала сакал карысы,
Бирөө эмес, дүркүрөп,
Букарлыктын баарысы:
«Белгилүү экен, бек экен,
Биздин элге белгисиз,
Кайдан чыккан эр экен!
Кең көкүрөк, жайык төш,
Келберсиген шер экен.
Ушу турган Букарга,
Темирден коргон чеп экен!
Кайраттанып жоо чыкса,
Бели тийчү шер экен!
Атка тумар алтындан,
Тагып алчу эр экен!
Күлүктөрүн жоорутпай,
Көңүлдөрүн оорутпай,
Четтен келген эр болсо,
Багып алчу шер экен!..»

Алар антип жатканда,
Тайторудай бууданды,
Кара кийген Каныкей,
Кошуп туруп калды эми.
Ат айдагыч жигиттер
Булактатып желегин,
Айдоого атты даярдап,
Тосуп туруп калды эми,
Муну мындай таштайлы,
Каныкейдин иниси
Кан Ысмайыл баатырдын,
Кылыгынан баштайлы.
Карт буурадай күркүрөп,
Каарын көргөн адамдар,
Карай албай зиркиреп.
Капалуу баатыр Ысмайыл,
Калк ичинен кеп угуп,
«Бузулган катын Каныкей
Букарда жатып ээлигип,
Атын чапты», — деп угуп,
«Кандай укмуш, кандай ар?!
Арсызды кудай урганын,
Айласы кеткен куу жесир,
«Ат чабам», — деп турганын!
Минтсе долу оң кылбайт,
Эгерде бизди соо кылбайт.
Жесир жүрүп жээликкен,
«Ат чабам», — деп ээликкен,
Арсыз мынча болобу!?
Сыздаган сөөк кимдики?
Сынган намыс кимдики?
Кеткен намыс кимдики?
Келген намыс кимдики?
Жесир жүрүп жээлигип,
«Ат чабам», — деп ээлигип,
Эркек кийимин кийинип,
Алтымыш асый торусун,

«Чабамын», — деп жетелеп,
Эселек мындай болобу?!
Катын кылбас бул жорук,
Эл аралап төтөлөп,
Сегиз кандан эр издеп,
Болбой калган кезиби?!
Эрге көөнү бузулуп,
Оңбой калган кезиби?!
Төрө жездем Манастын,
Төшөгүн баскан оңобу?!
Төрөнү кордоп отурган,
Ушундай арсыз болобу?!
Кордоп жүрсө Манасты,
Канчыктын иши оңобу?!
Арбагын эрдин кордогон,
Ушул өндүү ургаачы
Эгерде эки болобу?!»
Деп, ошентип Ысмайыл,
Барабанын ургузуп,
Баарына жардык салды эми.
Жоо тийгендей жабылып,
Балбандардын баарысы,
Ысмайылдын жанына,
Жетип барып калды эми.
Кара жиндей Ысмайыл,
Каарданып бакырып,
Ок жыландай атылып,
«Бери кел», — деп белсенип,
Семетей уулун чакырып:
«Ой, Семетей, кулунум,
Келгендерден кеп уктум,
Жесириң эжең кесепет,
«Ат чабам», — деп ээлигип,
Желип жүрөт, деп уктум.
Бузуктукка бел байлап,
Намыссыздык кылган го?!

Эри өлгөнгө сүйүнүп,
Каралуу чачын түйүнүп,
Кадимки баатыр эмече,
Эркектин кийимин кийинип,
Бузуктук жолду төтөлөп,
Алтымыш асый бир атын,
«Чабамын», — деп жетелеп,
Эбин таап көйнөк кие албай,
Эптеп эрге тие албай,
Эр кыдырып чыр баштап,
Эсепсиз уят сыр кылды.
«Эси жок жесир», дедиртип,
Баарыбызга чыр кылды.
Бул ишке кайдан көнөлүк,
«Тентиген катын», дедирип,
Баарыга шылдың болгончо,
Тирүү жүрбөй өлөлүк!
Ой, Семетей, кулунум,
Өзөндүү дайра булагым,
Өлгөндө көргөн чырагым,
Тур, Семетей, барып кел!
Астыга келсе Тайтору,
«Манас! Манас!» бакырып,
Манастан ураан чакырып,
Бери сүрөп алып кел!
Артта калса Тайтору,
Кармай калып канчыкты,
Канын суудай агызып,
Курмандыкка чалып кел!
Жол үстүнө сүйрөтүп,
Даңгыттарга чалып кел!
Башын кесип байланып,
Атакең Ысмайылга алып кел!
Ал өңдөнгөн бузукту,
Жолотпо, балам, өзүмө,
Көргөзө көрбө, көзүмө.

Жээлигип жүргөн катындан,
Мындай кордук көргөнүм,
Тирүү туруп өлгөнүм!
Аттангыла, баргыла!
Айткан сөздү алгыла!
Калып калса Торусу,
Бир адамга көргөзбөй,
Бир адамга билгизбей,
Долуланган канчыкты,
Чабуусунан жаргыла!»
Бул сөздү угуп Семетей,
Алтымыш балбан эр менен,
Адыр-будур бел менен,
Кузгун учпас чөл менен,
Оозунан түтүн буркурап,
Көзүнөн жалын шыркырап,
Ачуусу келип эжеге,
Бүткөн бою зыркырап,
Каныкейди соймокко,
Жөнөп калды дыркырап,
Муну мындай таштайлы,
Ээрдей болгон белесте,
Эс тапмай турган каралуу
Каныштан сөздү баштайлы.
Кайгылуу туулган Каныкей,
Касиеттүү жан эле.
Үнү угулуп, өзү жок,
Эки ийнинде олтурган,
Жылаңач бала бар эле.
Болгон ишти, күйүттү,
Айтып жүргөн ал эле.
Кулактан кармап кыбырап,
Ошо кезде баласы,
Кансыраган Канышка,
Айтып берди шыбырап:
«Эй, Каныкей, байкушум,
Колунду сууга малып ал,

Айткан сөздү толуктап,
Кулагыңа салып ал.
Казгалдак деген кайран куш,
Кайрылбаган талаадан.
Аны чабам деп желигип,
Ажалдан мурун өлөсүң
Кардындан чыккан баладан.
Астыга келсе Тайтору,
Уулундун жүзүн көрөсүң,
Урматына көнөсүң!
Артта калса бул атың,
Өлүмгө көздү сүзүп кой!..
Ажалдан мурун Каныкей,
Жанындан күдөр үзүп кой».
Бул кабарды укканда,
Өрттөнүп ичи болду чок,
Касиеттүү Каныштын,
Каалаган журту мында жок.
Бел байлаган бели жок,
Белгилүү атпай эли жок.
Кабырга сөөгү сөгүлүп,
Көзүнүн жашы төгүлүп,
Не кыларын биле албай,
Үстүнө каран түн түштү,
Кайгылуу жесир башына
Жетимиш түркүн иш түштү,
Манастан калган дүрбүнү
Мойнунан жулуп алды эми.
Манасты көргөн эмедей,
Оңду-солду кучактап,
Жыттап, жыттап калды эми,
«Не болсо да көрдүм», — деп,
Бардыгын алып мойнуна,
Жашын төгүп койнуна,
Белеске чыгып турду эми,
Акборчук оозун бурду эми.

Бурамасын имерип,
Булкуп көзгө жиберип,
Дүрбүсүн салып турду эми.
Кең кепенин четинде,
Деңиздин берки бетинде,
Оргуп-оргуп чаң чыгат,
Оргуган чаңды көргөндө,
Каныштан сызып жан чыгат,
Оргуган чаңды караса,
Атасынын Актулпар
Арыштап чуркап алыптыр,
Калың чаңдан бөлүнүп,
Жалгыз болуп алыптыр,
Куйругу көзгө дирилдеп,
Көкүлү көккө бириндеп,
Закым болуп калыптыр.
Анын артын караса
Чоңкашканын чаңы экен.
Мунун артын караса
Чоң күрөң сындуу мал экен.
Үчтүн артын караса
Элик шыйрак, шам кулак,
Кара кашка аргымак.
Караса көзгө илинбейт.
Үстүндө жүргөн баланын
Канаттай болуп туш-тушка
Этектери дирилдейт.
Темиркандын төрт тулпар,
Узап чуркап алыптыр.
Андан бөлөк бир жылкы
Кайда экени билинбейт.
Канча карап турса да,
Каныкейдин көзүнө,
Жалгыз караан илинбейт,
Чыңырып ыйлап туралбай,
Кабыландын чоң дүрбү,

Кайра көзгө имерип,
Кайра салып жиберип,
Кең Мойноктун жолунда
Башын жерге салалбай.
Аркардай арыш алалбай,
Каргадай бала жонунда.
Келе жатат Тайтору,
Үч жүз аттын соңунда.
«Арбак урган Тайтору,
Эми кайдан жүгүрдү!» —
Деп ойлонуп Каныкей,
Чымындай жандан түңүлдү.
Мурдунун суусун тарталбай,
Көзүнүн жашын арталбай,
Кабыргасы сөгүлүп,
Кан аралаш аккан жаш,
Акборчуктун жалына
Шорголоп турду төгүлүп,
«Алда, чиркин куу дүйнө,
Мандай сөөгүм кайкы эле.
Туулгандан муңайып,
Күн көрөрүм тайкы эле.
Ай караңгы түн экен,
Ажалым жетер күн экен.
Жаш күчүктөй кыңылдап,
Жарап өлмөк экенмин!
Табытым жок, бейит жок.
Арам өлмөк экенмин!
Как эткенден карга жок,
Талаада өлмөк экенмин!
Асылын көрбөй арманда,
Баладан өлмөк экенмин,
Өзөндүү дайра — булагым,
Өлгөндөн көргөн чырагым,
Боз ала туйгун болгонум,
Боз Карчыга Чолпонум.

Жоо жарагын кие элек,
Мен бечара, шордуунун
Эне экенин биле элек!
Кылычтан калган кыягым
Кымбаттан калган чырагым,
Тулпардан калган туягым,
Туйгундан калган чырагым.
Найзага таккан желегим,
Айкөлдөн калган белегим,
«Атам» деген Ысмайыл,
Жат экенин биле элек.
Айкөлүм Манас көк жалдын,
Ата экенин биле элек.
Тайган иттей мен шордуу,
Желгендигим биле элек.
Таластан качып бала үчүн,
Келгендигим биле элек.
Беш аркар жылдыз батканча,
Беш кайрылып бурулуп,
Эмизгеним биле элек.
Абакем Бакай азыгын,
Жегизгеним биле элек.
Күйүктүн белин чыркырап,
Ашкандыгым биле элек.
Аркалап алып Таластан,
Качкандыгым биле элек.
«Энекең мен» деп, мен шордуу
Эмчегимди көрсөтсөм,
«Энеңмин» деп, жалбарсам,
Эзелде чунак болбойт ээ?!
«Кесепеттүү шайтан», — деп,
Кылчайбай шилтеп кылычын,
Курган жанды койбойт, ээ?!
«Буулугуп жүргөн жесир» деп,
Жонуман кармап алат, ээ?!
Дөгүрсүп турган балбандар,
Көкбөрү кылып алат, ээ?!

Шордуу энесин тааныбай,
Чыркыратып өзүмдү,
Чукуп таштап көзүмдү,
Жол үстүнө сүйрөтүп,
«Ээликмелүү канчык» деп,
Даңгыттарга жарат, ээ?!
Талаада сөөгүм даңкайып,
Көмүүсүз болуп калат ээ?!
Чакылдаган чакчыгай,
Чарасына көзүмдүн,
Уяларын салат, ээ?!
Тал жибектей чачымды,
Айдай иймек кашымды.
Куркулдап кузгун тытат, ээ?!
Кардан аппак этимди,
Жулкуп таштап бетимди,
Ит-куштар келип жутат, ээ?!
Ботодой болгон көзүмдү,
Каркылдап карга оёт, ээ?!
Каалгадай ак тишке,
Шакылыктап сагызган,
Ойноктоп эркин конот, ээ?!
Жайдары жазы кабагым.
Кажырдын жеми болот, ээ?!
Бүлкүлдөгөн бөйрөктү
Түлкү какшаал оёт, ээ?!
Бурулуп бүткөн булчунду,
Бурдап-бурдап сугунуп,
Бөрүлөр талап тоёт, ээ?!
«Жоболондуу төлгөнү,
Тартпай койбой не болдум?!
Тозокко тууган мен катын,
Тоодой болгон Торуну,
Чаппай койбой не болдум?!
Мандай сөөгүм кайкы экен,
Манастын көзү өткөн соң,
Күн көрөрүм тайкы экен!

Кең Таластын баткалда,
Керилген төрөм коркутуп,
Кыйын болду жатканда,
Тарса-тарса жөтөлүп,
Жаздыктан башын көтөрүп,
Жаман болуп турганда,
Курман болуп куу катын,
Өлүп калбай не болдум?!
Кыл мурутун шыйпайгып,
Кыямат көздөй жол тартып,
Кыйноо көрүп жатканда,
Курман болуп төрөмө,
А дүйнөнү мен мурда,
Көрүп калбай не болдум?!
Улуу тоодон унчуккан,
Улар болбой не болдум?!
Тартынбай өлүп, бир жатып,
А дүйнө кеткен көк жалга
Курман болбой не болдум?!
Бешигимди жонума,
Артпай койбой не болдум?!
Мээнетинди мынчалык,
О кулунум, Семетей,
Тартпай койбой не болдум?!
Бел байлаган белим жок,
Бекинип жаткан жерим жок.
Бейпай тартсам мынчалык,
Берендин зайбы деп турган,
Берекем кыргыз эли жок.
Каз айланса зоо да жок,
Калдайган кардуу тоо да жок,
«Кайгырбагын жөнү жок,
Асылым жеңем, койгун», — деп,
Көңүл айтып коюучу,
Аргын, кыргыз элим жок!»
Деп, ошентип Каныкей,
Бурамалуу дүрбүнү

Дагы бурап имерип,
 Бууданды көздөй жиберип,
 «Аныктап кармап, сунайын,
 Арбактардан сурайын,
 Алдында Торум келбесе,
 Алтымыш торпок, кырк тайга,
 Сатып алган Актинте.
 Кынынан сууруп алайын,
 «Күткөнүм ушу эми»,— деп,
 Кый сүбөөмө кадайын!
 Алтын ооз дүрбүнү,
 Алты жолу салайын!
 Аныктап туруп карайын
 Чубап өткөн аттарды,
 Акмалап баарын санайын!
 Аябай анык түзүлүп,
 Баламдын колун тийгизбей,
 Каныма жанын күйгүзбөй,
 Мен өзүм өлүп калайын!»
 Ошондо эр мүчөлүү Каныкей,
 Акборчук оозун бурду эми,
 Арбагы күчтүү Манаска,
 Жалынып ыйлап турду эми...

1. Каныкей эмне үчүн Тайторуну байгеге кошмок болду?
2. Кайненеси Чыйырдыдан атты чабууга ак бата алдыбы?
3. Ысмайыл Семетейге кандай тапшырма берип жөнөттү?
4. Каныкейдин кандай артыкча касиеттери сүрөттөлөт, аны санап бергиле.
5. «Туйгундан калган чырагым,
Айкөлдөн калган белегим.» — деп, Каныкей көз алдына эмнелерди арман кылып элестетти?
6. Тайтору алгач кандай чуркаганын сүрөттөп айтып бергиле.
7. Ат чабышты көрдүңөр беле? Анын кандай кызыктуу жактары бар, аңгеме-маек уюштургула.
8. «Жоболондуу төлгөнү,
Тартпай койбой не болдум?!» — деген сөздү көркөм текстке таянуу менен чечмелеп түшүндүргүлө.

ЖЕНИЖОК (ӨТӨ КӨКӨ УУЛУ)

(1860 — 1918)

Жеңижок 1860-жылы Таластагы Сарыкөбө деген жерде Көкө деген кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Өзүнүн аты — Өтө. Эки жеңи карысынан чолок күрмө кийип ырдап жатса, «атандын көрү-оой, бул Жеңижок жалмандаган анык жеңи жок экен го», — деп көрө элек элдер жаңыдан көрөрү менен Жеңижок атыктырган экен. Энеси Алтынай Аксыдагы Кара-Суу кыштагынан болгон. Ал ата-энесинен эрте ажырап, жан сактоонун түйшүгүн эрте тарткан. Мал айдагандарды ээрчип, таякелерин таап, Аксыдан курсагы тоюнуپ, кийими бүтөлүп, адам катарына кошулган. Таятасынын жардамы менен өзбек молдодон окуп, сабатын ачкан.

Ал ырчылык өнөрдү эң жаш кезинен баштап, «Манас» баш болгон элдик эпосторду күндөп-түндөп айткан. Өз заманынын сабаттуу, билимдүү, түшүнүктүү адамы болгон. Өтө 1918-жылы 58 жашында дүйнөдөн кайтып, сөөгү Чомпол көрүстөнүнө коюлган. Жеңижок төкмө акындардын көч башында турган. Замандаштарынын айтымында, ал жалаң агын суунун өзүн жети күн катары менен сүрөттөп түгөтө алган эмес жана айткан оюн кайра кайталабаган.

Адамдын көркү кашта бар,
Арчанын көркү ташта бар,
Акылдын кени башта бар.
Айчүрөктөй сулууну
Амалың болсо, жигиттер,
Акырын айтып баштап ал!

Алыс жол басмак атта бар,
Ар түркүн сырлар катта бар.
Агайын көөнүн суутпай
Ай сайын барып каттап ал.
Алда кандай болом деп,
Азап чегип ооруса,
Адамдын көөнү дартта бар.
Азыркы айткан санатты,
Акылың жетсе жаттап ал!

Асмандын көркү жылдызда,
Ала-Тоо көркү кыргызда.
Айдыңкөл көркү ажайып
Ак суусар менен кундузга.
Акын болчу Өтө деп,
Айтымга калсын бир нуска.
Акыл менен санасак,
Адамзат болбойт бир кылка.
Ар башка сүрөт өмүрдү,
Адамдар ушул турмушта.

Кербендер жүрөт жол менен,
Кейишти тарттык шор менен.
Козуну жайдык ой менен,
Комузду черттик кол менен.
Кайтардык малды жон менен,
Кармадык кушту тор менен.
Көр дүнүйө курусун,
Кубанткан акча — сом менен,

Ак комуз кармап колума,
Айтамын санат тобуңа.
Айтып көрдүм жашымдан,
Ар жыйында чогууга.
Абалтан түшкөм жазылбай,
Акындыктын жолуна.
А десем даяр чуурушуп,
Ар сөзүм келет онуна.
Акыл-насаат айтамын,
Андасаңар соңуна!...

Өзгөгө кылба далбаса,
Өкүттө кийин каласың,
Өкүмдүк кылып кармаса.
Өлүмдөн калат адамзат,
Өзү ичип, өзөк жалгаса.
Өлгүсү келет адамдын
Өз алган жары кармаса.
Өсөк-ушак кеп айтып,
Өчөштүк кылып бузулуп,
Өз алган жары алдаса!
Өксүк кылып адамды,
Өмүргө болот каргаша.
Өкүттө болот атасы,
Өз уулу тилин албаса.

Атың барда — жер тааны,
Атаң барда — эл тааны!
Экөөбү тең бар чакта
Эмгектенип, эр жигит,
Эпчил болуп жан сакта!
Эртеңкинди ойлой жүр,
Эрмин десең — калп айтпа!
Ээринди көтөртөт,
Эпсиз атың чарчатпа.
Элиң келсе көргөнү,
Эл кумарын таркат да

Эдирейбей досуна,
Эби менен жалпакта.
Элиндин алгын алкышын,
Эсил жаның бар чакта!..

Жакшы болуп жүрүүгө,
Жакшыдан тапкын жолдошту.
Жолотпогун жаныңа,
Жанын жеген оңбосту.
Жайында болот көңүлүң,
Жолдоштон тапсаң жолборсту.
Жамандан тапсаң жолдошту,
Жолтоо болот жол тосту.
Жалаасына каласың,
Жолдош кылсаң болбосту!..

Катарлаш өсүп чоңойгон,
Катуу айтпа курдашка.
Капалык тарайт ичинен,
Курдашка курдаш сырдашса.
Көрүнбөй калат жакшылык,
Көрүнгөн кырк жаш — кырды ашса.
Абийири бар жигиттин,
Айыбын чукуп кызартпа.
Элинен безип жүргөндүн,
Эски дартын ырбатпа.
Базардан алган буюмуң,
Билбейт деп сатпа кымбатка.
Эл тирилик кылганда,
Эсирип уктап кур жатпа!
Эселек болбой жолуң таап,
Эбиң менен ырсакта.
Атадан алтоо болсоң да,
Ар жалгыздык бир башта.
Кез келгенди сүйлөбө,
Кеп ошону ылгашта!...

Акылмандыктын белгиси —
Асылы болсо кебинде.
Үй ичин сүткө толтурган,
Уйдун көркү желинде.
Элинен кууса душманды,
Эр жигит көркү жеринде.
Ушундай баатыр болчу деп,
Урматы болот элинде.
Жаңы келин келгенде,
Кайнагага жүгүнүп,
Ыйбаа болот келинде.
Жакшы чыгаар өспүрүм,
Аз айтсаң көпкө түшүнөт,
Акылы болсо дээринде.
Атың начар болгон соң,
Кууганга жетпей койгон соң,
Аламандап теминбе.
Арамза, кытмыр кишинин,
Айтканына семирбе.

Азилдешип кур дүрмөт,
Жолдошуңа ок атпа.
Олжолуу кайтса мергенчи,
Шыралга берет соогатка.
Жаманын билсең жолдоштун,
Жанына барбай оолакта.
Алты саның аманда,
Эсендик тиле соо башка.
Эки агаин бир тууган,
Эсиң болсо, жоолашпа.
Эстен кеткис иш кылат,
Эки адам карыз доолашса.
Арман-сырын айтышат,
Аттуу жүрүп ага-ини,
Алыска сапар жол тартса,

Алманын гүлү шагында,
Аңдоо салып карасаң,

Ачылат мөмө багында.
Ар нерсе болот маалында,
Акылың менен ойноп күл,
Алтындай жаштык барында.
Жийденин гүлү шагында,
Жетик байлап карасаң,
Жемиши бышат багында.
Жете албай куурап жүргөн көп,
Жетилген жаштык чагында.
Жыргалын көргүн дүйнөнүн,
Жалындуу жаштык барында.

Кандар өтөт — калк калат,
Укум менен тукумга
Уланышып нарк калат.
Канча заман өтсө да,
Кадырланган салт калат.
Жеңсе жоону жеринде,
Жергесинде салтанат.
Бабабыз баатыр Манастай,
Баатыр деген даңк калат.
Кошой, Бакай, Чубактай
Канча баатыр шер өткөн,
Качырып жоону талкалап.
Бетеге кетет — бел калат,
Калкып учкан булуттай.
Замандар өтөт — эл калат,
Эл оозунда айтылып,
Эрдик кылган эр калат.
Калктын камын ойлогон,
Касиеттүү шер калат.
Карап турсаң кыбыланы,
Күн батарда албырат.
Келип жүргүн тууганга,
Күн болбосо, айда ыраак.
Туугандыктын белгиси —
Кыйын күндө кайрылат.

Карашпаса андайда,
Көңүлү калып туугандан,
Түбөлүккө айрылат.
Ынтымактуу болсоңор,
Душманыңар айбыгат.
Күүсүнө келип калганда,
Кишенеп турат айгыр ат.
Кээ бир адам кейикчээл,
Болбос ишке кайгырат.
Эр жигиттин жакшысы,
Эл камы үчүн кайгырат.

Жабыркатып кыйнаган
Жакшылык болбойт кеселден.
Алыс карма балаңды
Аңги чалыш безерден.
Жашынан тартсын мээнетти,
Жакшы болбойт бекерден.
Жалаасына каларсың,
Жакшылык күтпө эсерден.
Жадыңа бекем сактап ал,
Жеңижок төккөн шекерден.
Сексен күнү айтса да
Сөз түгөнбөйт чеченден!

1. Акындын санат ырын дагы бир жолу көрктүү окуп чыгып, мазмунун түшүндүргүлө.
2. Акын адамдагы кандай сапаттарды сүрөттөйт?
3. Турмуш, өмүр, жашоо туурасында жаштарга кандай насааттарды айткан?
4. Төкмө акындар деп кандай акындарды айтабыз?
5. Силер азыркы төкмө акындарды билесинерби?

АЛЛИТЕРАЦИЯ ЖАНА АССОНАНС ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Бир саптарындагы окшош үнсүз тыбыштардын кайталануу кубулушу *аллитерация* деп аталат. Аллитерация

ыкмасы акындын көркөм ой сезимин тереңдетип берүүгө, көркөм туюнтууга өбөлгө түзөт. Максатсыз кайталоо же жасалма окшоштуруу натыйжалуу болбойт. Бул кубулуш прозада да, драмада да учурайт.

Аллитерацияга мисал:

Топко ээрчитип торолткон,
Топуктук бар калкымда.
Топ ичинде сайраган,
Тоо гүлдөдөй жайнаган
Торгойдой тилим тартынба.

Мында ар бири үнсүз «т» тыбышы менен башталып, аллитерацияны жаратты. Бул аллитерациянын тигинен келиши, ал эми анын туурасынан келген учурлары да болот. Мисалы, «**Көк** кушту **көктөн** көргөндө» деген ыр сабында «к» тыбышы кайталанат.

Ассонанс — үндөштүк деген түшүнүктү билдирет. Ыр саптарынын бирдей үндүү тыбыш менен башталышы жана кайра-кайра кайталанышы *ассонанс* деп аталат. Ассонанс ыр сабынын үндөштүгүн, көркөмдүгүн, уккулуктуулугун арттырат.

Ассонанс аллитерация сыяктуу эле тигинен да, туурасынан да жайгашат

БАРПЫ АЛЫКУЛОВ

(1884—1949)

Барпы нускоочу акын. Ал 1884-жылы Жалал-Абад областынын Сузак районуна караштуу Ачы деген кыштакта кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Жардылык аны кабыргасы ката электе малайлыкка салган. Барпы алгач ачылык Молдаалы, Назарбай деген байлардын малын багып, башка жумуштарын да аткарат. Кийин Ысакбай деген байдын пахтасын эгип, түрдүү жумуштарын иштейт. 32 жашка чыкканга чейин жалчылыктан башы бошобойт. Жаш кезиндеги тарткан азап-тозоктору «Мен көргөн күндөр» деген ырында чагылдырылган.

Он алты жашка келгенде эле анын акындыгы эл арасына билинип калган. Акын: «Ак күмүштөн сом албайм, ак жибектен тон албайм, ар кимди барып бир мактап, ары жок ырчы боло албайм» деген төкмөлүк поэзиясын «Айт-айт десе», «Дүнүйө», «Эмне бар бул жерде», «Ала-Тоо көрккө келбейт — эл болбосо», «Аккан суу», «Күн», «Ажал», «Шамал» өңдүү ырлары менен далилдеп кетти.

Өткөн кылымдын 30-жылдарынын башында катуу ооруп, көзү азиз болуп калган. Ошондон кийин коомдук турмушта жалаң ырчылык өнөрү менен катышып келген. Акын 1949-жылы Бишкек шаарында дүйнөдөн кайткан.

БАЛДАРГА НАСЫЯТ

Ырыскыны бекерге
Төкпөгүлө, балдар ай,
Акаарат кылып бирөөнү
Сөкпөгүлө, балдар ай.
Мурдуну бөөдө көтөрүп
Көппөгүлө балдар ай,
Бирдин көөнүн оорутуп
Кетпегиле, балдар ай.
Түбү кандай болушун
Эстегиле, балдар ай.

Чеки басып жат жерге
Барбагыла, балдар ай.
Эс токтотуп бир ишти
Андагыла, балдар ай.
Көңүлү жакын теңтушту
Жандагыла, балдар ай.

Минип турган атыңды
Чаппагыла, балдар ай.
Киши билбестен сүйлөсө,
Какпагыла, балдар ай.

Бош куржунга сук колду
Салбагыла, балдар ай.
Бирөөнүн болсо буюму
Албагыла, балдар ай.
Жаманатты-наалатка
Калбагыла, балдар ай.

Каяша сүйлөп, сөз кайрып
Турбагыла, балдар ай.
Шоктук кылып бирөөнү
Урбагыла, балдар ай.

Үйүңдү таштап талаага
Жатпагыла, балдар ай.
Жалган сөздү «ырас», — деп
Айтпагыла, балдар ай.

Бирөөнүн «тону жакшы», — деп,
Кийбегиле, балдар ай.
Бирөөнүн «аты семиз», — деп,
Минбегиле, балдар ай.

Өзү теңтуш болбосо
Тийишпегин, балдар ай.
Мааниси жок сөз үчүн
Күлүшпөгүн, балдар ай.

Насыяттуу сөзүмө
Түшүңгүлө, балдар ай.
Келер болсо бир киши.
Күтүңгүлө, балдар ай.

Атка минсең, сылантып,
Токугула, балдар ай.
Илим-билим пайдалуу,
Окугула, балдар ай.

Өз бутундан жөнү жок
Чалынбаңар, балдар ай.
Коркокко окшоп бирөөгө
Жалынбаңар, балдар ай.

Көрүңгөн жерге ылгабай
Отурбаңар, балдар ай.
Көп жаманга биригип
Кошулбаңар, балдар ай.

Оюн, күлкү, тамаша —
Жайнагыла, балдар ай.

Жаш булбулдан калышпай
Сайрагыла, балдар ай.

Кеңири заман — тең жыргал
Ойногула, балдар ай
Теңдик ушул жеткенин
Ойлогула, балдар ай.

Бутагы бар жыгачты
Машагыла, балдар ай.
Теңдик заман — жаңы таң
Жашагыла, балдар ай.

1. Нускоочу акын деп кандай акын аталат?
2. Акын жаштарда кандай сапаттардын болушун каалаган?
3. Акын балдарды кандай сапаттардан алыс болууга чакырат?
4. «Балдарга насыятты» көрктүү окугула.

САНАТ-НАСЫЯТ ЫРЛАРЫ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Кыргыз элинин оозеки адабиятында кеңири таралган лирикалык ырлардын бири — санат-насыят ырлары. Санат-насыят ырларын акындык таланты күчтүү, турмуштук тажрыйбасы мол, көптү көрүп, көптү билген акындар гана жарата алган. Насыят — кеңеш берүү деген маанини билдирет. Демек, чоң акындар элдин турмуштук тажрыйбаларын жыйынтыктап келип, санат, акыл-кеңеш айтышкан. Санат-насыят ырларында адамдардын жашоо-тиричилик, жүрүм-турум, адеп-ыйман, коом, келечек жана башкаларга карата философиялык ойлору камтылган. Санат-насыят ырларын Калыгул, Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы, Жеңижок жана башкалардын ырларынан кеңири жолуктурууга болот.

АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАР КАЙРА ИШТЕП ЧЫККАН ЧЫГАРМАЛАРДАН

АЛЫКУЛ ОСМОНОВ

(1915—1950)

Алыкул Осмонов 1915-жылы Панфилов районундагы Каптал-Арык айылында туулган. Жаштайынан жетим калып, Токмоктогу балдар үйүндө тарбияланган. 1929—1933-жылдары Бишкек (мурдагы Фрунзе) шаарындагы педагогикалык техникумду бүтүргөн. Акындын «Толубай сынчы», «Карагул ботом», «Махабат», «Майдын түнү», «Ким болду экен?» жана башка поэмалары кыргыз поэзиясындагы классикалык чыгармалардан болуп калган. Ал өзүнүн поэтикалык мектебин түзгөн акын.

А. Осмонов улуттук балдар адабиятынын өнүгүшүнө да олуттуу салымын кошкон. Анын «Түлкү менен каздар», «Балдар менен турналар», «Эки метр Эсенкул» жана башка чыгармаларын балдар сүйүп окушат.

А.Осмоновдун башка акын-жазуучулардан айырмаланып турган бир өзгөчөлүгү — элдик уламыштарды кайра иштеп чыккандыгы. Акын поэмада өнөрдү, билгичтикти биринчи орунга коёт. Поэма бийлик — зордук, өнөр — элдик кенч экендигин көрсөтөт.

ТОЛУБАЙ СЫНЧЫ

Толубайдай сынчы бол,
Токтогулдай ырчы бол!

(Эл сөзү)

Замана кандай кары, кандай керең,
Закымдап учкан сайын түбү терең...
Ошондой унутулган бир күндөрдө,
Кыргыздан Толубай сынчы өткөн экен.

Толубай деп, Толубай атын салт кылган бар,
Не билсин ал жөнүндө жаш уландар,
Суусаган таттуу жомок ширесине
Сөз кылат тамшанышып карыялар,

Заманды жакшы көрөт, баркын билет,
Жаштарды алдына алып эркелетет.
Төмөнкү «Толубай» аттуу эски дастан
Эски абдан, эски ырлардай эске келет.

Ой ойлоп, чексиз ойго көңүлү тынбай,
Ааламдын кучагына батпай, сыйбай.
Сайратып салтанаттуу ырчыларды
Калкына жар чакырткан мына мындай:

«Көл кечип, ашуу ашып, жол жүрүүгө,
Кабыландай кайра тартпай жоо сүрүүгө,
Сынчылар сындан тайбай тулпар тапсын,
Намыска, кан сапарга¹ мен минүүгө.

Урмат чоң тунук туяк² тулпар тапса
Сынчылык сынга толгон ушундайда.
Шарт ушул: эки көзүн оюп алам,
Эгерде бир жеринен жазып калса...»

¹ кан сапарга — урушка, жоого

² тунук туяк — кетилбеген мыкты туяк

Уккан соң бул жардыкты албан дубан¹
Калдайган көз алдында кара туман.
Аптыгып Азиз хандын амиринен²
Сынчылар башын чайкап, көзүн жумган.

Ушундан бир аз кийин, көп күн ообой³,
Жашыл кыр, төрдөн түшүп талаа бойлой.
Чарчаган бектер менен келе жатса,
Азиз хан уучулуктан жолу болбой.

Чөк түшүп, тизе бүгүп, кыбыла⁴ карап,
Качаңкы куурап калган башты кармап,
Күбүрөп, күңгүрөнүп бирдеме айтып,
Алыста бир укмуштуу чал олтурат.

«Баргын», — дейт жанындагы жан жөкөрүн, —
Ким экен, жакын барып, байкап көргүн».
Ал келип, салам айтса, алик албай,
Чал сүйлөйт, эки жакка бурбай көңүлүн:

«Аттиң ай, Толубайлыгым сен билсеңчи,
Тушунда тулпарлыгың мен билсемчи,
Туйгундай колду жарып, кайып учуп,
Туйлатып, туу кармаган эр минсечи...»

Келген жаш Толубай чалга минтип сүйлөйт:
«Сен кимсиң? Билбей кайтсам, көңүлүм кирдейт.
Бул эмне?» — деп сураса, чал энтигип:
«Бул куу баш — Алпамыштын Чаар аты», — дейт...

Ушинтип Толубай сынчы сүйлөр менен
Жаш мырза шандуу топко белги берген.
Күтүрөп көпкөн жаштар ортого алып,
Азиздин ордосуна алып келген.

---

¹ албан дубан — бүткүл эл

² хандын амиринен — хандын буйругунан

³ күн ообой — күн өтпөй

⁴ кыбыла — күн батыш

Эртеси Азиз падыша Толубай чалды,
Вазирден тез чакыртып жанына алды.
Астынан эсеп жеткис жылкы айдатып,
Ичинен тулпар тап деп кыйноо салды.

Куп дебей, же жок дебей, унчукпастан
Түнөрүп күзгү узун түн түнөргөндөй,
Көрөгөч Алп кара куш сыяктанып,
Толубай бир туякты кур жибербей.

Алдыртадан ичтен сынап, карап турат,
Нечен бир жибек жал ат, камыш кулак,¹
Көрктөнүп, көккө атылып көйрөндөнөт,
Сынчынын көңүлү тынбайт, кандай кылат.

Жортуулга тандап минчү шок боз балдар,
Буулуккан азоо, күлүк буудандар бар.
Сынчы аке, кумурскадай кунсуз беле,
Ушунча жер жайнаган жаныбарлар!..

Ошентип, күн чак түштөн бешимге ооду,
Макталуу сан учкулдар өтүп болду,
Азиз хан бул көрккө мас, бул көрккө таң,
Бирок чал жерден башын албай койду.

Аңгыча, ай-жылдыздай асмандагы
Асемдүү алтын тулпар жабдуулары.
Бир-бирден шаани менен өткөрүлдү,
Азиздин асыл деген тулпарлары.

Эрке өскөн байдын жалгыз баласы окшойт,
Тулпарлар жибек килем үстүндө ойнойт.
Хан тиктейт, эми сынчым эмне дейт деп,
Бирок ал, каадасынча карап койбойт.

Азиз хан ызаланат, жини кайнап,
Баркылдап, кулдарына минтип айтат:

---

¹ көйрөндөнөт – ойноктойт.

«Шаардан ат бүткөндүн бирин койбой,
Кесирдүү сынчы алдынан өткөр айдап!»

Буйрук бир ... кулдар макул, ошентишет,
Мейли антсин, баары бекер, пайдасыз тек.
Сынчы ата, бейитке окшоп, үнсүз, сөзсүз,
Былк этпейт, дабыш бербейт, көз ирмебейт.

Улуу хан бул жорукка айран калды,
«Канакей, өткөргүлө, дагы барбы?» —
Дегенде, жооп берди чур этишип:
«Бир гана Кармыш кулдун бозу калды».

Кырчаңгы, арык, ачка, эшек кейпи,
Кыбырап, сылтый басып боз да келди.
Кубанып, Толубай ыргып тура калып:
«Падышам, анык тулпар ушул!»— деди.

Азиз хан муну укканда калтырады,
Кабагын карыш түйүп, каарданды.
Арсыз чал, шылдыңыңа жазаң бул деп,
Сынчынын эки көзүн оюп алды.

Бирок ал бул бүтүмгө¹ таарынган жок,
Оюлган эки көзүн эки колдоп,
Аярлап аккан канын басып туруп,
Муну айтты, хан алдына келип токтоп:

«Датымды² ук, акыркы жолу, улуу ханым!
Жаман боз, көз куну үчүн мага калсын.
Тагдыр бир, жараткан бир калыс болсо,
Ким-кимдин жаңылганын талдап алсын».

Азиз хан ары кетти топтон чыгып,
Сынчыга «ал» дегендей белги кылып.

---

¹ бүтүмгө — чечимге.

² датымды — арызымды.

Жетелеп жаман бозду жолго түштү
«Болду»,— деп Толубай ата ичтен тынып.

Ошентип, көп күн өттү, көп таң атты,
Шылдырап бир калыпта суулар акты.
Көрсөтпөй эч адамга, жер түбүндө,
Толубай жаман бозду багып жатты.

Чаалыкпас, арыбас кылып, ашуу, зоодо
Кайыкпас, талбас кылып борошого.
Кулпунтуп, тулпар кылып минип чыкты,
Сынчы ата туура кырк бир күн болгондо.

Кемпирин (жолду көрбөйт) алдына алып,
Артына кең олтуруп, өзү учкашып.
Сейилдеп көңүл эргип, келе жаткан,
Хан жолун туура тосуп, тура калып.

Сынчы айтты: «Амансыңбы, Азиз ханым,
Биз минген — өзүң көргөн боз жаманың.
Кош эми, жигитчилик арың болсо,
Бул тулпар сага ылайык, жетип алгын».

Кемпири аттын оозун коё берди,
Кара жер камгак болуп тегеренди.
Азиз хан өзү баштап: «Жет, кармалап!»
Ана көр, көтөрүлүп кууган элди.

Аз-аздан барган сайын ызы-чуулар,
Алыстап калып жатты куугунчулар.
Аркырап учкан боздун арышына
Жер да тар, асман да тар, аалам да тар,

Шумдук ай, көзгө илешпейт эч бир нерсе,
Учат бейм, бул боз айбан чуркайт десе.
Арт жактан жалгыз дүбүрт дабыш чыкты,
Толубайлар күндүк жерге жеткен кезде.

Деп сурайт Толубай анда: «Бул кандай ат?»
Кемпири: «Чоң күрөң боз», — деп унчугат.
Сынчы анда: «Билем аны, жука туяк,
Күрөндү кудай алсын, таштакка тарт».

Боз тулпар шарт бурулду, аркырады,
Тоодой таш кумдай болуп быркырады.
Чоң күрөң жолдон тажап, бутун силкип,
Жете албай, ошол бойдон калып калды.

Эртеси экинчи күн түш мезгилде,
Угулат жер силкинткен да бир нерсе.
Кемпири: «Жээрде кашка», — деп жооп берет,
Сынчы ага: «Бул кандай ат», — дегенинче.

«О, билем, жээрде кашка — жеңил кашка,
Карт эмес, эки жарым асый жашта.
Кемпирим күнгө салгын, эсимде бар,
Бир гана мээси жука, малдан башка».

Кемпири күнгө тартты боз тулпарды,
Ансайын кызыгандай кош канаты,
Күн өтүп, жээрде кашка чуркай албай,
Ыраактап, карга болуп караандады.

Ал эми үчүнчү күн таң алдында
Өң сүрдүү дабыш чыгат бир башкача.
Кемпири жооп берет: «Жибек көкүл,
Жээрде ат, өзү окшойт, — деп, — Азиз падыша».

Сынчы анда: «Жибек көкүл чын тулпар ат,
Бирок да бир айбы бар — мактоо жакпайт.
Азиздин өзү экени жакшы болду,
Кемпирим ханды беттеп, алдына тарт!»

Кемпири ханга тартты сынчы айткандай,
Сынчы ата ачык ырай, жазы маңдай.

Кашкайып күнгө карап көкүрөк тосуп,
Жээрде атка мактоо салды мына мындай:

«Чиркин ай, Жибек көкүл не укмуш ат,
Чолпон көз, чүрөк моюн, алтын туяк,
Рахмат сымбатыңа», — деген кезде
Жүрө албай туруп калды жер чапкылап.

Сынчы ата сөзүн буруп Азиз ханга:
«Жаман боз — мен минген ат, таанып кара!
Падышам, сен баркына жете албадың,
Акыры ээн талаада сен маскара.

Менде жок арманды угар тууган досум,
Жана да өнөр билген жан жолдошум,
Кантейин, жаратканга айтарым бар,
Артымда атымды атар заман болсун».

Деди да камчы салды боз тулпарга,
Боз тулпар жакшы кызып эми гана,
Дайынсыз сапар алып зымырады,
Эли жок, жери жоктой бул ааламда.

Жер жүзү, жер бүткөндү бүт тебелеп,
Ай менен Күн ортосун жалгыз ээлеп,
Акыры бир деңизге түшүп кетип,
Ошентип, Толубай сынчы өлсө керек.

Аз кеп бар хан жөнүндө эки-үч сабак,
Кытайга аттанган дейт колун санап.
Канетсин тулпары жок, канга батып,
Жеңилип кайтыптыр деп кеп кылышат.

1. Толубай сынчы Азиз ханга жана анын жигиттерине кандай шартта кабылып калды?
2. Азиз хандын тапшырмасы элдин кызыкчылыгына жооп береби?

3. Толубайдын сынчылык өнөрүнө Азиз хан кандайча баа берген?
4. Толубай өзүнүн сынчылык өнөрүнүн тууралыгын кантип далилдеди?
5. Азыркы учурда күлүктөрдү кантип тандайт?
6. Өзүңөр жашаган айылдагы сынчылар, саяпкерлер болсо аталган өнөрлөр жөнүндө аңгемелешип, урунттуу учурларын жазып алгыла.

КЕЙИПТЕШТИРҮҮ ЖАНА МЕТАФОРА

Жазуучу өзү сүрөттөп жаткан окуяны бир нерсенин түспөлү менен салыштырып, кейиптештирет. *Кейиптештирүү* окуянын кызыктуу, көрктүү чыгышына кызмат кылат. А.Осмонов «Толубай сынчы» поэма-сында:

Кырчаңгы, арык, ачка, эшек кейпи,
Кыбырап, сылтый басып боз да келди.
Кубанып, Толубай ыргып тура калып:

«Падышам, анык тулпар ушул!» — деди, —
деп Кармыш кулдун бозун арык, ачка, эшек кейпи
деп кейиптештирип жатат.

Метафора — бир затты, көрүнүштү, окуяны экинчи бир окшош же жакын нерсе менен атайт. Метафора оозеки жана жазуу кебибизде, адабий чыгармаларда кеңири кездешет. Кээде метафора салыштырууга да окшош келет. Бирок метафорада өтмө белги, маани артыкчалык кылат. Метафора кептин эмоционалдуулугун күчөтүп, тилдин таасирдүүлүгүн арттырат.

Мисалы:

«Чиркин ай, Жибек көкүл не укмуш ат,
Чолпон көз, чүрөк моюн, алтын туяк,
Рахмат сымбатыңа», — деген кезде,
Жүрө албай туруп калды жер чапкылап, —

деп Жибек көкүлдү чолпонго, чүрөккө, алтынга салыштырып жатат.

ЖООМАРТ БӨКӨНБАЕВ

(1910—1944)

Жоомарт Бөкөнбаев 1910-жылы Токтогул районундагы Мазарсай айылында туулган. Ал беш жашка чыкканда атасы Бөкөнбайды Борбу бай өлтүртүп, апасы Алтынайды зордук менен токолдукка алган. Атасынан эрте ажырап, башынан кыйын турмушту өткөргөн. Жаштайынан эле апасы Алтынайдын жомокторун, кошокторун көп угуп, элдик поэзияга кызыгуусу артат. 1933-жылы акындын «Эмгек төлү» деп аталган алгачкы ырлар жыйнагы жарык көрөт. 1935—1940-жылдарда акындын бир нече жыйнактары («Добулбас», «Жоомарттын ырлары», «Комуз», «Балдар үчүн ырлар», «Өмүр» ж.б.) жарык көрүп, аларда эркин эмгек, аялдар азаттыгы, өнөр жайдын өнүгүшү, маданий жетишкендиктер, сүйүү, достук ж.б. темалар эргүү менен ырдалган. Согуш мезгилинде элди эрдикке, каармандыкка чакырган ырларды, поэмаларды жазган.

Бүткүл кыргыз эли тамшанып уккан Токтогулдун ыр-күүлөрү акындын чыгармачылыгынын өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизген. Жоомарттын залкар устаты Токтогул акын болду. 1922-жылы Кетмен-Төбөдөгү «Арым» мектебине кирет. 1926-жылдан 1931-жылга чейин Фрунзедеги (азыркы Бишкек) педтехникумда окуган. 1935-жылы Москвадагы журналисттер институтун ийгиликтүү аяктаган. Акындын алгачкы чыгармасы 1927-жылы «Жер төңкөрүшү» гезитинде жарыяланган.

Апасынын тарткан азаптарын өз көзү менен көргөн Жоомарт чыгармаларынын көпчүлүгүн аял затына арнаган. Акын «Кыздын канаты», «Сыргажан», «Эжеме кат», «Мариям», «Эрик кызы» сыяктуу ырларын жана «Алтын кыз» аттуу музыкалуу драмасын жазган. Чыгармаларында аял затынын акылдуулугун, тайманбас, эр жүрөктүүлүгүн ачык көрсөтө алган.

ЧЕПТЕН ЭРДИН КҮЧҮ БЕК

Байыркы бир заманда эл бар экен,
Өзүнчө ээн эркин жашап турган.
Багында булбул сайрап, гүл жадырап,
Башкача сонун жерди мекен кылган.

Ар жылы күчтүү жоолор каптап кирип,
Талоонго салат экен мүлкүн, малын.
Ойрондоп эчен кымбат ордолорду
Олжолоп алып кетип сулууларын.

Кордугу душмандардын жанга батып,
Бир күнү кеңешүүгө эл чогулду.
Бардык күч, бардык мүлкүн сарып кылып,
Жоо өткүс бекем чепти курмак болду.

Айланып кең өлкөсүн дубал куруп,
Киришти эмгегине күн өткөрбөй.
Көтөрүп пайдубалын келген кезде,
Кайрадан кулап түшөт жар көчкөндөй...

Калың журт кайгыланды, кансырады...
Кастарлап көтөрө албай пайдубалды.
«Себебин бул укмуштун ким табат»,—деп,
Ырчылар жар чакырды, күүгө салды.

Бири айтты: «Асыл таштан койгун»,—деди,
Бири айтты: «Ак боз бээни сойгун»,—деди.

Асыл таш алтын менен койсо дагы,
Токтобой дубал көчүп кулай берди,

Тартышты капаланып калк убара,
Ойлонуп таба албады көп улама.
«Мен чечем бул түйүндү», — деп сүйлөдү
Жалаң бут, ак сакалдуу бир карыя.

Карыя токсон жашка келген экен,
Кыдырып бүт дүйнөнү көргөн экен.
Акылы алмаз менен болоттон курч,
Алыскы бир ажайып жерден экен.

Качанкы чечилбеген сырды угууга,
Калайык жабылыша кулак түрдү.
Сакалын оң кол менен сылап алып,
Салмактуу коргошундай сөзгө кирди:

— Калп болбойт карыяңдын айткан кеби
Калайык, акылыма көнсөң, — деди.
— Түк көчпөйт бул дубалың кылым бою,
Тириүүлөй бир кишини көмсөң, — деди.

Башка бир сөз айткан жок, басып кетти,
Карыя кайырдашып колун булгап.
— Кандай? — деп эки жолу сурабастан
Баштарын жерге салды эл тунжурап...

«Кайсы эр бул кызматка чыгар экен,
Бул дубал эр канына кумар экен»,—
Деп ырдап бир топ ырчы элди айланып,
Күн бою жар чакырды эчен-эчен...

Бирөө да: «Мен чыгам», — деп сөз катпастан,
Мостоюп карап турду дудуктанып.
Обдулуп он үч жашар бир жетимче
Сүйлөдү жаман тонун чечип салып:

«Уктум да шашкан бойдон келдим, — деди,
Мен даяр, тезден гана көмгүн, — деди.
Арманым дүйнөдө эч калбайт го дейм,
Жарасам керегине элдин», — деди.

Жаш бала пайдубалга барып турду,
Көпчүлүк күрөк менен чачты кумду.
Аңгыча алсыраган, жалбарыңкы
Боздогон муң, кайгылуу үн угулду...

Бир караан шашып, чуркап келет экен,
Бул караан жаш баланын энеси экен.
Атадан жетим калган жалгыз уулун
Алпештеп, айнегим деп эркелеткен.

«...Кулунум, кучактайын, мындай келчи,
Кууратпа карыганда апакеңди...
Көмбөгүн... жалгызымды көмбөгүн», — деп,
Көзүнөн жаш куюлуп ыйлап келди...

«...Ыйлабай көз жашыңды тыйгын, эне!
Ырайым жетимиңе кылгын, эне!
Жаныңдан артык көргөн тууган элдин
Жалгызың жарап кетсин керегине...

— Уулундун убайын көрөм деп тиленип,
Ушундай ишке арнап бакпадыңбы?
«Эркетай, элиң үчүн курман бол!» — деп,
Эч качан унутпаймын айтканыңды.

Энеси элге карап сөз баштады,
Маанисин байкап туруп айткан кептин:
«Ата Журт кызматына жанды берип,
Айланам, ак сүтүмдү актап кеттиң!...»

Жалбарды жалгызына, беттен өөп,
Аарчыды жашка толгон эки көздү.

Колуна күрөк алып кайрат менен
Көмүүгө баласына кумду септи...

«Энеке, бул кылганың адамчылык,
Жүрөгүң ак, бермет таштан тунук.
Өтөбөй калайыктын бир кызматын
Жүрбөймүн жер бетинде адамсынып...»

Коштошуп, өбүшүштү эне, бала,
Кайраты бул экөөнүн ташкын дайра.
Кум толуп алкымына келген кезде
Шып этип жетип келди да, карыя:

«Көмбөгүн бул баланы ачкын, — деди.
Чеп курбай, үй-үйүңө кайткын, — деди.
Көтөрбө чеп, коргондун кереги жок,
Кордукка мындай балдар бербейт элди.

Киришсе ким да болсо чеп тургузат.
Чеп — ылай, каптап кирсе душман бузат.
Балдарың баары ушундай өсүп турса,
Багынтып бул жүрөктү ким коркутат?!

Черди жаз. Тепкин шапар. Кургун сайран.
«Чеп жок», — деп кайгы тартып кам санаба,
Кандай жоо басып кирип баш ийдирмек
Турганда мындай эне, мындай бала!...»

1. Эмне үчүн байыртадан эле элдер чеп курушкан? Улуу Кытай дубалы жөнүндө эмнени билесиңер?
2. Чындыгында эр күчтүүбү, чеп күчтүүбү?
3. «Мен келечекте элиме кандай кызмат кылам» деген темада класста талкуу жүргүзүп, пикир алмашкыла.

КЫРГЫЗ ФАНТАСТИКАСЫНАН

БЕГАНАС САРТОВ

(1945—1978)

Б. Сартов 1945-жылы Москва районундагы Чичерин айылында туулган. 1962-жылы Жумгал районундагы Жаңы-Арык орто мектебин бүтүргөн. Мектепте окуп жүргөн жылдарында эле «Кыргызстан пионери» газетасына фантастикалык аңгемелери жарыяланат. Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүргөн. Эмгек жолун Кыргыз сыналгысында жардамчы режиссер болуп баштаган, кийин гезиттерде кабарчы, "Мектеп", "Кыргызстан" басмаларында кызматкер болуп иштеген. Өзү иштеп жүргөндө "Жылдыздар балладасы" деген чакан китепчеси 1971-жылы чыккан. «Ааламда адашкандар», «Маанай», «Эридиана» аттуу жыйнактары жарык көргөн.

РОБОТТУН ТУУЛГАН КҮНҮ

Табылды толкунданып экрандан көзүн албай олтурду... Ал конструктордук бюродо¹ иштөөчү. Алардын институту өзүн аң-сезимдүү башкаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон, алыскы жапайы планеталарга чалгындоо жүргүзүүчү роботторду даярдашчу. Бул жагынан институт арымдуу баскычтарга кадам шилтеген. Бирок, роботтор канчалык акыл-эстин

¹ конструктордук бюро — башкаруу мекемеси.

жемиштери менен сугарылса да, алыскы жапайы же өнүккөн метагалактикаларда программаланган инструкциялардын запасынан башка белгисиз көрсөтүлбөгөн кыйынчылыктарда эмне иштээрин билишпей ойлоно беришип, акыл-эстен ажырап, келесоо болуп катардан чыгып калчу. Ошентип, алыскы сырдуу дүйнөлөр менен катнаш жасоо мүмкүнчүлүгү ар дайым чектелип турган. Себеби, алыскы галактикаларга учууда адамдардын өмүрү биологиялык жактан чектелгендиктен, жөнөкөй космикалык учуу мүмкүндүк берген эмес. Ал эми субжарыкты ондогон эсе басып өткөн «Аннигилятордук улуу кыймыл» деп аталган аспектидеги чексиз коэффициенттүү ылдамдык менен учууда адамдар мүрт өлүп турушкан. Ушул себептүү аң-сезими жагынан адамдай функцияга ээ болгон роботторду түзүү проблемасы Жерде дүркүрөп өнүгүп жаткан. Ар кандай типтеги, структурадагы роботтор жердеги сыноолордо өздөрүнүн мыкты сапаттарын көрсөтүү менен, ааламдагы белгисиз аң-сезимдер менен кездешүүдө жана аларды таанып-билүүдө түшүнүктөрү тарып, аларга ажайып сезилген дүйнөлөрдө акылдан ажырап турган... Роботтор өлүп баратканда Борбордук Байланыш түйүнүнүн коррекциялык лампочкалары чычаладай кызарып туруп өчүп калчу...

...Бул жолку сеанс башкача болду. Анткени конструктор Табылдынын үлгүсү боюнча түзүлгөн «Тибальд»-P0007115» тибиндеги M-00001 планетасына жиберилген роботтун белгисиз акыл-эс менен кездешүүсү алиге өчө элек болучу. Робот Тибальддын Жерден чыккандан тартып, ылдамдыктын ФА-6Э1 касиети менен аалам мейкиндигин көзөп жүрүп олтуруп, жогоруда аталган координатка жеткенге чейинкиси, андан кийин А-17 күнү M-00001 планетасына орношуп, жергиликтүү турмуш шартты кабыл ала башташы үзгүлтүксүз Жерге берилип турду.

Анткени роботтун бүткүл турпаты телеметрикалык эфирэкспресс-иллюзия закону боюнча түзүлгөндүктөн,

анын ар бир кыймылы Жерге түздөн-түз чагылуу жөндөмүнө ээ эле.

Жаңы жерде Тибальд-роботтун биринчи таң калганы эле — биерде жашоочулар кислород эмес, гелий менен дем алганы болду. Алар кислородду атайын ишканаларда иштетишип, кооздук үчүн пайдалануучу каражат катары карашат экен.

...Тибальд организминин бир механизминде «Х-41» деталын бир саат бою кандап жатып, гелий менен дем алуу жөндөмдүүлүгүнө ээ болду. Анан, анын экинчи таң калганы: жергиликтүүлөр тамак ордуна музыка угуп, бий бийлешет экен. Ошентип Робот-Тибальд запас азык-түлүгү түгөнгөндөн кийин ачка боло баштады. Эмне кылуу керек? Ал ар кандай ойго чөмүлдү...

Бул убакта Табылды жана анын институтундагылар: «Мына эми робот акыл-эстен ажыраар стадияга¹ келип жетти», — деп корко башташты.

Жок! Алар жаңылышты.

Робот таза сезим, тунук акыл менен ойлоно берди... Көп убакыт өттү. Ачка болгонунан роботтун башы айланып, көзү тумандады. Кыйынчылык учурунда гениалдуу ойлор жаралаары белгилүү эмеспи. Бир убакта Тибальддын башына кызык ой түшө калды. Ал H_2O-12 менен фторду реакциялаштырып, коюу солидол сапатындагы жаңы «Космос-XXV» деген элементке ээ болду. Бул жегенге жарактуу болуп, Робот-Тибальд ушунчалык табити тартып тамактанды. Ошентип, космос доорунун каарманы жана улуу робинзону — Робот-Тибальд ааламдын 707—23' координатындагылардай өмүр сүрө баштады. Ал жергиликтүү эл менен каны-жанын сиңирип кетти...

...Ушинтип күн өтүп, ай алмашып, жыл жылышып, убакыт өтө берди... Жердегилер, «Тибальд — P0007115» тибиндеги роботту унута баштаган кезде, ал таң калуунун үчүнчү формуласын ачты...

¹ стадия — баскыч, этап деген мааниде.

Робот-Тибальддын жашы улгайган сайын, кайсы бир учурларда күндөлүк турмуш ага супсак сезиле баштаганын туйду. Бул кубулуш коңшулаш К-711 деген бийкечти көргөндө жок боло түшчү.

Демек, ал аны сүйүп калган эле... «Себеби, жергиликтүү элдин салты боюнча, эркек сүйгөн бийкечине жүрөгүн сууруп берет. Бийкеч ал жүрөктү өзүнүн жүрөгүнүн оң жагына коюп коёт да (алар эч качан ажырашпайт), бир жашашып, түбөлүк бактылуу өмүр сүрүшөт.

Робот анте алабы! Антүү анын инструкциясында көрсөтүлгөн эмес!

Ошентип, Тибальд өз сүйүүсүн өзү жашырып көзгө көп чалдыкпоого тырышты. Себеби, бийкеч К-711 кайсы бир ыйык күнү өз сүйүүсүн билдирип, жүрөгүн көөдөнүнөн сууруп алып (биерде бул көрүнүш кыздар үчүн уят деле иш эмес. Анткени кыз эркекти сүйүп калса, өз жүрөгүн тартуулоого акысы бар) Робот-Тибальдга сунса кантет? Жердеги институттагылар аны түзгөндө келечектеги аялынын жүрөгү үчүн кошумча орун жасашпаптыр. Ал эми сунулган жүрөктү албай коюу — ушунчалык маскаралоо болуп эсептелип, жергиликтүүлөрдүн салты боюнча, демек, анда кыз сунган жүрөгүн албаган эркекти өлтүрөт...

Робот канчалык өз сезимин жашырса деле бийкеч К-711 ди көргүсү келип, аны эңсей берчү болду. Бара-бара ал аны көрбөсө жашай албай турган абалга жетти.

Кайсы бир ажайып күндөрдүн биринде ыйык чечимге келген Тибальд бийкеч К-711 ге салтанаттуу басып барды да, кыйналып турганына карабай, өзү ар дайым кастарлап, ыйык сактап жүргөн жүрөгүн сууруп алып, ушунчалык урматтоо менен таңкы шүүдүрүм чайыгандай мөлтүрөгөн колуктуга сунду. Бийкеч К-711 даңктуу сүйүүнү татыктуу түрдө кабыл алып, Робот-Тибальддын жүрөгүн өз жүрөгүнүн жанына койду. Эки жүрөк бир денеде согуп турду.

Бирок, экинчи дене муздап бараткан эле...

Бийкеч күйөөсүнө карап чочуп кетти. Робот өзүн тиктеп, кыймылсыз туруптур. Кыз аны кучактай имерди да, анын булардан эмес, белгисиз Адамдар дүйнөсүнөн келгенин, аң-сезимдин башка категориясындагы макулук экендигин сезе койду.

Кандай кайгы! Биерликтер бир гана жолу үйлөнүшөт. А мунун күйөөсү жүрөгүн берип, өзү өлүп калыптыр. Үй-бүлө даамын татпай, түбөлүк кара кийип калуу кандай өкүнүч!..

Эсин жыйган бийкеч К-711 өмүрдү коргоочуларга кабарлады. Ошол эле замат «тез жардам» жетип келди. Кашка баш профессор К-711 ге олуттуу көңүл айтты:

— Кайгырып дененизге көп күч келтирбениз. Азыр сизде эки жүрөк бар экендигин эсиңизден чыгарбаңыз. Биз сиздин күйөөңүздү ашып кетсе 119 сааттан кийин жандандырып беребиз!

Профессордун калган сөздөрү угулбай экран тилкеленген сызыктарга толо баштады. Жердеги Табылдынын институтундагылар элес-буластын арасынан үч буттуу, алты колдуу, көк жашыл бир топ адамдар «Тибальд—P0007115» тибиндеги роботту машинага салып жатканын көрүп калышты,

Лампочкалар кызарып, экран өчтү,

Конструктордук бюродогулар оор улутунушту. Табылды көз жашын аарчып:

— Бүгүн роботтун туулган күнү! — деди сыймыктуу...

Бул сөздү айтууга ал гана акылуу болчу!

1. Табылды конструктордук бюродо кандай роботторду түзүүнүн үстүндө иштеген?
2. «Тибальд-P0007115» роботу алгач кандай иштеди?
3. Ал планетада жашоочулардын дем алуу, тамактануусунда кандай өзгөчөлүктөр бар экен?
5. Профессор кандай жыйынтыкка келди?
6. Табылдынын көзүнөн жаш эмне үчүн чыкты?
7. «Тибальд» деген наам эмне үчүн берилди?

КЕҢЕШ БЕЙШЕБАЕВ

ЦЕРЕБРОСКОП – 2

Эшик үн чыгарбай ачылып, кабинетке сымбаттуу жаш жигит кирип келди.

– Саламатсыздарбы?

– Саламатчылык. Келиңиз, отуруңуз.

– Ден соолугум начар деп, даттанууга эч кандай негиз жок. Бирок мени кыйнаган нерсе мээмдеги таң калаарлык өзгөрүүлөр. Жакындан бери менде бир бөтөнчө касиет пайда болду. Адегенде ага бир чети таң калсам, бир чети тымызын сыймыктанып жүрдүм. Бирок, турмуштагы көп нерселер өздөрүнүн белгисиздиктери менен кызыктуу турбайбы. Белгилүү болуп калгандан кийин, ага болгон кызыгуу азайып калаарын түшүнгөн соң, бул өзгөчөлүгүм мен үчүн тозокко айланды. Кааласам каалабасам дагы жанымдагы киши ооз ача электе анын оюу мага белгилүү болуп турат. Ошондуктан жанымдагы адамдын мага карата сүйлөгөнүн же ойлонуп гана койгонун ажырата албай калып жатам.

Адамдар менен аңгемелешүү, пикир алышуу мен үчүн кызыксыз боло баштады. Эмне жөнүндө сүйлөөрүн билип турам. Тескерисинче жалгыз жүргүм келет.

– Таң калаарлык, – деди врач, – менин билишимче мындай окуя медицинанын тарыхында биринчи жолу болуп жатса керек.

Ал ийнин куушуруп, унчукпай ойлонуп калды да, анан суроолуу түр менен жигитке бурулду.

— Жок. Кийинки кездерде эч кандай травмага дуушар болгон эмесмин, — деп жигит врачтын оюн айттырбай илип кетти. Мен бул бөтөнчөлүккө өткөн бейшембиден баштап ээ болдум. Ошол күнү сабактан тарагандан кийин, башым чымырап ооруй баштады. Мурда да бир жолу ооруган.

— Режимди сактабай, акыл эмгеги менен көп иштегендиктен, — деп түшүндүрүшкөн врачтар. — Көңүлүм чөгүп, эс алайын деп бөлмөмө келдим. Почта аркылуу жиберилген аяш атамдын белеги туруптур бөлмөмдө. Жигит чыканагына чейин түрүлгөн тарамыштуу билегиндеги кооз саатка карап койду. — Бирок, бул белек деле көңүлүмдү анча көтөрө алган жок.

Уктап кеткен экемин. Бир мезгилде жолдош балам ойготту:

— Тур, Жанчар, сүйүнчү!

— Башымдын ооруганы басылып калыптыр. Көзүмдү ачсам эле, анын оюндагысын биле койдум.

— Нурила келиптирби? Сыртта күтүп турабы?

— Аны сага ким айтты? — деди Нурлан таң калып.

— Өзүң айтпадыңбы, сүйүнчүңдү анан берем.

Нурила экөөбүз көчөдө көпкө чейин сүйлөшүп басып жүрдүк. Бирок анын эмне айтаарын, эмне жөнүндө ойлогондугун мен андан мурда эле билип жаттым.

— Чындыкка окшобогон нерге экен, — деди врач айласы кеткендей колдорун ушалап, — Мария Ивановна, цереброскопту алып келиңизчи.

Медсестра чемодан түспөлдөнгөн, бир нече көрсөткүч шкалалары бар аппаратты көтөрүп келди.

— Башыңызды бери кылыңыз, — врач Жанчардын башына тегерек алкакты кийгизип, өзү аппараттын шкалаларына үнүлдү.

— Демек, менин мээмде эч кандай өзгөрүүлөр жок экен да, — деди Жанчар врач карап бүткөндөн кийин аны айттырбай эле.

— Ооба, азыркы замандагы эң эле так деп эсептелген аппарат менен текшерсем да, сиздин мээңизден эч бир

өзгөрүүнүн белгисин таба албадым. Мен сизди Москвага, ушул аппаратты түзгөн дүйнөдөгү эң көрүнүктүү психолог...

– Академик Айбашев жөнүндө мага айтып отуруунун кажети жок, анткени атамдан кем көрбөгөн аяш атам ошол киши.

Жолдомо жазууга камданган врач ручкасын таштап, көз айнегин ала койду:

– Ошондой деңиз!?

Ал көз айнегин кайра кийип, көзүнө чалдыга түшкөн Жанчардын саатын тирмийе тиктеп, ошол калыбында колун сунду:

– Саатыңызды бериңизчи.

Эмнегедир ичинде толкунданып, чебеленгенин жашыра албай жаткан врачты таң кала карап, Жанчар колундагы саатын көңүлсүнбөй чечип берди. Сааттын циферблатында "Цереброскоп – 2" деген сөз жаркырап күйүп турган эле.

– Сиз цереброскоп деген сөздүн маанисин түшүнө сүзбү?

– Жок. Анын маанисине көңүл бурган эмесмин.

Ошол замат Жанчар кайра каткырып жиберди:

– Доктор, мен сиздин оюңузду биле албай калдым!

– Саат менин колумда, – деди доктор салтанаттуу күлүмсүрөп. – Эми сиздин оюңузду мен билип турам.

– Ах, демек, кептин баары саатта экен да!

– Так ошондой, эгерде цереброскоп мээдеги импульстарды байкоочу прибор экендигин мурдараак билгениңизде, курулай азап чекмек эмессиз. Бир адамдын оюн экинчи адамга өткөзүп туруучу прибор аяш атаңыздын эң кийинки эмгектеринин бири болсо керек.

1. Чыгарма жактыбы? Эмне үчүн?

2. Жанчарда кандай өзгөрүү болду?

3. Эмне үчүн Жанчарга жашоо кызыксыз болуп калыптыр?

4. Ошондой саат силерде болсо, анда кандай кылат элеңер?

КУСЕЙИН ЭСЕНКОЖОЕВ

(1920—1941)

Кыргыз адабиятында илимий-фантастикалык чыгармалардын жаралышы Кусейин Эсенкожоевдин аты менен тыгыз байланыштуу. Өзүнүн 21 жылдык кыска өмүрү, андан да кыска чыгармачылык ишмердүүлүгүндө кыргыз фантастикасына пайдубал тургузуп, ысымын адабият тарыхына өчпөс кылып жазып кеткен. Жазуучу 1941 жылы Экинчи дүйнөлүк согушта 21 жаш кырчын курагында дүйнөдөн көз жумган. Окуу китебинде анын «Үчүнчү шар» чыгармасынан үзүндү окуйсуңар.

ҮЧҮНЧҮ ШАР

Мен бир күнү асманда калкыган жаандын бууларын, абада сызып жүргөн канаттуу куштардын учушун байкап, алардын асманга көтөрүлүп, учуп жүргөндүгүнүн себептерин таба албай көпкө ойлодум.

Акыры Жер шарын курчап турган абадан жеңил бир буюм табуу үчүн аракет кыла баштадым. Аны мен сураштырып жүрүп, көп китептерди окуп жана тажрыйба кылып гана таба алдым. Ал табылган буюм асманда калкып жүргөн калың абанын бир түрү болгон, суутек газы эле. Ал суу курамынын үчтөн эки бөлүгүн ээлеп, жалпы абадан 14,5 эсе жеңил экендиги белгилүү.

Мен ал суутек газын бир шарга толтуруп, оозун бууп, көккө коё бердим. Ал шарым жогорулагандан жогорулап, алыстай берди.

Мен экинчи шарды жасап, ага белгилүү оордукту көтөртүүнү ойлодум. Бир күнү экинчи шарымды жасап

бүтүп, өзүмдүн багып жүргөн итима жакшылап үй жасап, терезе салып, тамак камдап, абанын суюк катмарында кислороддун жетишсиздигин эске алып, иттин дем алууга керектүү абасын даярдап, газга толгон шар менен чиркештирип, коё бердим.

Анан үчүнчү шарды жасап, өзүм учууну туура таптым. Өзүм түшүүчү үчүнчү шарды абдан мыктылап жасадым. Ага үй жасап, жолго алып жүрүүчү шаймандарымды жана азык-түлүктөрдү салып, белгисиз калың аба боштугуна жол тарттууну ойлондум. Акырында ал да орундалды. Абага көтөрүлүп уча баштадым. Шар көтөрүлгөндөн көтөрүлүп, жерден алыстагандан алыстай берди. Жердеги кыбыраган жан-жаныбарлар кичирейгенден кичирейди. Алар барган сайын бопбоз болгон мейкин талаадай гана көзгө үлпүлдөп көрүндү. Бир аздан кийин эч нерсе көрүнбөй, белгисиз бир караңгы түнгө кезиге баштадым. Кайда жылып бара жатканымды сезе албадым, аны токтото да албадым. Себеби, ал шарды белгилүү жакка башкаруучу менде тетик болбоду. Шардагы газды чыгарайын дейм, бирок корком. Себеби, газды чыгаргандан кийин токтоосуз барып жерге тиеримди билемин. Кармоого эчтеке жок. Жалгыз гана кармалбаган абанын ичинде шар менен учуп бара жаткансыйм. Жер шарын тегерете курчаган абанын арасында кетип бара жаткан жандын бири мен гана болсом керек.

Күн нурун тосо албаган суюк аба менин дем алышыма да суюктук кылгансып, башып каңгырай баштады. Бирок, мен жолго чыкканымда абанын сейрек болушун эске алып, өзүм менен бирге белгилүү дем алдыруучу коюу абадан запас кылып алган элем. Мен ошол запас аба менен дем алып келе жатам. Кыбыраган жан, шырп эткен дабыш жок.

Эч жылчыксыз караңгылыктын арасында гана келе жатамын. Келген жолум ушу го дегенсип, үйүмдүн терезесинен башымды чыгарып, ылдый карайм. Бирок канча карасам да караңгылыктан башка эч нерсе көрүнбөйт. Күндүн ачык-бүркөгү да белгисиз. Жерден

кабар алгым келди. Кат жаздым да, нандын ичине салып, ыргытып жибердим.

"Мен бир шар жасап, ал аркылуу көтөрүлүп, жогорулап учтум эле. Бирок менин шарымда кемчиликтер болгондуктан, өзүмдүн болжогон жериме бара албай, белгисиз жолго түшүп, суюк абанын арасында гана жогорулап бара жатам. Жарык шооласы да жок. Караңгылык. Менден башка эч бир жан сезилбейт.

Мен 25-майда асманга учтум эле. Ошондон бери нече сутка болгондугун да билбейм. Себеби, мага күндүн чыкканы жана батканы билинбейт", — деп жазып, кол койдум.

Аңгыча калың караңгылыктын арасынан бир дабыш угулду. Бул дабыш санааны эчен түргө бөлдү. Калың караңгылыкты жаңырткан үн жакындай берди. Бул эмненин үнү экен дегенсип, ага мен кулагымды тосуп тыңшадым. Ал үн кез-кезде арсылдап үргөнсүп кетет. Менин итим го деген үмүт менен аны атынан чакыра баштадым. Ит ого бетер дабышын күчөттү. Аңгыча жогорулап бара жаткан шарым бир буюмга урунган сыяктанды. Итимдин дабышы жогору жактан чыккандыгы ачык айкындалды. Иттин шары үйүмдөн чыккан чырактын жарыгы менен көрүнө түшүп, ылдыйлап бара жаткан сыяктанып, шардын газы азайып, куушурулуп бара жатат. Терезеден колумду чыгарып, ылдыйлап кетип бара жаткан шарды кармап калдым. Кармаган шарымды өйдө тарттым да, андагы итти өз үйүмө чыгарып алып, шарды коё бердим. Ал жарылып калган экен. Шуулдаган бойдон жерди көздөй түшүп кетти. Итим мага эркелеп, кыңшылап жанымды койбойт. Итке тамак бердим.

Шар кылкылдап, жогорулаганы токтолгон сыяктуу болуп сезилди. Анын ылдыйлашы мени дагы кубандырды. Бирок бул шардын жарылгандыгынанбы же ит экөөбүздүн салмагыбызданбы? Көрсө, салмактын басышынан болуп чыкты. Жаш жүрөк кабына батпай алып учкандай болду. Итти ким билет, ал айбан го, билеби, билбейби? Бирок ал да кубанычта экендиги сезилет.

Бир маалда калың караңгылык суюлгансып, ылдыйлаган сайын жарыктын шооласы көзгө көрүнө баштады. Бир маалда күндүн көзүн көрдүк. Биз менен амандашкансып, жарык нурун бизге чачырата тийгендей болду.

Бир кезде мунарланып тоо чокулары көрүнүп, мурда көрбөгөн, чокусун ак кар каптаган бийик тоого жакындап кирип келе жатабыз. Бир аздан кийин шар эки жагы жалама кызыл чополуу жардын бооруна жакындай баштады. Анан көк чөптүү тектирчеге барып конуп калды.

Алды зоо, үстү аска, жолсуз туюк капчыгайдын арасында бир кичине тектирчеде корккон коён өңдөнүп, итим экөөбүз алдыбызда ташка урунуп, көбүрүп агып жаткан сууну карап коёбуз да, үнсүз отурабыз. Жан сактап жашай турган жер боорундагы тектирчебиздин чоңдугу чейрек гектардай гана жер. Биз турган белгисиз жер жана агып жаткан суу карта боюнча кайсы жер экендиги да белгисиз. Мандай жагыбыз – жалама капчыгай, ал эми туура жагыбыз – бодурлуу аска таштар, үнүрөйгөн үңкүрлөр.

Мынча асман тиреген бийик зоодон жана алды жакта көбүгүн чачып агып жаткан чоң суудан, көзгө чоочун жерден кантип жол тапмак элем. Жол жасап ылдый түшүүгө же жогору чыгууга колдонгудай курал жок.

1. Шар менен учкан бала кандай укмуштарга туш болуптур?
2. Алар кантип жана кандай жерге конушту?
4. Фантастикалык чыгармалардын кандай пайдасы бар деп ойлойсуңар?
5. Фантастикалык чыгарма жараткыңар келеби? Эмне жөнүндө жазгыңар келет?

ААЛЫ ТОКОМБАЕВ (БАЛКА)

(1904—1988)

А. Токомбаев — кыргыз адабиятына негиз салуучулардын бири. Акын, прозаик жана драматург. Ал Кыргыз Республикасынын Эл акыны, академик, Эмгек баатыры. Жаш кезинде ал замандаштары сыяктуу эле Кытай жерине үркүп барган (1916). Ыр менен жазылган «Таң алдында» романынын автору. Анын калеминен «Жараланган жүрөк», «Днестр терең деңизге куят», «Мезгил учат» аттуу повесттер, «Күүнүн сыры», «Даат», «Моюнга алуу» сыяктуу аңгемелер, көптөгөн ырлар жыйнагы жаралган.

Ал өзүнүн акындык шыгына түрткү берген кээ бир таасирлери тууралуу төмөндөгүдөй баян этет:

«Менин энем Уулбала кошокчу болгон. Кыштын узун түндөрүндө балдарынын ортосуна отуруп алып нечен түркүн кошок айтып, нечен түркүн укмуштуу жомокторду айтчу. Табышмак, жаңылмач, элдик ырларды атайын жаттатар эле. Жазуусу жок элдерде алар өзгөчө мааниге ээ.

Ал эми атамдын оозунан эч кандай жомок, ыр уккан эмесмин. Биздин үйгө жомокчу, ырчылар өтө үйүр болучу. Алар кеткенден кийин биз аларды туурап убара болор элек. Мага Урак деген манасчынын сөздөрү өзгөчө таасир кылуучу. Урактын айткандарынын көбү менин эсимде калды. «Курманбек» эпосун

толугу менен жана «Семетейдин» бир кыйласын айтчумун. 1923-жылы сабатсыздыгымды жаңыдан жойдум. 1917—1919-жылдын орто чендериндеги көргөн оор күндөрүм «Жараланган жүрөк» аттуу повестимен орун алды».

КУУНУН СЫРЫ

(Үзүндү)

Карыя аңгемени мындайча баштады:

— Аңгеме так ушул журттан башталат жана ушул журттан бүтөт, балам.

Жайлоонун толгон кези, так ушул убак эле. Дайым кулундарды агыткан кезде жылкыны булакка чейин өзүм айдап барчу элем. Дайым мингеним өзүмдүн жайдак кер кунаным болор эле. «Жылкыны айда» деп мага эч ким да айтчу эмес. Балалык адат болсо керек. Мен жылкыны айдаганда, ал булактан ары да өтчү эмесмин. Бир күнү кулундарды агыткан кезде, жөө туман басып турган эле. Мен адатымча жылкыны булакка жеткирдим да, кер кунан менен кайра тарттым. Менин көңүлүмдө түк эчтеке жок. Алдымдан кызыл буурул ат минген, алачыктай болгон кызыл жигит жолукту да:

— Айыл кимдики? — деди. Мен жооп бергенче кекилик алган бүркүтчө кунанымдан чеңгелдеп ала койду. Мен эчтемеден корккон жокмун. Атамдын баатыр жолдоштору мени далай ошентип эркелеткен эле. Мен ошолордун бири го деп ойлодум. Бирок кармаган колу бүркүт апчыгандай болуп, сөөктөрүмдү сыздатып жиберди.

— Байке, далым ооруп кетти, — дедим. Ал тааныш немече:

— Эчтеме болбойт, — деп чапанынын өңүрүн көтөрүп, бөктөрүнчөгүнө отургузду да, кайта кумтулангыч койду. Анын кумтуланганы менин өпкө-боорумду кысып жиберди. Жүрөгүм опколжуй түшкөндө:

— Атаке! — деп тыбырап бакырдым.

— Унчукпай жүр! — деп чапанынын эки өңүрүн такымына бегирээк бүктөдү да: — Сен ыйласаң өлтүрөм, унчукпа! — деди.

Жаагым жап боло түштү. Өзүмдүн туткун болгондугума ачык түшүндүм да:

— Байке, кайда алып барасың? — дедим, солуктаган бойдон.

— Менден эчтеке сураба. Оозунду ачып сүйлөсөн өлөсүң,— деди дагы.

Мен экинчи унчукпадым. Солуктап гана жүрүп отурдум.

Ким алып бара жатканын билбейм жана кайсы жакка баратканымды көргөнүм да жок. Түн киргенде талаага түшөт. Куржундан тамак алып өзү жейт, мага берет. Бирок ооз ачып сүйлөбөйт.

Бир күнү эл орунга олтурганда, калдайган калың айылга кез келдик. Ошол күнү мени чүмкөгөн эмес эле. Айылдын баш жагында жумурткадай аппак чоң үй турат. Жигит анын төмөн жагындагы кичирээк боз төбөл үйгө келди да, бирөөнү атынан чакырды. Үйдөгү кишинин үнү чыгып, өзү үйдөн чыга электе:

— Мына, баягыңар! Алгыла, — деп мени тапшырып берип, өзү кете берди.

Мен түшкөн үй атактуу байдын коңшусу болуп чыкты. Тизеси оозуна тийген кара кемпир жыртайган суз көзү менен бир далайга мени карап олтурду да:

— Балам, сен дагы бирөөнүн чырагыдырсың? Чочубай олтур. Сенин да энең бардыр? Энеге баладан кымбат эчтеме болбойт. Эне бала үчүн күйөт, балага кубанат. Бирок салт ушул, мен жашагандан берки салт ушул! — деп башымдан сылап, маңдайымдан өптү да:— Тамак ич, кулунум! Тамак ич, — деди кемпир.

Ошол эле күнү кулдуктун кебетеси башталды. Айылдагылар келип көрө башташты. Адегенде бөжөк сындуу корунуп олтурсам да, ар кимиси бир суроо берип жатышып, мени тилге киргизишти.

Эл жата баштады. Мага бөтөнчө шектүү да болгон жок. Анткени менин качпай тургандыгым белгилүү эле.

— Тетигил төөнүн комун салынып, тетигил кементайды жамынып жат, балам, — деди баягы кемпир. Ал үйдө андан артык төшөнчү да жок эле. Айла канча, жаттым. Уйкуда ар барбы? Кыялдын дарыясына канчалык аксам да уйку багындырды.

— Ой, бала! Тур, — деген үн менен кошо көзүмдү ачтым. Таң атып калыптыр. Жубардай ак кыз эңкейип мени карап турат.

— Кайсы жерден келдиң? Кайсы элсиң? — деди кыз жылмайып.

— Билбеймин.

— Эчедесиң?

— Ондомун.

— Бир тууганың бар беле?

— Жалгызмын.

— Жүр эмесе. Сен өзүмдүн өргөөмдө болосуң, — деди кыз. Кызды ээрчип келген эки келин бир ооз да унчугушкан жок. Кыздын арка чачтарын кармалашып, өздөрүнчө шыбыраша беришти. Мен кийинип жатканда коңшунун кемпири:

— Кызым, жалгыз жаның бар, кор кылбай жумша. Эне сүтү оозунан кете элек бирөөнүн жалгызы экен. Баладан баардыгын күтүүгө болот. Бала чегилбеген жумуртка менен бирдей. Жумурткадан карга да чыгат, ини кылып ал, кагылайын, — деди.

— Энеке, — деди кыз жылмайып, — сиздин айтканыңызды аткарам, ини кылып алам. Жүдөп баратса, мага айтып туруңуз. Атың ким? — деп, ылдый карап турган мени ээгимден көтөрдү.

— Зарлык.

— Аа, айланайын, Бирөөнүн зарлап көргөн жалгызы тура. Ата-энең Зарлыгынын зарын тартып калгандыр? Өлбө, балам, өлбө, — деп кемпир мандайымдан сылап, чекемден өптү да: — Бара гой, кулунум. Эжең менен бара гой, — деди.

Карыя сөзүнүн ушул жерине келгенде, самсаалаган буурул каштарын оң колу менен сылап-сылап койду. Сүйлөп жаткан сөзүн кокусунан унутуп кетти да, адат болуп калган күүсүн күңгүрөтүп жиберди.

— Чал, комузунду коюп, сөзүңдү бүтүрбөйсүңбү? — деди карыянын байбичеси.

— Макул, макул! Сенин да уккуң келип калган экен ээ, — деп карыя жылмайган болду да, комузун дайым жазбаган тизесине жөлөй салды.

— Бул балам болбосо, ушул сөзүң көрүңө кошо кетет эле, эми сүйлө, — деди алтымыштарга барган кемпири.

— Ооба, ооба, байбичем! Чын айтасың, — деп койду да, «кантип олтурат» дегенсип, аялына ормоюп карады...

— Ошентип баягы кыздын колунда алты жыл жүрдүм. Кыздын атасы бир элдин мыктысы жана байы болгондуктан, анын салтанаты да бөтөнчө экен. Кызынын өзүнчө өргөөсү бар. Анын кол алдында бир үйлүү коңшу малайы бар. Алар оту менен кирип, күлү менен чыгышат. Мен кыздын чайчысы болуп калдым.

Малайдын аялы жаш гана келинчек эле. Ал сөзгө уста, ишке чебер, кыймылы куюндай, шамдагай киши болчу. Мен ага жакын болуп кеттим. Бирок жатагым малайдыкы эмес, өргөөнүн улагасы...

Мени ким, эмне үчүн алып келгендигин ошол келинден түшүндүм.

— Сен тигил кыздын калыңына келген кулсуң. Сени алып келген кыздын күйөөсү — ашкан баатыр. Ал жигиттин Кызыл буурул деген аты, Ак чагыр деген мылтыгы бар. Кыздын атасы: «Ошол экөөнү бересиң, аларды бербесең, үч кул бересиң», — деген. Жигит ат менен мылтыкты бербестен, үч кул алып келип берди. Ошонун үчүнчүсү сенсиң. Экөөнү мурун алып келген эле, ал экөөнү олжого эки киши алып кеткен. Сенин бактың бар экен, олжого кетсең куруйт элең. Эми сени кыз менен кошо берет, — деди келин.

Кыз кээде эркекче кийинип, жигиттер менен талаага кетер эле. Кайта келишкенде, бугу, аркар, карышкыр, кээде жолборс атып келишчү. Эмнени ким атканын ким билсин, эмне сөз болсо да чоң үйдө болор эле. Ал үйгө барууга табиятым тартчу эмес... Көбүнчө сөздү кыздын өзүнөн угар элем. Эрмек үчүнбү, мактануу үчүнбү, же мени аягандыктанбы, уйкусу келбесе, төшөгүнө жатып, түрдүү сөздөрдү сүйлөр эле. Аны мен «Эрке эже» дечүмүн, анткени элинин бардыгы «Эрке кыз» деп айтышчу.

Эрке кыздын күйөөсү жигиттери менен келип, бир-эки күн конуп кетчү. Күндөрдүн биринде, жайдын толгон кезинде күйөө дагы келди. Ал келишинде жалгыз гана келди. Жалгыз келсе да, мурунку тартип боюнча, конок жатагы башка үйдө болду. Каада боюнча кызды күйөөгө жолуктуруп, жатаарда өргөөгө кайта алып келишти.

1. Жолоочу айылга кантип жана кандай шартта келди?
2. Эмне үчүн карыя жалгыз күүсүн кайра-кайра кайталап чертет?
3. Кыргыз эли конокту кандай кадырлайт?
4. Зарлык кимге, кандай шартта туткун болду?
5. Кыз эмне үчүн эркекче кийинип, талаага кетчү эле?
6. «Калың» деген эмне? Ал кыргыз элинин салтыбы? Силердин жекече оюңар кандай?

...Ал кездеги балдар азыркыдай чабал болчу эмес, балам. Эмнеге болсо да эртерээк жетишчү. Мен уктабай жаттым. Эл уктай электе жигит колуктусуна келди. Мен ал жигитти көргүм келбейт. Бирок «баатыр» деп элдин баары аны макташат. Анын эмне баатырдыгы бардыгын мен эмдигиче билбеймин. Демимди ичиме жыйнап, алардын сөздөрүн тыңшадым. Бир оокумда сөздөрү чатакка айланды.

Кыздын сөзү өкүм чыккан сайын, менин жаным кирет. «Ушул жигит кыздан ылайым айрылып калса

экен» деп тилеймин. Алардын сөзү азыр да эсимде, — деди карыя.

Карыя сөөмөйү менен комуздун кылын өөдө-төмөн сейрек дилдиретип койду да, күйөөнүн сөзүн баштады:

— Эркем, эми калың болсо бүтгү. Атаң дагы чатак кылып жатат. Качпайсыңбы? — деди жигит.

— Жок, мырзам! Атамдын жалгыз кызы болсом, той-тойлотпой туруп, босогодон аттабаймын. Атам эмне чатак кылып жатат? — деди кыз.

— Кызыл буурулду, же Ак чагырды бербесе, кызымды бербеймин, — дептир.

— Экөөнүн бирөөнү берип атамды ыраазы кыл. Атам айтканын кылбай койбойт.

— Жок, мен атым менен куралымдан айрылып, кыз албаймын, — деп жигит чорт гана айтты.

— Экөөнүн бирин атам алмайынча, мен сага барбаймын, — деп кыз жигиттин сөзүн кесе сүйлөдү.

Жигит кыз менен көп сүйлөшүп отурган жок:

— Экөөнүн бирин берсем, сени албай эле энемди алып калайын, — деди.

Кыздын кербездиги ого бетер күчөдү.

— Экөөнүн бирин бермейинче сага тийсем, мен атама тийип калайын, — деди.

Өзүңөр билесиңер, кыргызда мындан чоң каргыш, мындан чоң ант жок. Кыз менен күйөө катуу эрегишип кетишти.

— Сени атандын төрүндө карытам: өзүм да албаймын, эрге да бергизбеймин. Бирөөгө бере турган болсо, айылыңарды кызыл кереге кылып чабам. Өзүңдү жайдак атка мингизип, күң кылам, — деди.

Кыз тайманган жок:

— Үч айдын ичинде экөөнүн бирин берип албасаң, мен өзүм билип, кул болсо да күйөөгө чыгам. Эр болсоң кегинди менден ал. Мен үчүн айыл айыптуу эмес, — деди кыз ордуна козголбой.

— Үч айдын ичинде ыктыярың менен барбасаң, түбөлүккө күндүккө кармаймын, эсиң барда акылыңа кел, — деди жигит каарданып.

— Күң кыла албасаң, төшү түктүү жер урсун!

— Эрге тие албасаң, төбөсү ачык көк урсун!

Булар экинчи сүйлөшкөн жок.

Күйөө кеткенден кийин кыз бир топ күнгө тилсиз немедей болуп жүрдү. Менин кубанычым койнума батпай, кыз ошого тийбесе экен деп жүрдүм.

Бир күнү кыз жатууга даярданып, жибек жууркандарын толкундатып силкип жатып:

— Бөбөгүм! — деди мага жылмайып. — Сен төргө мага жакын жат. Мына бул жуурканды салын, — деп кара кашка ыпча жуурканды төргө таштады да: — Жаздыктын бирин алып, жазданып ал, — деди.

Мен анын төшөгүнө жакын жаттым. Ичим эле кымылдайт. Бирок түшүнбөйм.

Жатар менен кыз мени суракка ала баштады:

— Сенин атаң атактуу кишиби? Кайсы жактан келгенинди билесиңби? Мындан эче күндүк жол? — деди. Менин жүрөгүм сүйүнгөнүнөн ээлиге түштү. Атамдын кадырын ого бетер чоңойтуп жана билбегенимди «билем» деп айта баштадым.

— Атаң элден доо алып, же доого жыгылганын билесиңби? — деди.

— Билем. Мен сегиздеги кезимде чоң чатак болуп, биздин элге тогуз эрдин куну түшкөн. Менин атам ошол тогуз эрдин кунун таптакыр бербей койгон. Биздин эл абдан көп жана баатыр болгон. Кун доолаганды кайра айыпка жыгып, үч тогуз, бир кыз тартуу алышкан, — деп жалган айтып жибердим.

Кыз менин калпыма түшүндү окшойт, үн чыгарып күлүп жиберди да:

— Мен сени менен качкым келет. Сен мени сүйөсүңбү? Куткарып кете аласыңбы? — деди.

Кул өксүк калгандыктанбы, же жаштыгымданбы, төшөгүмө жатып сүрдөдүм. Бирок тез жооп бердим.

— Эмне үчүн куткарбаймын. Мен да жигитмин, менин да элим бар! Мен эми бөрүдөй болуп өстүм. Элге кур кетүүнү ылайык көрбөй жүргөн элем, — дедим кишисинип.

Кыз дагы ачыгыраак күлдү. Ал менин кур кайратыма жана кетүүгө дилгир экендигиме ачык түшүнгөн болуу керек.

— Сен жашсың, бирок жүрөгүң эрдикиндей. Сен көркөм, сүйкүмдүү жигит болосуң. Сенде акыл да бар. Ошондой болсо да, сен ойлонбой шашып жатасың, чынбы? — деди кыз.

— Жок, мен ойлонуп эле чын айтып жатам. Бир кызды куткармакка эмне! — дедим.

— Мейлиң, чын айтканың жок, — колун сунуп, менин башымдан сылап эркелеткендей болду.

Мен жыйырмадагы жигиттей болук элем жана жүрөктүү элем...

— Мен эми сеникимин. Бирок элиңе жеткенде, башым кутулганда сенин эркиңе өтөм. Азыр сенин каалооң аткарылбайт. Эртең менен туруп, малга барып, келген жолунду байка. Төөлөрдүн ичинде жез буйлалуу боз инген бар. Ошону кармап минип, сууткун, — деди.

— Кайсы инген, абамын тушуна байлануучу эмеспи?

— Ошонун өзү. Ал төөнүн желмаяны. Атам аны уурудан коркуп өзүнүн тушуна байлатат. Дайыма анын кепшегенин тыңшап жатат. Сен ал төөнү үч күнү жашырын сууткун. Үчөөндө тең түн ортосунда туруп атамдын тушунан агытып жибер. Бирок буйласын чубалжытып жибер, — деди.

Эмне үчүн деп сураганым жок. Айтканындай иштей баштадым. Биринчи агыткан күнү, төө үйдөн аз эле алыстаганда кыздын атасы чыга калып, аны кайра алып келип байлады. Экинчи түнү агытканымда төө узап кеткен эле. Кыздын атасы чыгып карады да, кайта кирип жатты. Үчүнчү агытканымда кыздын атасы чыккан жок. Бирок эртесинде:

— Желмаянды кандай байласам да, болбой бошонуп кете турган болду. Жарыктык Ойсул ата колдоп жүрсө керек, — деп сүйлөгөнүн уктум да, тим болдум.

Атам төө тууралуу эмне деп сүйлөсө, мага айт, — деген болчу кыз. Мен укканымды дароо кызга айттым.

— Абдан сонун, атам алданды, — деди кыз. — Эми ал жатар менен төөнү коктуга алып барып, мына бул килемдер менен комдогун. Мына бул жууркандарды үстүнө кошо комдо, — деп бардыгын мага көрсөтө баштады.

Кыздын атасыныкында конок болгондуктан, алар өтө кеч жатышты жана меймандар эшикке жайланышты. Бул көрүнүштөр биздин качышыбызга жолтоо сыяктуу болуп көрүндү.

Ай батууга жакындады. Тойгон коноктор тез эле коңурукка кирди. Мен төөнү алып коктуга жөнөдүм. Төөнү тиздей салып, өргөөгө кирсем, кыз бирдемелерди жыйнап жаткан экен:

— Тез, таң атып кетпесин, — деди. Ал эркекче кийинип, белин курчанып жаткан эле. Килем-килче менен төөнү комдоп жиберип, кайта келдим. Кыз эки чоң куржунду араң сүйрөп, босогодон өткөрө албай шашып жатат. Бирөөнү көтөрө чуркамакчы болуп сермегенимде, куржун былк эткен жок. Кыз күлүп жиберди. Эки колдоп тартканда араң гана сүйрөлдү. Эптеп төөгө жеткенде:

— О, кокуй! — деди кыз кыжырдангансып, — жаман токупсуң, тез чеч! — деди.

Мен чечип жибердим. Кыз төөнү кайта комдоп, эки куржунду текчейтип артты да:

— Сен капа болбосоң, мен алдыга минейин. Сен төөнүн сырын билбейсиң, — деди да, менин жообумду күтпөй өзү мине баштады. Анткени, койлордун кайсы бирлери бышкырып, буту-колун керип жаткан эле. Мен дароо түшүндүм, койдун бышкыра башташы тандын атышынын белгиси болот.

Ал минди да, «тез мин» деп аркандын чөлмөгүн көрсөттү. Ал чөлмөк атайын жасалган үзөңгү эле.

— Жайландыңбы?

— Жайландым.

Менин жүрөгүм ордунда болгон жок. Айылдан узабай колго түшчүдөй көрүндүк. Бирок «жайландым» дегенден башка бир ооз да унчукканым жок.

— Бек олтур, коркпо, — деди да, төөнү тургузуп, камчылагандай болду. Мен ыргып кете жаздадым. Төөнүн буту жерге тийип баратабы, же учуп баратабы, анысы билинбейт. Жер эле айлангансыйт. Жок жерден шамал жаралып, көзүмдөн жашым куюла баштады. Түлкү качырган бүркүттүн дуусундай күркүрөгөн гана добуш угулат. Ал добуш кимдики экенин адегенде ажырата албадым.

— Жакшы келе жатасыңбы? — деп кыздын үнү чыкканда:

— Ооба, — дедим жана күркүрөгөн дабыш, үргөн шамал биздин илебибиз экенин биле койдум.

Таң аппак атты. Айланада айыл түгүл мал да көрүнгөн жок. Кайсы жерде баратканыбызды да тааныганым жок. Күн бута атым көтөрүлгөн кезде, кыз төөнүн буйласын тарта баштады. Бирок төө токтоно албай, үрккөн эмедей ээлигип, көбүгүн чача баштады. Күн так төбөгө келгенче жай жүрдүк. Андан кийин канаттуудай учуп дагы жөнөдүк. Эл орунга отурган кезде, өзөн суусунун боюна келип, төөнү тиздеп коюп, тамактана баштадык.

— Баатыр жетсе, бизге эртең жетет. Андан башка киши бизди кубалабайт. Качсак кутулабыз. Бирок антын аягына чыгуу керек. Качып кетүүгө болбойт. Туурабы! — деди кыз.

Мен тилим менен жооп кайтара алганым жок, башымды ийкедим. Кыз жылмайып күлдү да:

— Ал деле адам, андагы өнөр бизде да бар. Сен коркпо, өлсөк экөөбүз бирге өлөбүз, — деди.

...Эртесинде, көлөкө бойдон узунураак болгон кезде, арт жактан созулган куюндун чаңы көрүндү.

— Тетиги чаң — баатырдын чаңы. Эми коркпо, — деп кыз төөнү токтотту да, даярдана баштады. Баатыр көз ачып-жумганча жетип келди да, кыйкырып:

— Абийирсиз! Эми туткун болдуңбу? — деди.

Кыз төөсүн туура тартып тура калды да:

— Мен убадама жеттим. Атыңдын башын тарт, өлөсүң! — деп төөнүн мойногун тээп, саадагын кезеди.

Бута атымдай жерге келгенде Ак чагырды колуна алып, атайы токтоп туруп:

— Өлө элегинде менин жаныма кел! Келсең да күң кылам! Качсаң да күң кылам! Ушуну ук! — деди.

— Тил алсаң кайт, сага менин колум барбайт. Сен менин колумдан өлбө. Мен намысымды алдым, — деди кыз экинчи эскерттип.

Жигит келүүгө намыс кылды да, катуу буйрук берди:

— Кел жаныма! Кел, жүгүн! Жаныңды калтырам, түбөлүк күң кылам!

Кыз эрегишке туулган эмедей:

— Күң кыла албайсың! — деп төөнү бура тартып, бастырууга киришти.

Жигит ок тийген арстандай бакырып:

— Өлдүң! Өз убалың өзүңө! Өлдүң! — деди. Анын мылтыгынын оозу бизди тиктеп үнүрөйүп калган эле. Ал ок чыгарганча кыз төөнү бура тартып, мурунку калыбына келе калды да:

— Чатаксыз кайт, менин колум сага барбайт, — деп үчүнчү жолу эскертти.

— Кел дегенде, кел! Сен менин түбөлүк күңүмсүң! Багынасыңбы, жокпу? — деп мылтыгын шыкаалатып кыздан жооп күттү.

Жигиттин кайтпасына кыздын көзү жетти. Сөз менен жооп берүүнүн ордуна, саадагын тартып жиберди. Машаада турган жигиттин колу ийинине чабыла түштү.

— Кош, тил албадың. Түбөлүк эсинде болсун, — деп кыз жолго түштү. Төө каадасынча учуп жөнөдү. Жигит оң колунун сынганына көп буйдалган жок. Сол колуна кылычын ала коюп, оозун ачып карышкырдай качырды.

Кызыл буурулдун таманы жерге тийсе тиет, тийбесе жок. Жигит кылычтын сырты менен камчыланып уруп

келе жатты. Чабалекей куйруктанган саадактан кыз дагы ок учурду. Учуп келе жаткан буурулдун алдыңкы шыйрагы сыртына чабыла түштү. Күүлдөгөн буурул токтогон жок, бизге жете бергенде гана сүрдүктү.

Ат омууроосу менен жерге тийгенде, жигит жыгылбастан чуркап кетти. Анын оң колу, буту сынып качкан кийиктин шыйрагындай салпактап, оң жагын чапкылап жиберди.

Кыз саадагын кармап тура калды да:

— Мен антымды орундадым. Сага койгон антымды сенин эрдигиң үчүн кечтим. Намыс эркек менен ургаачыга бирдей экендигин көргө киргенче унутпа, — деп жолго түшкөн экен! — деди бизге сүйлөгөн карыя.

Карыя так ошол жерге келгенде чагылган жарк этип учуп өттү. Карыя колу менен сыйда сакалын сыйпалап олтурганы көрүнө калды.

— Карыя, сөз казнасынын капкагын эми ачтыңыз окшойт. Добул дагы эстен чыкты. Таңга дагы жакын калды. Эми кыз менен жигитти элине келтире көрүңүз, — дедим.

Жолдоштордун бири:

— Ай, жигит да эр экен! Кыз чексиз укмуш экен! Эмне болор экен? — деди.

Карыя тамагын жасап алды да:

— Эмне болсо да укканымды айтып бүткөнүмдө көрөсүңөр. Ал кишинин өз оозунан уксаңар өлгөнчө унутпас элеңер, — деди.

— Сиз андан бетер куду өзүңүз аралашкандай сүйлөп жатасыз, — деди ыктагандардын бири.

— Жигит сол колу менен аттын башын кучактап, ээн талаада унчукпай олтуруп калды. Кыз саадагын бир огун ала коюп, унчукпай сындырды да, жолго түштү. Кыздын күчтүү касиетине мен ошондо гана түшүндүм.

Созулган жел аз-аздан күчөп, ээн талааны чаң менен бүркөдү. Ким билсин, ал чаң ошол жигиттин күйүтүнүн элесидир?..

Биз үч күн жол жүргөндөн кийин:

— Байкачы, Зарлыкжан! Мына бул тоолор силердин тоого окшойбу? — деди кыз.

— Көзүмө эң эле жылуу учурайт, бирок таамай тааныбай жатамын.

Кыз бир аз жылмайып туруп:

— Эмесе түштүккө кайчы кетиппиз. Тээтигил мунарык тоо силердин элдин тоосу болуу керек, — деди да төөнү ошол жакка тартты.

Эртеси түшкө чейин жүрүп белден ашкан кезде:

— Сүйүнчү! Бул биздин жайлоо. Мына бул белдин бөксөсүндө калың токой, андан төмөн камыш бар. Ошол токойдун башында биздин айыл болчу эле. Мүмкүн азыр да ошол жердедир, — дедим.

Биз белге чыга бергенде, оролгон жашыл тукабага көмкөрүлгөн чыныдай, аппак үйлөр көрүндү. Мен кубанган бойдон:

— Мына, биздики! — деп бакырып жибердим.

— Чынбы?

— Чын!

Менин бүткөн боюм солкулдап кетти. Ал жаркырап мени тиктеди да:

— Шашпа, эми айылга каш карайганда баралы, — деди. Мен макул болдум.

Айылдын бери жагындагы өзүбүздүн суу алгычка токтоп, төөнү чөгөрүп, сууга жууна баштадык. Ойногон балдардын чыңылдаган үндөрү угулуп турду. Энесинен адашкан козулар биринен сала бири маарап, үргүлөгөн кечки тынчтыкты эркине койбой жатты. Менин көңүлүм жашып, өпкөм көөдөнүмө батпай, жүрөгүм опкоолжуй берди.

— Мына эми, садага! — деп төбөсүндөгү чачын жазып, мага даярдаган кийимдерин кийгизди да, өзүнүн кымбат кийимдерин кие баштады. Биз жасанганча козулардын үндөрү да жайланды, чыңылдаган балдар да тынчыды...

— Эми, садага, сен барып аманчылыктарын билгин. Ата-энең тирүү болсо, алардын моокунун

кандыр. Андан кийин мени келип ээрчитип кеткиле. Шымаланып сени менен кошо барганымды салт көтөрбөйт, — деди кыз.

Мен чуркап айылга жакындаганымда, иттер чуулдашып үрүп алдымдан чыкты. Койчулар кыйкырып, иттердин багытын улап келип, мага жолугушту.

— Сен кимсиң?

— Жолоочумун.

— Кайда барасың?

— Чоронукуна. Ал киши аман-эсен барбы?

— Чокем бар, көзү көрбөйт, — деди койчу.

— Кемпири барбы?

— Бар, төшөктөн турбайт. Жалгыз баласынын кайгысынан карып болуп калышты, — деди экинчиси.

— Эмесе, курдаштар, мени ошондо ээрчитип баргыла, мен алардын жоголгон жалгызымын.

— Сүйүнчү, Чоке! Сүйүнчү! Зарлыгың келди, — деп койчулар кыйкырган бойдон, мени үйгө карай сүйрөштү. Үйдөгү кишилер чыга чуркашып, мени тегеректеп, кучакташкан бойдон үйгө алып киришти.

Таягын колуна алып калтандап күтүп турган атам менен кучакташып көрүштүм. Этек-жеңиме асылып чуулдаган кишилер боруктуруп жибере жаздашты.

— О, кулунум, — деген энемдин алсыз кыңкылдаган үнү угулду жана купкуу болгон жүзү мага карай араң гана бурулду. Мен «апаке» деп телмирип чуркаганда, анын арык колу мага карай сунулду. Бирок, мен жеткиче колу төшөгүнө түштү... Экинчи анын арык колу кыймылдаган жок... Жылуусу таркай элек апамын көкүрөгүнө ысык жашымды төктүм... Атам калтыраган бойдон:

— Энең ыраазы. Ал үнүндү укту? — деди...

Дүрбөлөң менен кубаныч мени эсимден тандырды. Иңирде чыккан ай асмандын ортосуна келгенде:

— Кана, балам, кантип келдиң? Кайда жүрдүң? — деди атам. Эсиме кыз ошондо түштү.

— Атаке, аны мен жайыраак айтайын. Сизге келин

алып келдим. Суу алгычта күтүп калды,— дедим. Элдин баардыгы мени тегеректеп алып, сууга карай чуркашты. Менин башыман суу айлантып чачкан кара кемпир, чөйчөгүнө суу куюп алып, кошо жөнөдү.

Сууга келсек, кыз да жок, төө да жок.

— Кана? — деди бирөө өзүнчө.

— Үйгө жакын барып тургандыр, корккон го, — деди экинчиси мени карап.

— Тигине! — деди үчүнчү киши колу менен көрсөтүп. Анын көрсөткөнү булдуруктап кыймылдады. Кары кишилер токтой калышты. Биз шашып чуркадык.

Бизден мурунураак кеткен бирөө: — О, кокуй! Иш болбой калыптыр! — деп тим боло калды да: — Кокуй! Жолборс алып таштаптыр,— деп бакырды...

Кыздын колу өзүнүн башын кучактаган бойдон кыймылсыз жатканы көрүнө калды. Төө чала жан болуп, узун мойнун жерге ургулап, буттарын тыбыратып жатыптыр.

Мен кызды кучактай жыгылдым...

— Мына, балам, бул муңканган күү ошондон бери жолдош болуп келе жатат. Бул күү өзүм менен бирге эс алат. Эми өзүм менен бирге жатат. Күүнүн сыры ушул, балам! — деди.

Эртесинде карыя мени ээрчитип келип, кыздын мүрзөсүн көрсөттү да:

— Мына, балам! Кыз ушул жерде жатат. Анын куржундарын ачтырбай туруп, ошол бойдон көмдүргөм. Куржунда эмне бар экенин көрдөн башка эч ким билбейт...

Карачы, балам! Муну көр деп эч ким тааныбайт. Дүмпүйгөн гана жашыл чым. Жакында түптүз жер болот... Мен жүз үчтөмүн. Мен дагы жакындап баратам, — деп чала билинген жашыл мүрзөгө сүйөнүп олтуруп калды...

Мен ошол кишини эми да көргөнсүп турам. Кандайдыр комузун күңгүрөтүп тирүү жүргөнсүйт. Бирок, ал киши кызы менен эчак сүйлөшкөндүр...

Баягы баатыр менен эчак кездешкендир? — деп карыя сөзүн бүтүрдү.

1. Баатыр менен кыздын ортосундагы эрегишүү эмнеден улам келип чыкты?
2. Кыз Зарлыкка жез буйлалуу боз ингенди эмне үчүн суутууга тапшырма берди?
3. Кыз менен Баатырдын ортосундагы жоокерчилик каада-салт кандайча сакталган?
4. Кыздын өлүмүнө Зарлык себепкер болгон жокпу?

АКЫЛМАНДЫН ЖООБУ

(Болумуштан)

Хандын ооруганына жылдан ашып кеткен эле. Эч кандай табып анын оорусуна дары таба албады.

Хан башкы вазиринин акылы менен бүтүн элдеги билгич, акылман табыптарды жыйнап келгиле деп буйрук берди. Кулак угуп, бут жеткен жердеги билгичтердин бардыгын жыйнады да, хан аларга бир гана суроо берди.

— Бул оорунун дарысы барбы?

Акылман билгичтер бир кишидей гана:

Хан каарына алды да, булардын ичинен кырк бир кишини иргеп алып:

— Оорунун аягы эмне менен бүтөт? — деди.

Буга эч ким жооп бере алган жок.

— Буга жооп таппасаңар, дарынын атын билбесеңер баарыңардын башыңарды аламын, — деди хан.

Билгичтер үч күнгө мөөнөт сурашты, өздөрүнчө кеңешип жооп бермек болушту. Хан аларды сарайынын бир жагына киргизип бактырды да, сыртына кароол койду...

Билгичтердин бири:

— Кана, билгичтер! Хандын оорусу эмне менен бүтөт, дарысынын аты эмне? - деди. Эч ким эчтеме дей албады. Бир далайдан кийин жупуну кийинген кара киши:

— Хандын оорусунун аягы өлүм менен бүтөт, дарысынын аты жок, — деди. Бардыгы бир ооздон анын сөзүн кайталашты.

— Хандын оорусунун аягы өлүм менен бүтөт, дарысынын аты жок, — деп чуулдашты.

— Бул жооп менен кутулууга болбойт. Бул жооп менен мурункулардан көрө бизди тезирээк өлтүртөт. Андан көрө акылдуу жооп таап, башты куткаруу керек, — деди бирөө.

Алар канчалык ойлонушса да, акылдуу жооп таба алышпады. Үч күндүк мөөнөт да бүттү.

— Эми бизди чакырат. Каардуу хандын колу менен өмүрдөн айыпсыз айрылдык. Эми өлүм алдында арманыбызды айтышып калалык. Кимдин эмне арманы бар? — деди бирөө.

— Менин тили жаңы чыккан балам бар эле. Ошонун таттуу тилине кумарым канбай кетти. Бир күн, бир түн сүйлөтүп моокумумду кандырсам, арманым болбос эле, — деди биринчи киши.

— Мен дүйнөдөн бир эле түрдүү адам көрдүм. Анын бардыгы жакшы же бардыгы жаман адамдар. Кандай акылсыз киши болсо да, акылы Айга жеткен кишиден кемчилик табат. Кандай акылсыз киши деп бааланган кишилерден акылдуу жакшылыктар табылат. Кемчилиги жок, кемчиликтен башка эчтемеси жок кишини көрүүгө ашыкмын. Андай кишилер жаралабы, жокпу? — деди экинчиси.

— Мен жандын кай жерде турганын көргүм келет. Аны билүүгө болобу же жокпу? — деп үчүнчү киши унчукпай калды.

Төртүнчү киши башын көтөрүп:

— Мен дүйнөдө эмне күлүк, ошону билгим келет. Муну билбей өлгөнүм үчүн арманым чоң, — деди.

Бешинчи киши курсагын сылап тура калып:

— Мен ааламда биринчи баймын, бирок дүйнөгө көзүм тоё элек. Көзүм кандай дүйнөгө тоёт? Ошону билгим келет, — деди.

Алтынчы киши катуу үшкүрүндү да:

— Мен ойлоодон кыйналдым. Ойлоо мени өлүмгө чейин алып келди. Дүйнөдө убайымсыз кишини көргөнүм жок. Менин арманым ойлобой турган убайымсыз кишини көрүү эле, ошону көрсөм, арманым болбос эле, — деди.

Булардын сөзүн тыңшап олтурган ойлуу, жупуну кийинген кара киши акырын гана:

— Силер токтогулачы! Бул кырк бир кишинин бардыгы өздөрүнүн арманын айтып бүткүчө башыбыз дарга илинет. Андан көрө сүйлөгөн алтооно мен жооп берейин, андан калганын көрө жатарбыз, — деди.

— Ырас, — деди бирөө. Эч болбосо ошону түшүнөлүк, кана, сен сүйлөчү. Сыртыңа караганда, сен бизден акылдуу эмессиң. Бирок өлүм алдында сенин көңүлүң калбасын, — деди бай киши.

— Акыл байлыкка багынбайт, күчтүүгө сыйынбайт. Акыл ажалдан куткарат. Убакыт аз калды, мен жооп берейин, — деп бир-бирден жооп бере баштады. — Биринчи сүйлөгөн киши баласын бир күн, бир түн сүйлөтүп моокумун кандырмакчы болот, — деп койду да, кайра ошол кишиге карап:

— Баланы бир күн, бир түн сүйлөтсөң, ал сени тойдурбайт, ого бетер сенин кызыкканыңды күчөтөт, дагы уккуң келет. Улам ар жагы таттуу, улам ар жагы тереңдей берет. Баланын кубанычына адам тойбойт. Сен ошону түшүн! — деди.

Экинчи киши кемчиликсиз кишини көрмөкчү. Андай киши оңойлук менен жаралбайт. Жаралса да, тили жаңы чыкканда гана өлүп калат. Кокус өлбөй калса, андай кишиге бүтүн дүйнө багынат. Өзүнүн койгон атынан башка "өлбөс киши" деген атка ээ болот.

Үчүнчү киши жандын кай жерде турганын билгиси келет. Бул кыйын иш эмес. Жанды көргүң келсе, этиңди кычкач менен чымчы. Кайсы жериң ооруса, так ошол жерде жаның турат.

Төртүнчү киши дүйнөдөгү күлүктү билмекчи болот.

Аны билүү кыйын эмес. Адамдын оюнан күлүк эчтеме болбойт.

Бешинчи киши: "Кандайча дүнүйөгө көзүм тоёт?" — дейт. Көздү тойдуруу үчүн өзү баткандай гана жер керек. Тактап айтканда көр гана ачкөздүн көзүн тойдурат. Андан башка дүнүйө тойдурбайт.

Алтынчы киши, убайымсыз, ойлобой турган кишини көрмөкчү болот. Андай киши жок эмес, кутурма жиндини көрсөң, анда убайым да жок, ой да жок. Андан башка киши ойлобой коё албайт. Ойлобоо үчүн кутурма жинди болуу керек.

Бул кишинин жообу бардыгын ыраазы кылды. Аңгыча хандын вазирлери келишип:

"Хан силерден жооп күтөт. Таптыңарбы, жокпу?" — дешти.

Олтурган кырк кишинин бири да унчуккан жок. Алардын көзүнө өздөрүнүн өлүмдөрү гана элестеди.

— Кана, ханга эмне деп айтабыз? Жооп бергиле! — деди вазирлердин бирөө.

Эч ким унчуккан жок. Бири-бирин карашты. Бири-бирин кармап жан талашып ыйлай башташты.

Жупуну кара киши ордуна тура калып, кулдук кылды да:

— Жооп даяр, ханга айта бериңиз, — деди.

Вазирлер кайтты. Кырк киши жалгыз кишинин колу, башын өпкүлөшүп:

— Дарысы табылдыбы? Жаныбыз аман калабы? — дешип чуулдашты.

— Жаныбыз калат, дарысы табылбайт.

— Анда биз өлдүк, — деп дагы чуулдашты.

— Жок, өздөрүнө өздөрү жооп бергендей кыламын.

Аны силер сурабагыла. Хандын алдында гана уккула. Азыр айтсам ага силер ишенбейсиңер...

Хандын вазирлери кайта келишти да, кырк бир кишини хандын алдына алып жөнөштү. Хан тактысында араң отурду.

— Кана, акылман табыптар! Таптыңарбы, жокпу? — деди.

— Алдаяр ханым! — деди жупуну кара киши. — Дары табылды. Анын кайда экенин билбейбиз. Аны силер гана табасыңар.

— Айт! — деди хан.

— Дарыны өзүңөр таба турган болсоңор жана ушул кишилерди бошотсоңор гана айтамын, — деди ханга жакын барып.

— Айыга турган дарынын атын айтсаң, өзүбүз табабыз, силерди куткарам, — деди хан.

— Алдаяр ханым! Сөзүңүз эки болбосун. Бийлигиңиз канчалык күчтүү болсо, ошончолук дарыны тез табасыз. Дары мына бул: Дүйнөдө ким бактылуу болсо, ошол кишинин кир көйнөгү дары. Ошол көйнөктү кечинде кийсеңиз, эртең менен куландан соо болосуз! — деди.

— Ошондо айыкпасам, сураксыз башыңарды алайынбы? — деди хан.

— Сураксыз башыбызды алыңыз, бүтүн мал-мүлкүбүздү казынага тартыңыз, — деди кара киши.

Билгичтердин ичиндеги дүнүйөгө тойбогон бай буга ыраазы болгон жок. Ал ордунан тура келип:

— Алдаяр ханым, бул кишинин айтканы туура эмес. Мунун калпы бүтүн эле чыгат, — деп өзүнүн көр дүйнөсүн аяды.

— Таксыр, — деди жупуну киши, — бул киши сиздин айыгууңузга каршы болуп чыкты. Ошондуктан, мунун байлыгын казынага алыңыз, өзүн зынданга салыңыз. Эгерде бактылуу киши табылбаса, айыптуунун бири ушул киши, экинчиси өзүңүздүн башкы вазириңиз болот. Бай малын аяса, вазир күчүн аяса, бактылуу кишини таппай коюуга мүмкүн, — деди.

— Ырас, — деди вазир, — бактылуу кишини таппасак, биз айыптуубуз, ушул кишинин өзүн гана жоопко алыңыз. Бактылуу кишини бүтүн эле табамын! — деди.

Акылман киши туруп кулдук кылды да:

— Бактылуу кишинин көйнөгүнөн айыкпасаңыз, башымды алыңыз, жалгыз баламды кул кылыңыз, аялымды күң кылыңыз, өлүгүмдү кара кузгунга таштаңыз,

жаман алачыгымды өрттөтүп, күлүн сапыртып жибе-риңиз, — деди.

Вазирлер өзүнүн элин бүт кыдырып, бактылуу киши-ни таба алышпады. Эчен төө менен бүтүн шаар, башка падышаларга кербен жөнөттү. Бирок бактылуу киши табылбады.

Вазирдин айласы кетти. Өзүнүн жанынан түңүлө баш-тады. Арадан жылдар өттү. Хандын оорусу күн санап күчөгөндөн күчөдү.

Вазир бактыны сурабастан, аңдып жүрүп тапмакчы болду. Ашкан байдан тартып, оокат кыла албаган кедей-лерге чейин аңдыды.

Канчалык ай ааламды кыдырса да, ал бактылуу кишинин көйнөгүн таба албады. Акыры сендиректеп элине кайра жөнөдү. Күндөрдүн бир күнүндө акылмандын үйүнө жашынып барып, акырын гана:

— Сен айтчы деги... Бактылуу киши азыр барбы? — деди.

Акылман катуу каткырып күлүп:

— Бактылуу киши азыр жок, бирок болот, — деди.

— Айтчы, бактылуу кишилер качан болот?

Акылман киши дагы ачыгыраак каткырып күлдү да:

— Бактылуу кишилерби? Хан өлсө, сен зынданга кирсең, байдын казынасы чачылса, бактылуу кишилер ошондо жаралат. Бактылуу кишилерди силер көрбөйсүңөр! — деди.

Ошентип, хандын оорусуна дары табылган жок. Бактылуу кишилер алардан кийин жаралды.

1. Хан элиндеги билгичтерди, акылмандарды эмне максат менен чогултту?
2. Хан акылман табыптардын жообуна кандай бүтүм чыгарды?
3. Жупуну кийинген кара киши акылмандардын өмүрүн кандайча сактап калды?
4. Бактылуу адам деп силер кандай адамды айтаар элеңер?

ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВ

(1931-2010)

Кыргыз эл жазуучусу Төлөгөн Касымбеков 1931 жылы Жалал-Абад областынын Жаңы-Жол районундагы Кичи-Ак-Жол кыштагында туулган. Айылда орто билим алган соң, ошол аймактагы башталгыч мектептерде мугалим болуп иштеген. Ак-жол айыл кеңешинде жооптуу катчы болуп эмгек жолун баштаган. 1956-жылы жазуучунун "Кичинекей жылкычы" деген биринчи аңгемелер жыйнагы басмадан чыккан. 1957-жылы Кыргыз Мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүргөн. Республикалык басмада, журналда жана башка жооптуу кызматтарда иштеген.

Жазуучунун атын алыска тараткан чыгармалары "Жетим", "Адам болгум келет" повесттери, "Сынган кылыч", "Келкел" тарыхый романдары болду. "Келкел" романы — көп каармандуу, көп пландуу чыгарма. Бул чыгарма 1860-жылдардан 1917-жылдарга чейинки окуяларды өз ичине камтыйт. Кыргыз элинин эң кыйын, эң татаал тарыхый доорун даана, так сүрөттөгө, мезгилдин ар бир түйүндүү маселелерин көркөм чечмелөөдө автор өзүнүн негизги чыгармачылык максатын жүзөгө ашыра алган.

ДАРГА АСУУ

(«Келкел» романынан үзүндү)

Камчыбек бул балакет кайдан келип жабышканына акылы илешпей кыркылышкан душманын ойлоп таба албай, бакылоочуларды ким өлтүрүп, ким мунун жерине көмүп, кайра ким өзү айгак болуп отурат, биле албай тунжурады.

Асел айым эки көзүн тизесине басып, өпкө кага солуктап ыйлап отурду.

— Кой, айым, — деп жубатты Камчыбек сүйүктүү зайыбын, — ак ийилет — сынбайт, өзүбүз ак болсок, чоң кудай өзү көрүп тургандыр, неге камтама болгудайбыз?!

Асел айым аны сайын солуктай:

— Бегим ай, — деп кош өрүм олоң чачын ийининен ашыра алдына алып, уч жагынан чоё тартып койду эле чач жылбыша эки бөлүнүп, түшүп калды, — муну караңчы...

Чачтын түбү чолтоюп калды.

— Э-эй, эмне болгон сага? — деп жиберди Камчыбек үрпөйө. Асел айым бегине көз жашын көлдөтүп, болуп өткөн окуяны айтты.

Камчыбек:

— Ырас кылыпсың! — деп ордуна өйдө болуп отура калды. — Немене?! Сенин чачыңды кесип таштаса жалынышың керек беле? Ыра-ас кылыпсың?!

Түнү бою толгонду Камчыбек.

Эртең менен эрте Камчыбек энеси Курманжандын алдына саламга барды. Датка айым бүкчүйүп отуруп алып, намаз окуп отурган экен. Тышта бирпас басып турду да, качан энесинин бирөөгө сүйлөгөн үнү угулганда үстүнө кирди. Сыңар тизелей калып, кош колдоп колун алып өөп, тооп кылды:

— Эсен турасызбы, эне?

— Кудайга шүгүр, — деди Курманжан акырын.

Эне-бала бирин-бири акмалап, кимиси сөз баштаары билинбей, көпкө дым болуп отуруп калышты.

Бир убакта:

— Сөз уктунбу, балам, Асел айымдан? — деп сурады Курманжан.

Камчыбек жер тиктеп отурган калыбында башын ийкеди.

— Мага да өзү айтты. Курчтук кылышкан турбайбы, балаң кургурлар, — деп кейиш билгизе башын ийкегиледи Курманжан. — Эми болор иш болуптур, боёгуна каныптыр, кана, эмне дейсиң эми, балам?..

Тигил үйдө эне, бул үйдө бала түн терметип, ой терметип чыгышкан, ар биринин оюнда өзүнчө келген тыянагы бар болучу, Камчыбек көпкө унчукпай бир өзүнчө улутунуп алды да:

— Эми, эне, эмне демекчи элем?! — деп, айтар оюна энесин көндүрмөк көөнү менен. — Ырас, болор иш болуптур, кудай алдында, өз абийирибиз алдында эми тана албайбыз, эне. Кармап да бере албайм айымды. «Баягы Алымбек менен Курманжандын баласы өзү эрдемсинип эл өлтүрүп алып, койнунда жаткан бечара катынын кармап берген» деп, укумдан тукумга сөз калат. Не мүшкүл болсо да мейли, өзүм көтөрдүм, эне, өзүм мойнума алам, эне.

Курманжан бир ууч болуп бүрүшүп, бала кайгысы оңойбу, муңкүрөп, көпкө унчукпай отуруп калды. Камчыбек дагы тунжурады.

Бир убакта Курманжан канагаттангансып башын ийкегиледи:

— Эми буга тике кара, өкүнбө, балам! Жүргөн бирөө болсоң «жан алмай», «жан бермей» болуп чырылдаша берсең чырылдаша бермексиң. Сени бек дейт, сага ушул адилеттин ак жолунан башка жол жарабайт, балам. Туура кыласың!..

Түнү бою ой терметип эне да, бала да келген тыянагы бир чыкты. Курманжан уулунун бул бүтүмгө айттырбай өзү билип, өзү келгенине, ушуга акылы, кайраты жеткенине астейдил көңүлү жибиди. Уулунун эртеңки тагдыры кыйын. Муну эне жүрөгү сезип, бирок

эне кайгысын купуя эне ыраазылыгы, эне мактанычы жеңип, өзүнө ушул төтөк, ушул кайрат болду.

Камчыбек ошол эле күнү кайтып, токтолбой Повало-Шыйковский төрөнүн алдына келди. «Кылмышка аралашкан болсо, анда мени алдады, ошондон нары Кашкарга өтүп кетет» деп ойлонуп калган эле, Камчыбекти көрүп, кадыресе кубана жүз көрүшүп:

— Ну?.. — деп, Камчыбектин салыңкы кабагын абайлап өзгөчө бир кабар болорун сезип, аны күтүп, муруту түктөйүп карай берди Повало-Шыйковский төрө.

— Төрө, Маамытбектерди бошотуң...

«Ие, не деп келжиреп отурат бу?! Коркуткусу барбы?!» — деп, кабагы түктүйө:

— Эмне үчүн бошотот экенбиз, билсек болобу, бек? — деп кытыр сүйлөдү губернатор.

— Мына, мен өзүм келдим, мени камап ал, төрө. Жети атамдан бери эч ким тоспогон көчүмдү токтотуп, бокчомду аңтарып, анысы аз келгенсип, катынымдын чачын кыркып, кордук кылганы үчүн бакылоочуларыңызды мен өлтүргөм.

Повало-Шыйковский төрө элтейип тиктеп калды.

— Ушундай, төрө, — деп, Камчыбек башын ийкей өйдө карай берди.

Не уйку көрбөгөн, не башына түшкөн мүшкүлдү көп ойлонуп ноюган, эки көзү кыпкызыл, эрегиш, тажаал кастык көрүндү Повало-Шыйковский төрөгө. Бу датка айымдын балдарынын ичинен орус акимдерине айрыкча ынак, ар дайым ийкемдүү, ар дайым кепке үйүр, нары да сыпаа, иреңи башка болучу, кылмыш кылган кишидей кейпи көрүнгөн эмес.

— Түшүнүп коюңуз, кымбаттуум, — деп, Повало-Шыйковский төрө башын чайкады, — орус закүнүндө бирөөнү бирөөгө алмаштырбайт, ар ким кылган күнөөсү үчүн өзү гана керт башы менен жооп берет. Сиз агаңыз Маамытбектин ордуна кетмек болуп жатасыз. Эмне кереги бар?! Күнөө кылган, өзү тарта берсин...

— Чыны ушул, төрө, — деп, көшөрдү Камчыбек.

Ошол күнү Камчыбек камакка алынды. Үч күндөн кийин түрмөчү колу кишенделген Акбалбанды Камчыбектин үстүнө айдап келип киргизди.

— Ой, сиз эмне келдиңиз?! — деп чочуду Камчыбек. — Мен айткан жок элем го?! Сизге эмне кеп?! Сиз, бар болгону, шилтеген жакка тийген камчы. Ыя, сизде эмне кеп, жарыктык?!

Жаңжалдын башында болгон, кылмыш баары ошонун колу менен иштелген! Акбалбан ойлонуп отуруп, өзүн күнөөкөр сезип, «кой, жаш эле, Камчы ак кетпесин, не болсо да башка түшкөнүн өзүм көрөйүн, буйгада калбай бул дүйнөдө эл алдында, тиги дүйнөдө кудай алдында жүзүмдү жарык алып кетейин» деп, губернатор төрөгө өзү келген болучу. Губернатор төрө көк мончоктой эки көзү чакчайып, катуу жини келип, сөөмөйүн кезеп, ага дароо кишен салдырып: «Сен?! Ушул колуң менен, а?! Жообун тартасың, сен жырткыч кул! А, бектер бошотулабы жокпу, сен күйүкпөй эле кой ага!» — деп оңурандап сөгүп, айдоочунун алдына салып берди. Акбалбан унчукпай бурчка келип көчүк басты. Те илгери мунун агасы Абдылда бек менен жүргөн убагында да булардан көңүл калдык деп укпаган. Оогандан Абдылда бектин жүрөгүн алып келгенден кийин ушул Камчыбектин айылына кошулган. Камчыбек аны «сен» дебей жигит желең катары эмес, жашы улуу ага катары мамиле кылган. Көптү көргөн, кылган жакшы ишине кубанбаган, кетирген катасына өкүнбөгөн эр көкүрөк Акбалбан ушул азыр Камчыбектин туталана кейигенин таназарына алган жок, кайта жеткилең билбей сүйлөй берген боз бала сыяктуу аны кага токтотуп коёр дили каткан абалында болучу. Ал өзү эл алдында да кудай алдында да актык иш деп айткан кебине акимдин караманча көңүл салбай койгонуна катуу мустарап.

Бир ай чамасы болуп кетти, өзү келип кылмыш ишти мойнуна алган Камчыбек түгүл окуяга эч катнашы болбогон инилери менен Маамытбек да

камактан бошотулган жок. Күнүгө бир маал катыран суракка алып келишет, бир маал бир кезде Камчыбек өзү аскерге турак болсун деп салдырган бийик кыш коргон ичинде колдорун артына алдырган бойдон нары-бери бастырып сейилдетет.

Бир күнү Камчыбекти бөлүп, Акбалбанды өзүн жалгыз бир абакка камап коюшту. «Бошотушканы калышкан го Камчыны», — деп ниетинде ушундай болуп кетишин астейдил тилек кылып болжолдоду Акбалбан.

Бир күнү суракка айдап барышты. Тилмеч өзү жалгыз күтүп турган экен. Иреңи жымындап, көзүнүн төбөсү менен карап тиктеп, жука эрини кулак түбүнө жеткенче чоюла жылмайып утурлай каршы алды. Кокустанбы, биле туруп кылган иштенби, иши кылып, оор мүшкүл түштү го башка. Акбалбан ойлонгонду койгон, айдаса айдоого, өлтүрсө өлүмгө кайыл. Бул дүйнөдө бүтүрөр иши калбаган сыяктуу, бул дүйнөгө ашык баш сыяктуу бир кетерман сезим башкарып, андан улам көңүлү бир жаңсыл, андан улам кыялы кызуу кишидей шатырашатман. Ал алыстан эле жадырап:

— Ассалому алейку-ум, — деп, үн созо салам айтты.

«Ие, бу не чакчаят?! Мойнуна сыйыртмак түшүп турса, ыя!» деп, тиги эртеңки тагдырынын эмне болорун ойлобогон кем акылга боору ачыгансып, башын чайкап койду тилмеч.

Үнүн акырын, жымыйганынан жазбай, жумшактап:

— Кана, не деген адамсың, Акбалбан? — деп сурак салды тилмеч.

Эмне деп жооп айтарын биле албай, кайра тилмечтин өзүн тиктеп калды Акбалбан. «Не деген адаммын?! Сурактын баарында өзүң ортодо болбодуң беле, билесиң го?!» дегенди туйду тилмеч.

— Нең болгон колунда?

Бул суроо да түшүнүксүз болуп калды Акбалбанга. «У, маңыроо!» — деди ичинен тилмеч, анан акырын:

— Жыйган алтын барбы? — деп эми ачык айтышка мажбур болуп, көзү кыбындап, үнү арбагандай күңкүлдөп, артынан эрди бек кымтыла жооп күтүп мелтейди.

Акбалбан чалкалай керилип, көптөн бери жерден жылбай отуруп уюган далысынын курушун жаза керилип алып, башын чайкады. Ал «жок» дегени эле болчу, а тилмеч андай түшүнгүсү келбей, «айтпаймын дегени» деп шек санады.

— Неге жок? Ыя, Акбалбан! Көп жортуулда болгонсуң...

— Ырас, менде мүлк бар, бирок, дос, аны мен сага алып бере албайм, сен ала албайсың.

— И? — деп жиберди тилмеч жилбиси кайнай. — Не ал? Айт, кайда, таап алабыз аны...

— Дос, — деди Акбалбан олуттуу, артынан армандуу улутунуп, дагы тилмеч мелтейип кулагын төшөй калганда башын ийкей кеп улады, менин жаным пыр-р деп учуп кеткен соң, дос, минген арабаң арыганча жер кыдыр, сура «Акбалбан кандай киши эле?» деп, «кайран эр шилтенген кылычтай, атылган октой шар, күүлөнгөн комуздай көңүлкөш, чала тоют жүрсө да макирөө оокатка эңилип түшпөгөн бир бийик тоонун шумкары эле» деген даңаза уксаң, дос ай, ошол менин балама таштаган түгөнгүс асыл дүнүйөм...

Аскер көчмө соту Камчыбекти, Акбалбанды асуу аркылуу өлүм жазасына өкүм кылды. Курманжандын Маамытбеги, Баатырбеги, Арстанбеги, небереси Мырзапаяс «биле туруп жашырып калуу жагын көздөшкөн» деген айып жүктөлүп, ар бири үч жылдан Сибирге сүргүн болууга кесилди.

Кеч күздө Ош шаарынын Көкташ тоосунун түбүндөгү эски базарга эл кулак тийише толду.

Теребелдеги дарактардын башына суудан качкан уюктуу жылан сыяктуу киши деген бутагы сайын болуп чыгып кетишкен. Кең базардын кап ортосуна бийик

сөөрү курулуп, үстүнө сыйыртмактуу эки дар орно-
тулган. Кызыл шапке, ак күрмө — көк кытан өңдөнүп
көрүнгөн тыкан солдаттар дарды үч тегерете жылчык-
сыз курчап турат.

Жардаган журт кыбыр эткен кыймылсыз, күңк
эткен шоокумсуз, жел дымдагандай, көл тунгандай
тунуп турушат. Кай бирөө: «Эми эмне болор экен?!» —
деп, акылга сыйдыра албай жүрөгү ченсиз сыздап, кай
бирөө: «Э-э, кыдыр даарыган Асан бийдин насилинен
дөөлөт кетпейт дечү элек ко?! Эми чындап кеткет келген
белем буларга?! — деп, мындай туруксуз, бапасыз дүйнөгө
таң болуп, маң болуп, кай бирөө: «Кумурсканын оонап
турган шарпасын билет деген керээт айым неге бул
мүшкүлдү жаздым кетирип алды экен, а? Же бир амал
ойлоп койду бекен алигиче? Куткарып кала алар бекен
кара чечекейин, кыл чылбыр сыйыртмактан?» дейт, дагы
эле датка айымдын бир айла табарына ошол дар түбүндө
турушуп да үмүт үзө алышпайт.

Бир убакта дарак башында отурган эл чогуу козгол-
гон топ таранчы чымчыктай дүүлүгүшө: «Тигине, датка
айым өзү...» дешип калышты. Кулагы тийишкен эл
дуулдап карай беришти. Эч ким катуу сүйлөй албайт.
Катуу үн чыгаруу каршыккан болуп, аны сайын төрөлөр-
дүн кыжырына тийбейби, жаза аны сайын оорлошуп
кетпейби, ал мелтирөө, мүңкүрөө балким төрөлөрдүн
жүрөгүн жылымдатып жүрбөсүн, бир кудай алардын
көңүлүнө капилет ыракым салып койбосун?!

Курманжанды кош ак боз ат чегилген үлпүнчөктүү
араба ичинен колтугунан Повало-Шыйковский төрө
өзү сүйөп, жерге түштү. Элдин шыбыры шыбакты
шуудураткан майда желдей желпине жүрүп барып,
кайра дымый калды. Курманжан кадимки ак пашанын
Ташкенге койгон санжыргалуу төрөлөрүнүн кабыл
алуусуна келген сыяктуу башында ак илеки, жакасына
бүт өңүрүн тегерете кундуз кармаган кызыл кымкап
тон кийип келди. Сылыктык үчүн төрөгө ооз учунан
ыракмат билдирип, ошончо көпчүлүккө өөдө карап

бир тиктебей, жарыла салам айткан элге үнсүз баш ийкей баягы жупуну, саал эңкейе баскан сөөлөтүндө жай өттү. Дардын утуру бет маңдайында эшик төрдөй жерге катар секи коюлгон экен, дайыма төргө өтүп келген көнүмүшүнөнбү, же төрөгө атайын дымак көрсөткөнүбү, ортодогу чоң орунга келип отурду.

«Керээт айымдын дагы эле бир билгени бар окшойт?! Ак тилегинин белгиси кылып, ак боз ат чегилген араба менен келди го? Көңүлү да тынч окшойт, кабатыр кейпи көрүнбөйт же төрө көзүнө мүнкүрөбөйүн, сыр алдырбайын дегениби?..» деп турушту кай бир кыраакылар ичинен.

Те дарак башынан: «Айдап келе жатышат!..» деген үн жарыша чыгып, дагы кулагы тийишкен көпчүлүк дуу-дуу болуп, күбүр-шыбыр аралап, жапырт толгоно карап калышты.

Колу артына кишенделген, аягы чидерлүү, шылдырдтата акырын басышып, мылтыкчан солдаттардын кап ортосунда Камчыбек менен Акбалбан келди. Күйөрман туушкан белем, ошол тапта кимдир бирөө:

— Ө-ө-ө!.. — деп, өксөп жиберди. — Ө-ө, садага кетейин караанындан...

Курманжан датка үн чыккан жакты жалт карады. Өз баргысы Карасакал бай бышактап турган. Датка айымдын үйрүлө түшкөн кабагын көрүп, ал оозун баса калды, аны ээрчий чур дей түшкөн эл дым боло калды.

Өлүмгө өкүм кылынган эки кишини дар түбүнө алып чыгышты. Кордук кимди басмырлабайт?! Чач өсүп, сакал иреттелбей кадыресе жүдөп калышкан экен.

Камчыбек кылкылдаган көп элди кыдырата тиктеп, мостоюп турат. Үч кыдырата тиктесе да үч жолу Карасакал кыйгачтай ыкшырайып көзүнө учурады. Сырт кейпи оор кайгыны көтөрө албай майышып тургандай, көзү жаштуу, бирок уурту тымызын жымыйгансыйт, жаштуу көзүнүн түпкүрүнөн сөөк өчтүн жашыл оту жылтырагансыйт. «И, өтүп баратасыңбы,

бегим, бул байманалуу, бактылуу дүйнөндөн?» деген кыбасы канып турган кыязы сезилгенсыйт. Көз жашы тууган кайгысы эмес, табасы окшойт. Төрт имерип караса төрт жолу көзүнө көзү кадалды. Камчыбектин жүрөгү солк эте түштү. «Ушул белем айгак...» деген ой капилет келип согулуп, кайра тиктей берди. Жок, Карасакалдын ыкшырайган көзү түгүл турган жеринде өзү жок, тыгылышкан көпчүлүк элдин аягына жөрмөлөп кирип кеткен белем?! Камчыбек шалдырай түштү. Айгагы ошол болсо да, эми барып жакалаша алмакпы?! Карасакал тууганы деле бир топуксуз пенде эмеспи, өзүндөй пенденин не алына өктө кылмакчы?! Камчыбек тунжурай түштү.

Акбалбан иреңи аккүп, шишиген белем, мурдагысынан да дыдырап толоюн болуп, эрини боппоз. Жашы барып, буурул болуп калган кишиге абактын сызы сөөгүнө өткөн. Ошол тапта өзүнөн-өзү элире күлүмсүрөй тиктейт.

Повало-Шыйковский төрө өкүмдү өзү окуп, өкүм аткарылар алдындагы акыркы каалоо сөздөрүн сураган болду.

Өлтүрүлөр алдында эмне сураса, сураганы орундат дешет. Эмне сурайт? Эмне деп сурайт? Жаңылган жерин айтабы? Жалынабы? Ошондо төрөлөр жибип, өкүмүн өзгөртүп жибереби? Эл жымырай кулак төшөп калышты. Повало-Шыйковский төрө да ормоюп тиктеп, Курманжан датка айым жер карап отурган калыбында былк этпей мелтиреп күтү.

— Жаныңды сура-а, Камчыбек! — деген кыйкырык чыкты. Эл дуулдап кетти. Сураса сурап көрсө эмне? Эмне бар жандан артык?!

Бул кыйкырык төбөгө чабылган камчыдай тийди Камчыбекке, «айланды айт эми» деген маани угулду. Ошол замат Карасакалдын жанагы кымырылган кейпи, шыкырайган табалуу карашы кайра жанагындай көз алдына тартыла түштү. Тула бою дүркүрөп, жүрөгүнөн дароо эрегиш дүрт тутанып, чыйралып кетти.

— Жок! Сурабайм жан соогат! — деди Камчы-

бек катуу. — Эмне?! Жан соогат сурагыдай не жаңылык, не уурулук кылып өлүмгө кетип баратышмынбы?! Мен көчүмдү тоскон, көч үстүндө ак никелүү катынымдын чачын кескен зомбулук менен жакалашып, укукташып өлүмгө кетип баратам! Өлбөй турган темир өзөк барбы?! Өкүнбөйм, арман кылбайм, билип кал, тууган элим, мен тепселип кирдеген баркымды, бек сөөлөтүмдү каным менен жууп таштап, кетип баратам!

Эл дуу-дуу болуп, түйшөлүп кетти. Курманжан датка айым не уулуна ыраазы, не таң калганы эчтемеге теңегис оор кайгы менен мактаныш сезим кабагынан бирдей көрүнүп, бир элтейип тиктеп алды.

Повало-Шыйковский төрөнүн буйругу боюнча кызыл кийинген желдет сыйыртмакты биринчи Камчыбектин мойнуна сала баштады. Тике маңдайга келген өлүм сестентти белем, Камчыбек сууга кокустан түшүп кеткен бала сымак апкаарып, шашып:

— О, элим ай... — деп жиберди үнү кардыга. — О, элим... Мага бересең болсо кечтим, аласаң болсо...

Ушул тапта Курманжан ээгин көтөрө жүз буруп, кош бөйрөгүн мыжыга таянып, бүткөн бою калчылдап, кош айтканы болгондой үнсүз башын ийкеп, бирок оозунан бул оор касыреттен такыр башка кеп чыкты:

— Уулум! Кайратыңдан жанба, уулум! Сал сыйыртмакты мойнуңа. Карызыңды төлөрүң жокпу артыңда?! Калдайган калың тууганың турбайбы?! Сал сыйыртмакты мойнуңа. Өлүм алдында майышты дебейби?! Таба кылбайбы душманың?! — деди, ичтен өксүгөндөй үнү калтырап кетти.

Камчыбек башка сөзгө өтө албай калды.

Үч желдет чыгырыкка коюлган чыйрамы катуу ничке жибек арканды белге сала күчүркөнө тартып кетишти. Чыгырык үнү чырылдап, Камчыбектин тула бою середен өйдө дардын кары устунуна дейре көтөрүлө барып, муунуп, буралып, бир убакта жерге күп эте кулап түштү.

Эл чур дей берди. Жибек аркан бир чыйрамы

түлөй келип, чырт үзүлүп кеткен экен. Ким билет, не көкө теңир жан соога кылдыбы, не кантсе да бир күйөрман тууган жанагы жулуңдаган тилмечтей көр дүйнө издеген бирөө аркылуу аркандын бир чыйрамын кестиргенби, не болсо да аркан үзүлгөнү үзүлдү. Эми эмне кылмак эп?

— Кайра! — деди Повало-Шыйковский.

Эл чуркурап, Курманжан датка ордунан тура калды:

— Кайра тартылбайт! Күнөө бир, жаза бир. Бир күнөөсү үчүн бир мерте тартылды, өлбөй калды — кудай ага жанын соогат кылганы. Болду. Өкүм салты ушундай.

Өлбөй калса, «күнөө бир, жаза бир» делинип калып калары орус салтында бар болучу. Ушундай абал болуп калганын, датка айым ошону кармап арага түшүп турганын төрө тилмечсиз эле туюнду. Бирок, ал антип Камчыбекти өлүмдөн куткарып жибере албайт, анткени мисал катары сөзсүз өлтүрүү туурасында генерал-губернатордон катуу көрсөтмө бар. Ал кабагын үйрүй:

— Кайра! Тез! — деди катуу, датка айымдын жүзүнө карабай, салт жүйөсүнө кулак какпай, кайра каршыга, эрегише.

Шашышып, өзүлөрүн күнөөкөр сезип калышкан желдеттер буйдалышып арканды улап, Камчыбектин да, Акбалбандын да мойнуна сыйыртмак салып жиберешти. Чыр-р, чыр-р тартылды чыгырык. Эл туңгуюк дуулдап, кай бирөөнүн эки көзү чанагына чыгып, кай бирөө жүзүн басып үңкүйдү. Чыр-р, чыр-р тартылды чыгырык дар.

Эл чуу тартып, өкүрүп жиберешти.

— Токто! — деп, бир катуу үн салды Курманжан. — Токто... — Үнү дирилдеп, кайыккан кишидей калчылдап кетти. — Экөөнүн тең сөөгүн арабага салып, Мадыга алпаргыла, ариетин кылып аласыңар ошол жерде. Кың дебе азыр бириң да...

Эл дым болуп калды.

Курманжан жөнөп, тиги бирдеме көңүл айтмакчы болгонсуган Повало-Шыйковский төрөгө токтолбой, каршыга жүзүн үйрүп, нары кимдир бирөө аза белгиси окшогон чымкый кара бээни алдына тарта бергенде унчукпай минди да, коштогон кишилеринин алдына түшкөн бойдон артын карабай жүрүп кетти...

1. Повало-Шыйковский Камчыбекти эмне үчүн чакыртты?
2. Камчыбектин чыгарган чечимин Курманжан датка кандай кабыл алды?
4. Эмне үчүн Акбалбан камакка өзү барып берди?
5. Энелик кайрат, мээрим, туруктуулук чыгармада кандайча берилген?

ТАРЫХЫЙ (ИСТОРИЗМ), КӨӨНӨ (АРХАИЗМ), ДИАЛЕКТИЛИК СӨЗДӨР

Эски турмуш тиричиликке, маданиятка, коомдук саясий мамилелерге, экономикага, буюм-тайымга ж.б. тиешелүү атоолорду билдирген сөздөрдү *тарыхый сөздөр (историзмдер)* дейбиз. Мындай сөздөр белгилүү бир тарыхый учурда колдонулуп, ошол доорго гана тиешелүү болот.

Азыркы мезгилдеги жандуу пикир алышууда колдонулбай эскирип, колдонуудан чыгып калган сөздөрдү *көөнө (архаизм) сөздөр* дейбиз.

Белгилүү бир аймакта жашаган элдин тилиндеги өзгөчөлүк *диалектилик сөздөр* болот. Көркөм чыгармаларда алар стилдик каражат катары кеңири колдонулат. Мисалга Т. Касымбековдун «Келкел» аттуу романында тарыхый, көөнө, диалектилик сөздөр кеңири жана чеберчилик менен колдонулуп, каармандардын кулк-мүнөзүн ачууга кызмат кылгандыгын байкоого болот. Мисалы, төрө, лам, ылазым, датка айым, «жан берүү», тилмеч ж.б.

МУКАЙ ЭЛЕБАЕВ

(1902-1944)

Акын, прозаик, драматург, чебер котормочу Мукай Элебаев 1902-жылы Ысык-Көлдүн Түп районундагы Чоң-Таш айылында туулган. Эрте жетим калган. 1916-жылдагы үркүндө эл менен кошо Кытайга барып келген. "Узак жол" романын, "Зарлык", "Бороондуу күнү", "Алыскы тоодон" жана башка мыкты аңгемелерин жана драмалык чыгармаларын жазып калтырган.

БОРООНДУУ КҮНҮ

(Аңгеме)

Кай жылы экени жадымда жок, январь айынын бир суук күнү жолдо келе жатып, кеч кирип бара жаткан кезде, бир үтүрөйгөн боз үйгө бурулдум. Бул бир кашаттан түшө бериштеги сарайчанын жанындагы жалгыз үй болчу. Күнү бою жөө басып, чарчап, анын үстүнө алдымдан утур кардуу бороон болуп кетип, эми мындан ары жөрү турган чама жок эле.

Үйдүн эки-үч эркеги бар экен. Мен барганда мурунтан айтып отурган аңгемелери бөлүнгөн да жок. Жанындагы кишиге аркасын ыктай, отту карай демитип, этегин жамаачыланган көк мата көйнөгү бар, оттун табына бөрткөн кызыл балтыр сегиз-тогуз жашар секелек кыз олтурат. Ушуга көзү менен мурду аябай окшогон бир орто жашаган аял казан-аяк жак менен алаксып жүрдү.

Азыраак отурганымдан кийин төрдө сүйлөшүп жаткан сөздөрдөн улам кирпичдей тикирейген коюу

кашы бар, жайык жүз, уюган кара сакал немени бул үйдүн кишиси болбосо керек деп болжодум.

Мага назарын салган ушундан бир кемпир болду. Бери болгондо жашы жетимиштин кырында. Экөөбүз ортобуздан тутамдап саман жаккандай жер коюп, катар отурабыз. Отун ным. Бирде жалбырттап жанып кетсе, бир жалп этип өчүп, үйдүн ичи күңүрттөй түшөт.

Кошунам экөөбүз бирөөдөн жашыруун сүйлөшүп жаткандай акырын гана дабыш чыгарбайбыз. Төрдөгүлөрдүн бизде жумушу жок. Бая мен келген ченде гана секелек кыздын артында отурган киши:

— Алдындагы түйүнчөгүң эмне? — деп сураган.

— Ал дүнүйө дейсиңби, өзөмө жараша бир көр оокат да...

Мындан кийин биз өз жайыбызча калып, алар өз алдынча боло берди. Аңгеменин эмки жагы малай жүргөн бирөөнүн акысы тийбегени жөнүндө болуп жаткан сыяктуу. Сөз баштап отурган кара сакал:

— Өзүнөн-өзү жүрүп капкайда бир кудай урган ишке чырмалып алат, — деп калды.

Мындан илгерирээк кулагым чалганы: "Ошол жылы кара чечектен журт чөп чапкандай кырылбадыбы", - деген сөз эле.

Жанымдагы кемпир мага сүйлөп отурат:

... Бечара киши жан багышка орус ичи жакшы болот экен. Мына бу дөндөгү кыштак ошолордуку. Жолдо көргөндүрсүң. Келгенибизге беш-алты жыл болду. Бу жерде бизден бөлөк кыргыз жок.

Муну таштай берип, кемпир баятан бери болуп жаткан аңгемеге көчтү:

— Жетимчиликти көп тарткан экенсиң. Тескейге баратам дедиңби?

— Ооба.

— Ата-энең качан өлгөн?

— Көп жыл болду.

— Кайра ошонун жакшы, кулунум. Энең байкуш болсо, сен ушинтип жүргөндө: "Балам алда кандай болду

экен?" — деп санааркап курубайт беле? Акыр өлбөсөн, бир күн жетилип кетээрсин... Түн ичинде көзүм кургур да көрбөйт. Болбосо тизендин береги жерин бүрүп берет элем. Чокоюң да суу...

Эшиктин ар кайсы жеринен зыркыраган борошо так менин тонумдун жыртыгын көздөп тургандай коолдоп, бир капталым муздап отурдум.

Коноор-конбосум али ачылган жок. Үй тар, адам көп. Балким, мына бу казандагы тамак ичилгенден кийин бирөө: "Чырагым, эми жайды көрүп турасың", — дей турганын ким билди. Мага келгенден ыкласын салып отурган кемпирдин колунда бийлик жогун адегенде эле байкагам. Айтоор, не болсо да бул жагынан капарымда жок кишидей камырабай отура бердим, анткени мындайды бүгүн эле көрүп отурган жан эмесмин да!

— Бул да бир күн унут болоор, балам. Көргөн-билген баары тең артта калмак... мал да, дүнүйө да эч кимге опо болбойт...

Ушундан улам көпкөк тарамыштары саналып турган, калтыраган, этсиз, арык колундагы жыгач менен отту көсөп жиберип, ошол жерге мелтирей кадалып, тынып ойлоно калып, кадалган ойдун артынан козголуп коюп, куураган чачынын арасына кол жүгүртүп, кезиге ченин кашып алды да, мага шыбырачу немедей жакындай түшүп, акырын гана:

- Бөрк астында не болбойт? Дос, душманды айрып жүр. Колундан келип турганда бөйпөңдөп, бак тайган күнү баса берген киши дос болбойт. Жок-барда бирдей болуш керек, — деди.

Түн бир далай мезгил болгон сыяктуу. Казан чыкпай уюлгуп, кайра каптап турат.

Табак төрдөгү эркектерге гана тартылды. Мага бир арканын омурткасы тийген. Үйдүн аялы өзүнө алып калган бирдемесин жулуп жеп көйпөңдөп, казандын жанында каралап отурат.

— Отту жарыгыраак кылып койгулачы, — деп, бирөө эшик жактагы кемпир экөөбүзгө буйрук кылды.

Бул арада мындан башка унчуккан киши болгон жок. Жалгыз секелек кыз гана колундагы кар жиликти чагам деп убараланып жатканда:

— Сый чабасың, кой! — деп ачууланып барып, энеси керкини колунан алып койдү.

Мен жалгыз омуртканы мөлжөп, таштай берип, карап калганым менен табактын эти да көп эмес эле. Туштуштан жабылган ооздор табактын үрөйүн учуруп бир демге калтырбай отоп жиберешти.

Кол жууп, бир кыйла кобурагансып отургандан кийин, журт орундарынан туруп, жатууга кам ура баштады. Сыртка чыгып бараткан бирөө, шимшилеп кирип келген кара канчыкты "кет" деп, жаза-буза бир сала, жолунда кыйрап турган сынык эргилчекти түзөп коюп, кыңшылаган ит менен удаа чыгып кетти.

Кемпир болбогондо, мен унутулуп кала жаздаган элем...

— Э, ботом, Жийдекан, бул бала эмне болот? — деди бир кезде ал.

— Апей, катыгүн... мен...

Бул убакта кара сакал, дагы бир жигит жатып алган.

— Жеңеке, бүгүнчө мени батыргыла. Мындан бөлөк корголор жерим жок болгондуктан келип отурам. Наяты бир түнөп кетет экенмин, — деп, мен да кемпирге кошумчалап койдум.

— Эми кандай кылам? Төшөктөн баары салынып...

— Баягы тердик кана?

Мунун жообу бар экен:

— Аны башка жаздап койбодум беле. Жатарга чолоо жер да калбаптыр...

— Иши кылып бирдеме бер.

— Болсо, мен аяп отурамбы? Жүк тирелип тургандай сүйлөйсүңөр да! — деп, бу жерге келгенде кемпирди бир каарып өттү.

Төшөнчү, жаздыктын сыягын өзүм да көрүп турам. Ошентип туруп, Жийдекан бир кезде жаалап жибергенде далдалчылардын сүрөөнү менен арзан сатылып бараткан

малына кейиген кишиче, кынжылып барып эңкейип канжыгадай самсаалаган тердикти сууруп алганда, төшөгүнүн башы жапырайып калды.

– Ушул эле болот мага, – деп, ирегеде жаткан бир кап тезектин жанына тердикти жая салдым. Жаздыгым ошол боло турган. Бут сунар жер жок. Жанымда – коломто.

Жатканымдан кийин талпакты сүйрөп келип, үстүмө таштап койду да, кемпир:

– Эртең борон бастаганда кет. Жолдо туруп калаарсың, - деди күңкүлдөп.

От өчтү. Үй жер кепедей караңгы. Жымжырт. Жалгыз гана тыштан улуган бороондун күчү менен илдибары кеткен жаман өзөк делпилдеп, уукту сабап турду...

Эртеси бул үйдөн бир адам серпиле электе туруп алып жолго түштүм. Мунумду кечээги мээримдүү кемпир да билбей калды. Аны кетээрде бир байкаганымда – колу, буту мышыктыкындай чогулуп, уйпаланган, жүдөгөн башы койнуна кирип, муздаган малдай кыркырап жаткан эле.

Тышка чыксам, бороон басаңчы тартып калган экен. Бирок күн али бүркөө.

Кантсе да кечке жетермин деп ишенип, тээтиги көк тиреген, мунарга окшогон, ак кардуу бийик заңгелди бет алып, жалгыз талаада кетип бара жатым.

1. Боз үйдө жашагандардын турмуш абалы кандайча сүрөттөлгөн?
2. Жолоочу баланын ички психологиялык абалы жана үй ичиндегилер тууралуу айтып бергиле.
3. Боз үйдөгү боорукер кемпирдин балага болгон мээримдүү мамилесин баяндап айтып бергиле.

АБДРАСУЛ ТОКТОМУШЕВ

(1912-1995)

Кыргыз эл акыны, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты. Абдасул Токтомушев 1912-жылы Кемин районуна караштуу Чоң-Кемин айылында кедей адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Жаш кезинен жетим калып, Токмоктогу жетим балдар үйүндө тарбияланган. Акындын "Балбандар", "Какшаалдан кат", "Тынчтык үнү" жана башка ыр жыйнактары, ыр менен жазылган "Алтын-Тоо" романы бар.

КАКШААЛДАН КАТ

Бир тууган элим, тосуп ал!
Көрмөккө жерим болуп зар,
Кат жазып, салам жиберет,
Какшаалда калган кызыңар.

БИРИНЧИ КАТ

I

Мен төрөлүп, мен көгөрүп,
Тулуп өскөн элиме,
Ышкын терип, эндик казып,
Ойноп өскөн жериме,
Суусу тунук, абасы атыр
Касиеттүү Кеминге,
Барсам экен, көрсөм экен,
Кандай болуп кетти экен!

"Бир кайрылып кайран кызым,
Келбей кетти" дээр бекен?!
Барсам экен, көрсөм экен,
Элим кантип кетти экенө?!
Айга, Күнгө көөдөн керип
Ак карлуу тоом тургандыр!
"Ботом алыс калды эле", — деп
Оюн эчен бургандыр!
Айлуу түндө кыз-келиндер
Эчен оюн кургандыр!
Кээ бир кезде алып эске,
Ойлоп мени жүргөндүр!
Тамашакөй селки, уландар
Зоо жаңыртып күлгөндүр.
Барсам экен, көрсөм экен,
Кандай болуп кетти экен?!

Карааныңды элестетип,
Ойго батам, сагынам!
Бүт мунумду күрмөп жутуп,
Куса болуп, зарыгам.
Үмүт үзбөй көрөмбү деп,
Сооронуп мен басылам.
Барсам экен, көрсөм экен,
Кандай болуп кетти экен?!
Мөмөлөгөн дарак сымал
Эл толукшуп турганын,
Туулуп өскөн өз жеримде
Куунап, сайран курганмын.
Эрки менен, теңи менен
Кыз-келиндер жүргөнүн,
Жүзү жарык жагалданып
Шаңкылдашып күлгөнүн,
Уксам экен жарпым жазып
Жанга тааныш өндөрүн!

Көрсөм экен, жетсем экен,
Боорлорумду өпсөм экен!

Сүйүнүчтүн ысык жашын
өз жериме төксөм экен!
Мындан ары өмүрүмдө
Кайгысы жок өтсөм экен!
Тузу буйруп татсам экен,
Кубанычка батсам экен!
Улутунуп жер карабай
Эркинирээк бассам экен.
Анткеничи: кайгы тагы -
Жанга бекем баткан экен.
Элге барсам: күлкү менен
Аны чайып таштаар элем.
Эч жамандык көрбөгөнсүп,
Жаңы өмүрдү баштаар элем.
Келеби деп ошол күндөр,
Жакшылыктан үзбөйм күдөр!

II

"Унутту кызым" дебегин:
Колунда ата-эненин -
Жүргөнүм эске түшүрөм.
Шылдындап мени бай кызы:
"Бешмантың түшпөйт жай-кышы",
Күлгөнүң эске түшүрөм.
Ак өргөө тигип төр-төргө,
Жайлоого байлар көчкөндө
"Эгин оруп берем" деп,
Насыя коюн алып жеп,
Атакем калчу чатакта.

Чатырап ичип кымызын,
Шерине жешип тымызын,
Бай кызы дуулдап жүргөндө,
Сокуга күйшөп арпаны,
Кол менен тартып талканды,
Жарма ичкем ар бир күндөрдө.

Болбосо чиркин кедейлик,
Биз неге каймак жебейлик?
Агарган сүткө зар элек.
Байлардын соккон өрмөгүн,
Энемдин ыйын көргөмүн,
Олтурган бир күн ун элеп.
Аябай апам бар күчүн
Көп күндөр кылган иши үчүн
Эки аяк арпа ун бериптир.
Акысын толук алалбай,
Кер сары тартып самандай,
Ыза болуп келиптир.
Тымызын сыздап мен ичтен,
Энеме кошо кейишкен,
Антсе да көңүл жээрибей,
Башка жак ысык көрүнбөй,
Төрөлгөн жерди сагындым.
Жүрсөм да көп жыл бул жакта,
Токтогум келбей бир паска,
Эрксиз, бирок, кабылдым.

III

Жанына батып ал кезде,
Эл чыккан жапырт күрөшкө.
Падыша менен касташып,
Кулатмак болгон күч жетсе.
Чыгарбай эстен аны мен,
Кыямат менен болгон тең.

Чыдатпай намыс-арыбыз,
Беттешип жашы-карыбыз,
Окко учуп катуу бүлүнүп,
Мертиндик жетпей алыбыз.
Илинсе көзүм кичине,
Ал күндөр кирген түшүмө.
Жаш болсом дагы ал кезде

Кеткен жок чыгып баары эсте.
Ок тийип сөөгү көмүлбөй,
Атакем калган белесте.
Аны мен кантип унугам,
Эстеген сайын кан жугам...

Апакем боздоп буркурап,
Балдары кошо чыркарап,
Төгүлгөн көз жаш көл болгон
Сай-сөөгүм күйүп зыркарап.
Күйбөйүн кантип энеме,
Окко учкан бийик Беделде.
Мөндүрлөп октор төгүлүп,
Шум өлүм көзгө көрүнүп.
Жан арга кылып качканбыз
Туш келди жакка бөлүнүп.
Анчалык кордук тарткандай
Айыпсыз элек эч кандай.
Коңулга кирип сыгылып,
Жүрөгүм оозго тыгылып,
Бир үйдөн жалгыз мен калгам,
Башкасы жапырт кырылып.
Жазыксыз өлүп тукумум,
Күйүтүн тарткам ушунун.

Аталаш агам жетелеп,
Аскага качып экөөлөп.
Беделдин белин ашкан күн
Алиге эстен кете элек...
Аңтара бүткөн шум заман,
Көкөйдөн кеткис так салган...

Айрылып элден калгамын,
Ичимде болуп арманым.
Кантип мен айтпай коёюн,
Какшаалдык бирөө алганын,

өрттөнгөн турмуш оңбогун,
үзүлгөн гүлдөй солгомун.
"Бер" десе сурап асылып,
Дит багып агам батынып,
Бир табак арпа унуна,
Мен калгам анда сатылып.
Боору таш кандай жараткан,
Туш кылды мени каяктан?
Көз жашым бетти жууганын,
Көрүшкөн, билет тууганым,
Жат жерде жалгыз калып мен
Жалындуу жүрөк сууганын.
Беш көкүл чачты жулгамын
Жаштыктын көрбөй жыргалын.

Он төрткө толбой курагым,
Кайгыны башка курадым.
Эчтеке менен иши жок
Ойноо кез эле убагым.
Көп жылдар өтүп, тууганым,
Какшаалда дале турамын.

Каржалып, тайып күчүнөн,
Чырм этсе чочуп түшүнөн,
Кытайда жашап күн көрүү
Оор экенин түшүнгөн.
Ошондон кийин эл кеткен
Жөө-жалаң ашып белестен.

Кетмекчи болуп камданып,
Калбайын деп кармалып,
Ойлогон оюм ишке ашпай
Аракет кылсам канчалык,
Эл менен кошо кете албай
Түнкүсүн мени кайтарып
Сатылган жерде калгамын,
Кетүүгө жетпей дарманым.

Күн мурун кабар алганбыз:
"Көчөт" деп угуп калганбыз.
Ичтеги сырды бир төгүп
Айтмакчы болуп армансыз,
Эртеси күнү бир топ кыз
Чогулуп алып барганбыз.

Түн катып көчүп кетипсиң
Талаага таштап жардамсыз.
Улуган итке үн кошуп
Журтунда чуулдап калганбыз.
"Жүрүшсө болду эсен-соо,
Билишсе кыйнайт..." - дедиң го?!

1. Эл жеринен алыс калган Сайранын туулган жерине болгон сагынычын айтып бер.
2. Сайранын ата-энесинин турмушу кандай эле?
3. Күрөшкө чыккан элди падышачылык кандайча жазалады?
4. Бир табак арпа унга Сайра эмне үчүн сатылып кетти?
5. Эмнеликтен Сайра эл менен бирге кете албай калды?

ЖАҢЫ ТУРМУШ, СОГУШ ТЕМАСЫ

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВ (1928—2008)

Кыргыздын атын дүйнөгө тааныткан улуу инсан, элдин сыймыгы болгон Чынгыз Айтматов 1928-жылы Таластын Шекер айылында кызматкердин үй-бүлөсүндө туулган. Кыргыз Республикасынын Баатыры, Кыргыз эл жазуучусу, академик. Залкар жазуучунун балалык күндөрү согуш учуруна туш келген.

Жазуучу «Бетме-бет», «Жамийла», «Саманчынын жолу», «Гүлсарат», «Эрте келген турналар», «Ак кеме», «Кыямат» ж. б. чыгармалардын автору.

БИРИНЧИ МУГАЛИМ

(Кыскартылып алынды)

1. Дүйшөндүн мектеби

Биздин айыл Ак-Жар тоо этегинде, суулар шаркырап аккан чоң тектирде орношкон, андан ылдый туурасынан суналган Кара-Тоого чейин — түзөң өзөн, темир жол кеткен казактын сары талаасы.

Айылдын үстүндөгү адырда, мен бала чактан бери билген, эки зор терек болор эле. Бул кош терек азыр да ошол жерде. Качан карабагын, айылга кайсы

туштан келбегин, элден мурун эле дөбөдө жанаша кыналышкан ушул бийик теректер көзгө учурайт.

Мына ушул теректер турган жерди айылдагылар эмне үчүндүр «Дүйшөндүн мектеби» — деп койчу. Кокус бирөө мал издеп калганда: «Ой, баланча, менин тору кунанымды көрдүңбү?» — десе, анда беркиси токтой калып: «Тээ жогору Дүйшөндүн мектебинде жылкы жүрөт, ошол жактан чалып көр» — деп, бастырып кете берчү. Чондорду туурап, биз дагы: «Жүр кеттик Дүйшөндүн мектебине, терекке чыгабыз» — дей турганбыз.

Бир кезде ошол дөбөнүн үстүндө мектеп болгон имиш. Биз анын ордун да көрбөй калдык, бирок кош теректүү дөбөнүн аталышы эл оозунда мурунку бойдон келе жатат. Бул мектептин ордун, бала чакта адырларды кыдырып, бир нече ирет издеп да көрдүм, кийинчерээк: «Эмне үчүн Дүйшөндүн мектеби?», «Ал кайсы Дүйшөн?» — деп, карыялардан сураштырсам, алар менин бул суроомо эч бир кызыгы жок иштей, кайдыгер гана кол шилтеп коюшту:

«Э, ушул эле жүргөн аксак-кой¹ Дүйшөн. Кече уруяттан² кийин, тиги дөбөдө бир жаман там болор эле. Дүйшөн комсомол болдум деп ошого мектеп ачып, бала окуткан. Мектеп дегендей да эмес болчу, тим эле бир кеп. О анда, өзүнчө бир кызык заман эмес беле, кудай салбасын, үзөнгүгө буту илингендин баары эле бет алдынча чоң, ар ким билгенин кылчу. Дүйшөн да ошондо оюна келгенин бир иштеп койду да. Андан бери ал жаман тамдын топурагы калган жок, бир пайдасы — аты жок дөбө эле, «Дүйшөндүн мектеби» болуп калды...»

Дүйшөн деген кишини мен анча жакшы билген эмесмин. Бою каркайган, бүркүт кабак, салабаттуу адам окшоду эле. Анын үйү суунун аркы маңдайында,

¹ аксак кой — уруунун аталышы.

² уруят — төңкөрүш.

экинчи бригаддын көчөсүндө. Мен айылда жүргөн кезде Дүйшөн колхоздун мурабы болуп, канжыгасына чоң кетменди байланып алып, шатектен чыгып калган өзүндөй калжайган жээрдени минип, биздин көчөдөн кээде бастырып өтө турган. Кийин, карый түшкөндө, почтолукка өтүп кетти деп уктум. Бирок кеп башкада. Комсомол деген менин андагы түшүнүгүмдө ишке да, сөзгө да курч, жалкоо-жегичтерди газетке жазып жиберчү айыл жигиттеринин чекке чыккан мыктысы. Ал эми жанагы сакалы буурул-ала карапайым киши, кашаң атын чүчүлөгөн кебетеси менен өз заманында кандайча комсомол болуп, анан калса сабатсыз жатып, балдарды кандайча окутуп, кантип мугалим болуп жүргөнүн эч бир көз алдыма келтире албадым. Чынын айтсам, айылдагы көп жомоктун бир жомогу го деп мен бул сөзгө анча деле ишенген жок элем. Көрсө «Дүйшөндүн мектеби» дегендин өзүнчө тарыхы бар экен, мен аны эч бир күтпөгөн жерден жакында гана билдим.

Өткөн күздө колхоздон мага телеграмма келди. Эки жылдан бери биздин колхоз өз күчү менен жаңы мектеп куруп жаткан болчу. Мектептин имараты эми салынып бүтүп, айылдагылар мени мектептин ачылышына чакырган экен. Элимдин мындай кубанычтуу күнүндө бирге болоюн деп, дароо эле жолго чыга турган болдум. Сүрөт тартыш үчүн айылга ал турсун үч-төрт күн мурунураак бардым. Шаардан чакырылгандардан эми академик Сулайманованы келет деп күтүшүп жатышкан экен. Ал киши мында бир күн-жарым күн туруп, ушундан нары поездге түшүп, Москвага кетет экен дешти. Академик Сулайманованын келерин угуп, мен абдан кубанып калдым. Бул көпчүлүккө белгилүү илимпоз аял биздин айылдан экенин, кыз кезинде шаарга кетип, кийин окумуштуу болгонун анча-мынча угуп жүргөм. Ал эми өзү менен шаардан тааныштым. Мен көргөндө Алтынай Сулайманова чачына ак кирип, толмоч тартып,

элүүлөргө таяп калган киши экен. Университетте кафедра башчысы болуп, философиядан лекция окуп, академияда иштеп, анан ар кандай коомчулук иштери менен чет өлкөлөргө барып келип турган айылдаш эженин жай отуруп, жай сурашууга чамасы келбей жүрдү, бирок ар бир жолуккан сайын, мейли кокус көчөдө кездеше калганда, биздин айылдын жалпы аманчылыгын сурап, менин чыгармачылыгым жөнүндө кыскача болсо да пикирин айтпай койчу эмес.

Академик Сулайманова ал күнү кечигибирээк келди. Мектептин салтанаттуу ачылышына жуук анын машинеси көчөгө келип токтогондо, жыйналышка чогулган эл бүт эле астынан тосуп чыгып, тааныган-тааныбаганы да, кары-жашы дебей тегиз учурашып кол алышты. Алтынай Сулайманова мындайды күтпөгөн болуу керек, сүйүнгөнүнөн эмне кыларын билбей, элге кол куушуруп ийилип жүрүп отуруп, залдагы президиумдан орун алды. Мындай салтанаттуу жыйналыштардын нечен мамлекетте, нечендерин көргөн Алтынай Сулайманова бул жолу көзүнө жаш алып отурду. Жыйналыштын аягында пионерлер анын мойнуна кызыл жагоо тагып, гүл берип, жаңы мектептин ардак китебине анын ысмын бирден-бир биринчи жазышты.

1. Кош терек тигилген жер эмне үчүн «Дүйшөндүн мектеби» деп аталып калган?
2. Жаңы мектептин ачылыш салтанатынын катышуучулары академик Алтынай Сулайманованы кандай тосуп алышты?
3. Өзүңөр жашаган айылдагы, шаардагы алгачкы мектеп жана мугалим жөнүндө эмнелерди билесинер?

2. Алгачкы жыйналыш

Бул иш 1924-жылы болгон. Ооба, мен жакшы билем, так ошол жылы...

Анда азыркы биздин айылыбыз турган жерде он-он беш түтүн жатакчылар¹ болор эле. Анда мен он төрттөгү жетим кыз аталаш туугандардын колунда жүргөм. Ошол жылы күздө, малдуу-жандуулар кыштоого көчүп өткөндөн кийин, биздин айылга мен башта көрбөгөн, аскер шинель кийген чоочун жигит келди. Элден, жолдон оолак турган тоо боорундагы кичинекей кыргыз айылы үчүн бул өзүнчө бир чоң окуя болду. Адегенде аны — аскер башчылыкта жүрүп эми айылга чоң болуп келиптир дешти, кийин туруп — жок, кокуй, бул баягы эле темир жолго тентип кеткен Таштанбектин уулу Дүйшөн деген экен, өкмөт аны солдаттан бошотуп, мугалим кылып жиберген имиш, мектеп ачып, бала окутат имиш дешти. Мектеп, окуу деген сөздөрдүн өздөрү эле биз үчүн анда анча да тааныш эмес, жаңы сөздөр. Бул айтылгандар чынбы, жалганбы, эмне болот, кандай болот деген арада, айыл ортосундагы дөбөчөгө эл жыйналып келсин деген кабар айтылып калды. «Ой, шумдугуң кур, бул дагы кандай жыйналыш эле!» — деп күбүрөнүп сүйлөгөн акем жаман атына минип, бастырып кеткенде, артынан ээрчип, башка балдар менен кошо мен да жүгүрүп бардым. Беш-алтоо аттуусу, калганы жөө турган кичинекей топтун ортосунда көөнө² кара шинель кийген, бажырайган, кубакай жигит сүйлөп жаткан экен, биз жетип барган учурда, ээрде кыйшай тартып кулак салып турган атчандардын бири, анын сөзүн бөлүп жиберди:

— Эй, балам, — деди ал аптыга сүйлөп, балдырап. — Бу сенин ата-тегинди го билебиз: бизге окшогон каратаман. Анан сен кайдан жүрүп молдо болдуң?

Дүйшөн артына кайрыла салып жооп берди:

— Мен молдо эмесмин, аксакал. Мен комсомол-

---

¹ Жатакчылар — жайлоого көчпөстөн айыл жеринде — кыштакта калган кедейлер.

² көөнө — эски.

мун. Азыркы убакытта кат тааныгандарды мугалим дешет. Мен аскерде жүрүп кат таанып келдим. Менин молдолук жайым ошондой.

— Аа, бали де.

— Аның жөн экен, — демиш болушту.

— Эмесе комсомол мени мугалимдикке дайындап, бала окуткун деп жиберди. Мектепти силердин жардамыңар менен тээ төбөдө ээн турган жаман тамды ондоп ачалы деген такилип¹ бар. Кандай дейсиңер, акылыңарды айткыла?

Баятан мышыкча сестейип, бир көзүн жумуп унчукпай ээрдин кашына өбөктөгөн Сатымкул кераяк, чырт түкүрүнүп сүйлөп койду:

— Аныңды коё тур, окуунун бизге кереги эмне?

Дүйшөн кандай дээрин билбей, көзү алаңдай түштү.

— Баса, туура айтат! — деп бер жактагылар да жабыла козголо берди. — Биз жер кетмендеп, жер менен эле оокат кылган дыйканбыз. А биздин балдар окуу окуп, эл сурап, өкмөт болот беле? Кой, айлана-йын, башыбызды катырба?..

Үндөр басандай түшкөндө, өзү бозоруп, дабышы калтыраган Дүйшөн элди айландыра карап:

— Силер балдарды окутууга каршысыңарбы? — деп сурады.

— А каршы болгонду сен зордойсуңбу? Азыр элдин өз эрки, боштондукка чыкканбыз! — деди нары жактан бир үн. Шинелинин илгичтерин жула бере жаздап, Дүйшөн төш чөнтөгүнүн ичинен төрт бүктөлгөн кагазды сууруп чыкты да, аны колуна көрсөтө кармай кыйкырды:

— Силерге жер, суу бөлүп берген кеңеш өкмөтүнүн бала окутсун деп мөөрүн баскан ушул кагазына каршы чыгасыңарбы? Кана, кеңеш өкмөтүнүн мыйзамына ким каршы, ким?

Анын «ким» деп кыйкырган сөзү бейпил жаткан күзгү абаны атылган октой жиреп, чак деп бөксөдөгү

¹ такилип — сунуш.

аска ташка тийгенсиди. Эч ким унчукпай баары тең тымтырс болушту.

— Силер кедейсиңер, — деди Дүйшөн чарчагандай үнүн басаңдата сүйлөп, — биз өмүр бою эзилип, тепсенди болуп келген элбиз. Өкмөт бизди эми көзү ачылсын, кат таанып, билимге жетилсин деп жатат. Мына, ошондуктан балдарды окутушубуз керек!..

— Мейли эми, кылар ишиң болбосо, окутсаң окутарсың, — деп койду.

— Мен силерди жардам бергиле деп жатам. Тээ тиги байдан калган жаман аткананы ондойлу, көпүрө салыш керек, отун керек,

— Ой, жигит, коё турчу! — Сатымкул кераяк дагы да чырт түкүрүнүп, жумулган көзүн ымдап-ымдап алды.

— Бу мектеп ачам деп кыйкырасың, үстүндө тонун жок, астында атың жок, айдап койгон жериң жок, көздөп алган малың жок, сен эмне жылкы тийип оокат кыласыңбы?

— Оокатым эптеп өтөр. Өкмөт мага маяна¹ төлөйт.

— А мына ошондой де! — Сатымкул жыргагандай ыржая күлүп, төшүн кайкайта ээрдин кашынан өйдө боло берди. Сөздүн аныгы чыкпадыбы. Сен ошол өкмөттүн казынасы менен эле жумуштарыңды бүтөп, балдарды окутуп ал. Бизди болсо кыйнаба, өз ташпишибиз² башыбыздан арылбай жүрөт.

Ушуну менен Сатымкул аттын башын бура тартып бастырып кетти. Анын артынан башкалар да тарап-тарап кетишти. Кагазын колуна кармаган бойдон турган жеринде селдейген Дүйшөн, көпкө чейин ордуна козголбой турду.

Мен анын кебетесине көз айырбай карап калган экем, жанымдан бастырып бара жаткан акем:

— Ой, сен эмне кылып жүрөсүң бул жерде, тур үйгө саксайбай! — дегенде, балдардын артынан тызыл-

¹ Маяна - айлык акча.

² ташпиш — түйшүк, убарагерчилик.

дап жөнөдүм. — Тигини кара, ушулар да жыйындын четине келчү болуп алыптыр...

Эртеси күнү сууга барган жерибизден кетмен, күрөк, балта көтөргөн Дүйшөндүн суудан кечип өтүп, жогору дөбөдө турган жаман тамды көздөй кеткенин көрүп калдык. Ушундан баштап күнүгө эртең менен кара шинелчен Дүйшөндүн карааны өйдө бир өтүп, күн батарда ылдый бир түшүп турду. Кээде чоң таңгак саман же куурай көтөрүп, ташып жатты. Аны көргөндөр, айылда туруп, бул ким болду экен дегенчилик кылып, үзөнгүгө такандай калып, алакан астынан көз жүгүртүп кеп кылар эле:

— Ой, алдагы жондо отун көтөргөн Дүйшөн-мугалим эмеспи?

— А бечара, мугалим деген кызматың деле жыргаган жумуш эмес экен го...

— Анан эмей. Карачы, байдын токолунча жүк көтөрүп, отун алганын. Анан ушинтип жатып дегеле чоң сүйлөгөнүнө эмне бересиң!

— Колунда мөөр басылган кагазы бар да. Күчтүн баары ошондо...

Мугалимдин ал жерде эмне кылып жүргөнүн билүүгө кызыгып, бир күнү адырдан тезек терип келе жатып, үч-төрт кыз болуп кайрылып калдык. Бул жаман там башка бир байдын атканасы болгон. Кыш күрөөдө тууп калган бээлер кулундары менен ушунда багылып турган. Кеңеш өкмөтү чыгып, бай качып кеткен соң аткана ээн калып, тегерегин коко-тикенек, эрмендер басып, киши каттабай калган болчу. Дүйшөн өгүнтөн бери тикенектердин баарын түбүнөн кетмендеп чаап, тамдын шалдырап жыгылып калган каалгасын кайра эптештирип, ураган жерлерин ондоп жүргөн экен.

Өзүбүздүн боюбуз менен тең болгон, тезек толо колтурмачтап таңылган чоң ала каптарды көтөрүп, биз ушул жерге дем алмакка отура калганда, үстү-башы ылай болуп, жеңдерин түрүнүп алган Дүйшөн

тамдан чыга келди да, бизди көрүп, бетинин терин аарчый жылмая күлүп:

— Ии, кыздар, келгиле. Тезектен келе жатасыңарбы?

Биз уялганыбыздан унчукпай эле, бир-бирибизди карап, кап-каптын түбүндө отурган жерибизден ооба дегенчелик баштарыбызды ийкеп койдук. Биздин уяндык жайыбызды дароо түшүнө койгон Дүйшөн, дагы да жылмая күлүп сүйлөдү:

— Келгениңер жакшы болбодубу, кыздар! Мына, мектебиңер даяр десек да болот. Азыр эле бир бурчуна меш өңдүү бир нерсе куруп бүттүм. Көрдүңөрбү, мору да үстүнө чыгып турат. Эми кыштык отунубузду тамдын бир жагына жыйып салабыз да, самандан калыңыраак төшөп таштап, окууну баштай беребиз. Кандай, мектепке келгиңер келеби, окуйсүңарбы?

Кыздардын ичинен чоңураагы эле мен элем, алар унчукпай жатканынан:

— Жеңем коё берсе келем, — дедим.

— А дурус. Коё бербегенде кармап калат беле. Атың ким сенин?

— Алтынай, — дедим мен, жыртык тиземди этегим менен жаба салып.

— Алтынай... жакшы экен. Сен чоңоюп калган эстүү кыз экенсиң, — деди ал мени эркелете жалооруп карап.

— Эмесе, Алтынай, сен башка балдарды да мектепке окуйлу деп ээрчиткин, макулбу?

— Макул, аке.

— Мени агай деп жүргүлө. Мектептин ичин көргүңөр келеби? Кирип көргүлө, кыздар, коркпогула.

— Жок, биз кетебиз! — дешти кыздар.

— Мейлиңер эмесе, окууга чогуу келгенде көрөсүңөр, бара койгула. Мен күн баткыча отунга дагы бир сапар барып келе салайын, — деп, Дүйшөн орок, жибин алып, талаага басып кетти. Ал кеткенде биз дагы каптарды көтөрүп алып жөнөп калдык. Мындайыраак чыкканда менин башыма бир ой түштү да:

— Токтогула, кыздар, коё тургула, — дедим. —

Мектепке отун керек экен, тезегибизди тамдын түбүнө төгүп кетели, ичкери киргизип алсын.

— Үйгө куру кол барабызбы анан, акылдуусун мунун!

— Кайра барып дагы терип келели.

— Койчу нары, күн кечкирип бара жатат, апаларыбыз урушат, — деп кыздар мага карабай, каптарын бөжөндөтө көтөрүп чуркап кетишти.

Мен ошондо эмне үчүн анткенимди ушул күнгө чейин жакшы түшүнбөймүн. Кыздар менин сөзүмө көнбөй койгонуна намыстандымбы, же болбосо тырмактайыман шорум кайнап, кагуу-силкүү жеп көзүм каткандыктан, мени башта көрбөгөн, билбеген адамдын жүрөгүмдү жылыта эркелете карап: «сен эстүү кыз экенсиң», — деп эки ооз сөз айтканы делебемди козгоп кеттиби, айталбаймын. Бирок азыр ойлоп-ойлоп отуруп, менин чыныгы тагдырым, менин азаптан-тозоктон өткөн таалайым ушул бир кап тезектен башталдыбы деп да кетем. Анткени так ушул күнү бул жоругумдун аягы эмне болот деп тартынбай бел байлап, өмүрүмдө биринчи жолу өзүм туура деп тапкан оюмду иштедим. Айтор, жолдошторум мени таштап кеткенден кийин, мен кайра жүгүрүп отуруп Дүйшөндүн мектебине келдим да, каптагы тезекти там түбүнө төгө салып, тызылдаган бойдон адырдын кокту-колотун аралап тезек терүүгө шашылдым.

Алда кандай зор эрдик көрсөткөндөй жүрөгүм алып учуп, адегенде бет алды эле чуркап кете бердим. Адыр үстүндө кылкылдаган күн иреңи өчкөн күзгү чийлердин сыйда көкүлүнө жалын ойнотуп, боз топурак жерди кызыл-сур түскө боөп, бирөөгө кичинекей бир жакшылык кылганымдан дикилдеген жүрөгүмдө канчалык кубаныч бар экенин билгендей, менин тытык бешмантымдын күмүш топчуларына чагылыша, жүзүмдөн, маңдайымдан эркелетип балкыган нур төгүп жатты. Биринчи жолу өз күчүмдү сезип, менин да колумдан бир нерсе келет экен го деген ой менен,

көз көргөн жер, асман, шамалга кайрылып: «Билип койгула! Мен эми сөзсүз мектепте окуйм! Өзүм гана эмес, башка балдарды окууга ээрчitem!» — деп көңүлүм көтөрүлүп, сыймыктанып келе жаттым. Ушинтип жүгүрүп бара жатып, бир убакта эсиме келе түштүм да, жерден тезек издей баштадым. Демейде жайнаган тезек азыр эмне үчүндүр табылбай жатты. Элендеген көзүмө тезектер анда-санда гана бир көрүнүп, караңгы түшкүчө кабым толбой калат экен го деп, ого бетер шашып, ансайын эсим чыкты. Айткандай эле, кабым ортолой электе күн батып, аңгыча болбой айлана да караңгылай баштады. Мындай ээн жерде жалгыз болуп көрбөгөн элем. Үн жок, жан жок чийлүү адырга түн канаты жайылып, мени бул жерде бир нерсе кармап калардай, капты ийниме арта таштап айылды көздөй жүгүрдүм. Коркконумдан бакырып ыйлагым келди, балким, ыйлап да жиберер элем, бирок Дүйшөндүн жанагы айтканы эсимден чыкпай, ал мени көрүп тургансып, уялганымдан чымырканып, үн чыгарбай келе жаттым.

Ала-шала тер болуп үйгө жетип келгенимде, очок боюнда от жагып отурган жеңем өйдө тура калды. Жеңем урушчаак, начар аял эле.

— Сен кайда жүрөсүң, ыя? — деди ал жулунуп. Мен жооп кайтаргыча болбой, колумдагы капты жулуп алды:

— Караңгы түнгө чейин сандалып жүрүп тергениң ушубу? — Кыздар айтып койсо керек. — О, өлүк-кананды гана көрөйүн, шүмшүк, мектепте сенин эмнең бар экен! Мектептен айланат бекенсиң? — Жеңем менин кулагымды толгой кармап, желкеден нары койгулай баштады. — Ит жетим, көк жетим, томаяк! Бөрү баласы ит болбойт: элдин балдары үйгө ташыса, сен үйдөн ташыйсың! Экинчи ошол жакка басып көр, шыйрагыңды ташка чагып, талпагыңды сыйрып, туз куям! Мектепчилин мунун!..

Мен сөз да, үн да кайтарбадым. Очоктун боюнда бүрүшүп, дабыш чыгарбай ыйлап отурдум. Бул акмак

катындын урган-сокконунан ыйлабас элем, андайга бышып бүткөмүн, менин ыйлаганым: жеңем мени эч убакытта мектепке жибербесин түшүндүм.

1. Дүйшөндүн алгач айылга келиши кандай ой жорууларды пайда кылды?
2. Алгачкы мектеп кандай кыйынчылыктар жана аракеттер менен ачылганын айтып бергиле.
3. Эмне үчүн Алтынай терген тезегин мектептин жанына төгүп койду?

3. Үмүт

Ушундан эки күндөн кийин, эртең менен айыл арасында иттер үрүп, кишилердин үндөрү угулуп калды. Көрсө, Дүйшөн айылды үймө-үй кыдырып, балдарды окууга чогултуп жүргөн экен. Анда айыл көчө эмес, ар-ар жерде орношкон бозоргон котур там. Он чакты баланы тобу менен ээрчите жүргөн Дүйшөн тигил үйгө бир кирип, берки үйгө бир кирип аралап жүрдү. Биздин үй эң четте болор эле. Алкылдаган жеңем экөөбүз эшикте соку жанчып, акем темир жолдун базарына эгин алып барып сатам деп, короодо ороо ачып жаткан. Зылдай¹ оор сокбилекти энтигип өйдө көтөргөндө, улам көзүмдүн кыюусун салып, Дүйшөндөр жакты улам карап жаттым. Алар биздин үйгө жетпей кайрылып кетеби деген коркунучта болдум. Жеңем мени мектепке коө бербесине көзүм жетип эле турса да, алда эмнеден үмүттөнүп, эч болбосо, мугалим мында келип, менин бул жерде экенимди көрсө экен, деп, чыдамсыздык менен күтүп, «келтирегөр, кудай, келтирегөр!» — деп кудайдан тиледим.

Дүйшөн менин мында экенимди биле койгон эмес чыгар, айтор, катары менен кыдырып, бизге да келип жетти.

¹ Зылдай - өтө оор, салмактуу.

— О, жеңе, иш илгери! Мына, бул балдар болуп баарыбыз конокко келдик! — деп Дүйшөн жайдары күлүп салам берди.

— Келгиле, — дегендей жеңем анын келишин жактырбай күңк этти. Акем болсо ороо казган жеринен башын өйдө көтөргөн жок.

— Кана эмесе, бүгүн окуу башталат. Кызыңар нече жашта? — деп, Дүйшөн эшикте жаткан мала ташка отуруп, балдарды тизмелеген кагазын даярдады. Жеңем жооп кайтарбай, ачуусу менен сокбилекти күрс эткизе, аны ыкшап-ыкшап алды. Эми эмне болот деп ичимден кыпылдап, жаным жок. Дүйшөн мени карап, баягыдай жүрөгүмдү жылыта, күлүп койду.

— Алтынай, жашың канчада?

Мен коркуп унчуккан жокмун.

— Мунун жаш-пашын эмне кыласың? — деди алкына кайрылган жеңем. — Буга окшогон томаяк куу жетим эмес, нанды «нана» деп жүргөн аталуу-энелүү эркелер да окубай жүрөт. Тетиги ээрчиткен балдарды эле окутуп ал, мында ишиң болбосун.

Дүйшөн ордунан секирип тура калды. Өңү кумсарып, бүркүт канат каштары куушурула түштү:

— Бул эмне дегениңиз. Жетим деген кудайга жазыптырбы! Жетим кыздар окубасын деген закон бар бекен?

— Закун-пакунуң менен ишим жок.

— Байкап сүйлөнүз. Бул кыз сизге кереги жок болсо, кеңеш өкүмөтүнө керек. Жооп берип калып жүрбөнүз!

— Ой, сен каяктагы чоң элең? Багып жүргөн кызымды мен билемби, же жериңден ооп тентип келген сен билесиңби?

Бул иштин аягы эмне менен бүтөрүн кудай билсин, так ушул учурда ороодон белчесинен болуп акем чыга келди. Ал аялынын үй башкарып, сөз баштаганын жактырчу эмес. Өзү турганда аны кынына киргизип, сабай турган. Бул жолу да анын ошол чорт мүнөзү кармады окшойт:

— Эй, катын! — деди ал, ороодон чыга кыйкырып. — Сен качантан бери элди башкарып, билерман болуп кеткенсиң. Көп сүйлөбөй ишинди кыл. Айда, Таштанбектин баласы, чатагынды кой, алып кет кызды мектебиңе, окутасыңбы, чокутасыңбы, айда, чатагың керек эмес, алып кет...

— Муну мектепке талтандатып коюп, сокуну ким жанчып, жаргылчакты ким тартат экен! — деп жеңем дагы булкунду эле, акем анын оозун жап басты:

— Жап жаагынды, калжырабай! Дегеним деген! Айттым, бүттү!..

Мына, ушинтип жатып мен биринчи жолу мектепке бардым.

Ушундан тартып Дүйшөн күнүгө эртең менен айылды үймө-үй кыдырып, бизди мектепке алып барып жүрдү.

Биринчи күнү ал бизди жерге төшөлгөн саманга олтургузуп, колубузга бирден дептер, бирден калем, ар бирибизге атайлап жасалган кичинекей тактайдан берди да:

— Муну тизеңерге коюп, кат жазасыңар. Мен силерге, балдар, арип жазууну, сөз, сан жазууну үйрөтөм, — деди. — Өзүм эмнени билсем ошону окутам...

Айтканындай эле Дүйшөн билгенин аябай, ар бирибиздин үйүбүздөн үйрүлүп, калам кармоодон тарта үйрөтүп, биз укпаган саясый сөздөргө чейин түшүндүрүп, окутууга аракеттенип жатты. Азыр ойлосо, колунда кармаган алиппеси жок бул чала сабат, эки сөздү эптеп кошуп окуган жаш жигиттин, албетте, анда окутуунун тартиби, жол-жобосу жөнүндө эч кандай кабары да болгон эмес. Окутат деген ушул деп өз билгениндей, өзүнүн оюна туура келгениндей окута берген. Бирок анын ак пейилинен кылган аракети, менимче, талаага кеткен жок. Анткени ошондо биз үчүн, айылынын четине чыгып көрбөгөн тоо койнундагы кыргыз балдары үчүн, бул мектеп деп аталган туш-туш жыртыгынан шамал ышкырып,

эшигинин жылчыктарынан тээ алыстагы ак карлуу тоо чокулары көрүнгөн ышталган котур тамда кулак угуп, көз көрбөгөн укмуштуу жаңы дүйнө ачылды. Биз ошондо эле эл байып, турмуш оңолгондо биздин мектеп столдор коюлган чоң ак там болоруна ишенгенбиз.

Дүйшөн окуткан он чакты балдар-кыздардын ичинен чоңураагы эле мен болчумун. Балким, ошондуктан сабакты дурусураак билгени да мен элем. Бирок ал гана эмес, мугалимдин ар бир айткан сөзүн, көрсөткөн арип, жазууларын мен ыйык түрдө көңүлүмө алып, бүт ыкласым салып үйрөнө турганмын. Мен үчүн андан чоң, андан артык жумуш болгон эмес. Дүйшөндүн берген дептерин аяп, кай жерде жүрбөйүн, ороктун учу менен жерге чийип, дубал боорлоруна, кар үстүнө арип салып, сөз жазып окугам. Өз көңүлүмдө мен үчүн Дүйшөндөн жакшы, андан билимдүү киши болгон эмес.

1. Дүйшөн окуучуларды мектепке кантип чогултту?
2. Алгачкы мектептин көрүнүшү, окуу куралдары жөнүндө эмнелерди баяндап бере аласыңар?
3. Ошол кездеги тоо койнундагы жаңы мектепте Дүйшөн кандай мугалим болду жана анын ак пейилинен жасаган аракетин кандай баалайсыңар?
4. Алтынайдын окууга баруусуна ким тоскоолдук кылды жана ким уруксат берди?
5. Класста Өзбекстан эл акыны М.Юсуфтун «Oddiy muallim» ырын көркөм окуп, аны талкуулагыла.

КОМПОЗИЦИЯ ЖАНА СЮЖЕТ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Композиция — көркөм чыгарманын курулушу, анын бардык бөлүмдөрүнүн бирдиктүүлүгү, бир бүтүндүктө болушу. Бул жөнөкөй эле биригүү эмес, албетте, ал сүрөттөлүп жаткан окуялардын идеялык-көркөмдүк байланышына негизделет. Анда композициянын бөлүктөрү болуп эсептелген *автордук баяндоо, диалог, моно-*

лог, портрет, пейзаж, лирикалык чегинүү жана башкалар белгилүү бир идеялык-көркөмдүк максатка ылайык жайгаштырылат.

Чыгармадагы мүнөздөрдүн өсүшү, алардын өз ара мамилелеринин чиелениши жана чечилиши *сюжет* деп аталат. Сюжетте катышуучу каармандардын өз ара карама-каршылыктары, алардын өсүп-өнүгүш жолу берилет. Каармандардын кыял жоругун, кулк-мүнөзүн ачууда сюжет чечүүчү мааниге ээ болот. Жыйынтыктап айтканда, чыгармадагы окуялар ырааттуулук, системаалуулук менен жайгаштырылып чечмеленет. Сюжеттин элементтерине төмөнкүлөр кирет: *окуянын башталышы, окуянын түйүндөлүшү, окуянын андан ары өнүгүшү, окуянын туу чокусу (кульминация), окуянын чечилиши.*

БЕТМЕ-БЕТ

(повесттен үзүндү)

1. Качуу

Бул күздө эшелондор биринин артынан бири батышты көздөй тынбай өтүп жатты. Мына азыр да станцияга алыстан чарчап келгендей чубалжыган эшелон жай келип, вагондор жүрүп бара жатып үргүлөй түшкөнсүп, бирине-бири кангыр-кунгур кагыша калып токтоду. Жерге эч ким түшкөн жок. «Бул кайсы станция?» деп эч ким кыйкырып сураган да жок: жол тарткан эшелон суй жыгылып уйкуда. Өтүгүн тарсылдатып, фонарын ала жүгүргөн станциянын дежурныйы нары паравозду көздөй чуркап өткөндө гана арттагы вагондордун биринен мылтыкчан дневальный сыртка башбага калды. Сыртта, тааныш капчыгайда адаттагыдай түнкү жел удургуп, станциянын жепирейген үйлөрү бар жалгыз көчөсүнүн нары жагында, терең аң менен аккан суу жердин астынан купуя күңгүрөнүп, өз алдынча убара. Жүрөктү кайгырткандай шуулдап, теректер жалбырак күбүп жатыптыр.

Жанагы башбаккан неме караңгыда бирөөнү аңдыгансып, теректердин шуулдаганын бир топко козголбой шектүү тыңшап турду. Жалбырактын бири учуп келип, муздак алакан сыяктуу, дилдиреп бетине тийип өтү эле, ал ичиркенгендей чочуп кетип, күнүрт жарык тарткан вагондун ичине кылчайды да, кайта башбакты, эшелон боюнда эч ким көрүнбөйт, түн, түн...

Бир аздан кийин вагондон бөлүнгөн бир караан шырып алдырбай, арыктын кашатындагы бадалга өңүп барып, боортоктоп көрүнбөй калды. Аңгыча чур-р-р этип ышкырык угула калды эле, мылтыкчан киши тура жүгүрүп, ошол замат жерге жата калып тим болду. Дежурный ышкырык берип, эшелонду жөнөткөнүн түшүндү окшойт. Мемиреп тынч турган вагондор бирин-бири ойготкондой силкишип, поезд ордуна козголду.

Эшелон улам узаган сайын, дөңгөлөктөрдүн темир жолго тыкылдап урунган дүбүртү алыстап басаңдай берди.

Бул түнү теректер жалбырак күбүп жатты. Кара тоонун капчыгайында түн караңгы.

...Төрөгөндөн бери Сейденин уйкусу куштун уйкусундай сергек. Азыр да ал баланын астын кайра кургактап, жүлүндөй биликтин жарыгында бешикке боорлоп, эмчегин салып отурат. Төрдө, жууркандын сыртынан чапан-чупанды калың жамынып, кайненеси жатат. Кемпир картайып бүткөн, жөтөлгөндө өпкө койдой онтоп, колунан бир келгени эле кудайга сыйынат: «Яа, жараткан, өзүңө тапшырдым!» — деп азыр түшүндө да сүйлөгөнү ошол. Анткени менен Сейде колхоздун жумушуна кеткенде эптеп бала бакканга жарап, кол кабыш кылат.

Билик араң эле бүлбүлдөйт. Бешикке эңкейген бойдон Сейде ой-санаасына кетип, өткөн күндүн алысында.

Сырттан терезени бирөө черткендей болду.

Көзү илине түшкөн Сейде башын чулгуп алып,

тыңшай калды. Терезе жана бир жолу акырын, абайлата чертилди. Баласын эмчектен чыгарып, бешикке жаткыра салды да, Сейде өйдө туруп, терезеге шырт алдырбай жакындады. Жапыз терезенин нары жагында эшик түнөрүп, эчтеке көрүнбөйт. Сейде ичиркенип селт этти эле, чачбагы шылдыр этип, желбегей жамынган чапаны жерге шыпырылып түштү.

— Сен кимсиң? — деди Сейде коркуп жатып.

— Менмин... Эшикти ач, Сейде! — деп үнүн басаңдатып, чыдамсыздык менен айтылган жооп угулду.

— Сен ким элең? — деди Сейде ишене бербей. Терезеден четке жылып кетип, дал болуп туруп калды.

— Ой, бул менмин, Сейде, ач, ач эшикти?

Сейде терезеге дагы кадала калды да, бир убакытта башын мыкчып эшикти көздөй атырылып жүгүрдү. Оозгу караңгы тамда калчылдаган колу менен илгичти таба албай сыйпалап, анан эшикти шарт ачып жиберип, астында турган немени үн катпай кучактап жыгылды.

— Энемдин баласы! Энемдин баласы! — деди ал кысталып шыбыраган үн менен, анан чыдай албай кетип, «Ысмайыл!» — деп өз атынан айтып, кубанганынан балактап ыйлап жиберди. Бул кандай кудайдын бергени: анын аскерге кеткен жан жолдошу аман-эсен келип турат. Ооба, мынакей ал, оозунан махорка жыттанып, боз шинелинин жакасы өгөөдөй катуу экен. Бир нерседен корккондой Ысмайылдын денеси солкулдап, колу Сейденин мойну-башын шашкансып ылдам-ылдам сыйпалайт.

— Тигиндей ичкери кирип туралы! — деди ал, Сейдени босогодон нары тамдын ичине көтөрө барып.

— Яа! — Сейде эми эсине келгенсиди. — Ии, мен куруюн, энеме сүйүнчү!..

— Чш! — Ысмайыл анын колунан кармап калды. — Шашпа, үйдө ким бар?

— Өзүбүз эле, уулуң бешикте!

— Азыр эмес, коё тур, жүрөгүмдү басып алайын! Коё тур!

— Кой, энем таарынат...

— Коё тур, Сейде!

Дагы эле өзүнүн көргөнүнө ишенбегендей, Сейде Ысмайылга бой салып, аны мойнунан бекем кучактады.

— Качан келдиң? Такыр бошондуңбу? — деди эсин жыйнаган Сейде. Өз алдынан энтигип турган Ысмайылдын үнү түнөрө түшүп, ал шашып айтты:

— Жана стансадан түштүм. Мен азыр...

Ал эшикке ашыгып чыгып кетти да, сарайга уурданып кирип, дароо эле кайра келди. Колуна кармап келген мылтыгын Ысмайыл сырткы үйдөгү куурайдын астына сундуруп жиберди.

— Ал эмне? — деди Сейде. — Үйгө эле алып кирбейсиңби?

— Унчукпа кокуй, акырын!

— Мунуң кандай?

Ысмайыл жооп берген жок. Сейдени колунан тартып:

— Жүр, баламды көрсөт! — деди.

1. Ысмайыл вагондон кантип түшүп калды?

2. Кара-Тоонун капчыгайынын көрүнүшүн жазуучу кандай чеберчиликте сүрөттөгөн?

3. Ысмайыл эмнеге карбаластап, шашып, корккондой болуп жатты?

2. Чаткалга кетebиз

Күнүгө тээ ээн жаткан, жылгын аралаш чийлүү коктулар тараптан, иңир чалышта Сейде отун көтөрүп келет. Сайдан-сайга, өрдөн-өргө бир өйдө, бир төмөн жүгүрүп отуруп, айылдын үстүнө жетип, дөбөгө акыркы жолу дем алат. Көкүрөктү сыга чыңаган колтурмачты бошотуп, терин шыпырып, денесин жая таңгакка чалкалап, Сейде бир топко козголбойт. Төмөн көчөдө арабалар калдырап, ары-бери бастырган кишилердин

үндөрү угулат. Кээде жел менен кошо түтүндүн жана өткөрө куурулган жүгөрүнүн жыты келет...

...Көчөгө жакындай берерде, Сейде эч ким жолукпаса экен деп тиледи. «Айлуу түндөр эртерээк эле өтүп кетсечи!» — деп жатты ал ичинен. Анда ал шек алдырбай, Ысмайылга тамак-аш жеткирүү үчүн күнүгө отунга бара бербес эле. Катындар отундуу жерге бизди да ээрчитип барсаң дегенде, Сейде унчукпайт. Аларды анда ээрчитүүгө болбойт. Кудай сактайгөр, кокус бир нерсенин четин билип калып, кадик санап калышпасын. Ысмайылдын бекинген жери ошол жакта. Күндүздөрү үңкүрдө жатып, айсыз караңгы түндөрдө ал уурданып үйгө келет. Ысмайыл үйгө келгенде, терезелерди туюктап, эшикти илип отурушат. Каргаша кайдан дээгө болобу, Сейде коңулдун астынан атайын ороо казып, анын үстүн чий, кийиз менен жаап, даярдап койгон.

Алар мына ушинтип күн көрүүдө. Чала уккан кулагын сыртка тосуп, болор-болбоско селт-селт этип, кызыл жээк, өңү өчкөн көздөрү менен кемпир уулун аягансып, кейиштүү карап: «Ай, балам, байкуш балам!» — дегендей жашыруун үшкүрүп ыйламсырайт.

Күйөөсү келген түнү маңдайында баласын алып отурганда, ал бардыгын унуткарып, аз да болсо, чындап бактылуу болгусу келет.

«Мейли, качкын болсо качкын, алтын башы аман болсо болду!» — деп, камыр жууруп жатып, өзүн-өзү жоотот. Эркек деген кандай кылса өзү билет. «Ар кимге өз жаны кымбат, бул кыргында башын калкалаган эле тирүү калат!» — деп өзү айтып отурбайбы. Анан мен ага эмне демек элем, жүрөк этимден айрып, жамандыкка аны кантип кыяйын. «Түшүмө кирбеген, ата-бабам көрбөгөн кайдагы жердин түбүндөгү фронтко барып, жалгыз мен жоо чаап берет белем, атасынын көрү, бир күндүк өмүрүм болсо да ушул жерде жүрүп өтөм, өз башымды өзүм окко тосор алым жок!» — дейт.

Айткандай эле жалгыз Ысмайыл менен иш бүтөт беле? Эч кимге кылдай зыяны жок, качса өз башын сактап качып жүрөр. Андан өкүмөттүн казынасы кемип кетпес. Кудай колдосо, эптеп кыштан чыгып, жай алды менен ашуу ачылганда Чаткалга кетебиз, дейт. Анда Ысмайылдын «Чоң жыланда» ооп кеткен таякелери бар. Ал жерде сен келдиң, койдун деп эч кимдин иши жок имиш. Ооба, Чаткалга эмес, андан ары болсо да мейли, Ысмайыл жанымда турганда баарына макулмун. Андан көрө аман-эсен кыштан чыксак экен. Үйдө жүгөрү аз, кыш ортосуна араң жетет. Элдин турмушу да мурункудай эмес, мүрчүй түштү, баары эле биздей, жазга жетер-жетпес эгиндери турат.

1. Сейде эмне үчүн отунга жалгыз барып жүргөн?
2. Ысмайыл эмне үчүн Чаткалга кетебиз деген?
3. Эмне үчүн Ысмайыл «Өз башымды өзүм окко тосор алым жок» дейт?
4. Энеси Бексаат эмнеден чочулайт, эмнеге кейийт?

3. Мен эмне болгон жанмын, өзү!

Ысмайыл адатынча өзүнө көндүм жолуна түшүп, айылды беттеп келатты. Тоо этегиндеги жылга-жыбыттарды басып өтүп, андан кийин каксоо талаадагы чийлерди аралап жүрүп олтуруп, акыры талаанын четиндеги кашатка жете келди, биерден айыл дүпүйүп көзгө даана тартылат: оройгон морлору, жалтырап жарык күйгөн терезелери — баары көрүнүп турат. Эми ар бир кадамды аяглап таштап, шырп эткен дабышка кулак салып, огороддордун чекеси менен абайлап үйгө жакындай берүү керек. Мышыктай билинбей басып, үйгө да чукулдап калды. Бирок эмнегедир кооптоно түштү: бу эмнеси, короо тарапта караңдап кишилер жүргөнсүйт, кобур-собур үн угулат. Ал Тотойдун огородундагы теректерге далдаланып, көңүлүнө дүрбөлөң түшүп, алда немеден шектенип туруп калды.

Дагы арагыраак басуудан айбыкты. Жүрөгү бир нерсени туйгандай лакылдап чыкты. Жүрөк бир жамандык болгонун сезди: Сейде бекер айтпаптыр — болду болбоду кемпирдин ахыбалы оор.

Мына ушул ой Ысмайылдын дене боюн дүркүрөттү, башына күргүштөп кан тээп чыкты. Теректи апчый кармап, эмне кыларын билбей, же үнүн эркин чыгара албай онтоп жиберди. Короодо кишилер жүрөт, үндөрү угулбайт, үйгө да кирип-чыгыбатышат. Иш бүткөн экен. Оюнда азыр үйгө андан-мындан бир аттап, жолдо котолоп тургандардын биягын биякка, аягын аякка түртүп, өзүнүн жапайы түрү, капыстан пайда болуусу менен элдин жүрөгүн түшүрүп, энесине учуп жеткиси келди — айланайын жараткан, балким мына азыр жаны чыкканы жаткандыр. Учуп жетип, апасынын муздаган колдорун өпкүлөгүсү, ушундай азапка салганы үчүн, бир да эне ушундай азап тарткан эместир, өкүнүч, өксүгүн буркураган ыйга чыгаргысы келди, ошол буркураган ый менен баарын тетиякта алоолоп күйүбаткан канча элдерди, канча өлкөлөрдү куйкалап күйгүзүбаткан согуш деген желмогузду, ошол желмогуздан качам деп, мына эми көрбөгөндү көрүп, кор болуп, шордуу болуп, бечара болуп олтурган өзүн — баарын жаап, жоготуп, бу дүйнөнүн үстүндө азыр энеси менен коштошуп жаткан баланын күйүттүү гана ыйын калтыргысы келди. Буркурап ыйлагысы келди, көз жашын жамгырдай төгүп Сейде байкуш ак никелүү, чыдамкай жубай аны бүк түшкөн жеринен көтөрүп алмайынча, суу болгон бетин аарчымайынча, кой эми, кой, ыйлай бербе демейинче ыйлай бергиси, ошол ый менен кошо баарын унутуп, эрип жок болуп кеткиси келди. Ошондо ким анын колун кармап: «Сен согушка кетпедиң беле, эмне биерде жүрөсүң?» — демек.

Жүрөктүн бул бир саамга барпырап чыккан ысык буусуна акылдын муздак илеби урду. Акылдын муздак илеби аны жүгүртпөдү, турган ордунан жылдырбады.

Өзүн-өзү сөктү, өзүн-өзү жерге какты, бирок энеси өлүм астында жатса да элдин алдында азыр ушул каракчыдай кейпи менен чыгып барууга даабады. «Апам кечирет, апам минтип колго түшүп бергенден көрө, кетип калсын, башын калкаласын, биерге жолобосун», деп кудайдан тилейт деп, өзүн өзү сооротту Ысмайыл. Ошон үчүн азыр дароо кетип калайын деди, бирок кете албады. Кетмек түгүл кандайдыр бир күч аны улам үйдү карай түртүп, улам бир кадамдан жылып олтурганын өзү да байкабады. Сарайдын түбүнө жеткенде гана эсине келе түшүп, токтоду. Кишилердин кобур-собуру эми даана угулду. Мына, бирөө жөтөлдү, бирөө шарп эттире суу төктү. Аттын дүбүртү угулду.

— Көрүп чыктыңбы, Мырзакул, ахыбалы кандай? — деди бирөө.

— Ахыбалы кыйын, — деди тиги.

Атчандын үзөңгүсү дарбазадагы бир темирге тийди окшойт, чыңк дей түштү да, анан ат дүбүртү короодон узап кетти...

Ысмайыл бу кеткен атчан Мырзакул экенин үнүнөн тааныды. Алысыраак тууган. Качантан бери көрө элек. Көрүп жүргөн кезде эки колу сопсоо эле, уруштан бир колунан айрылып келиптир дейт, эми Мырзакул чолок деп коюшат экен. Сельсоветтин төрагасы болуп алыптыр. Төрага деп! Төрага болгону менен колу жок да, туурабы? Болгону эки кол болсо, анын бири жок болот деген эмне? Ал колдон айрылгысы келген жок, башты мындай коөлу. Ошон үчүн ушинтип азабын жеп, шорун тартып, өзүн-өзү сөгүп, бирок башын сактап отурат...

Ай, атаңдын көрү-ай! Үйгө мынча жакын келбей, биерде эмне болубатканын көрбөсө болмок. Эми ичи эңшерилип, жүрөгү канап чыкты. Келген жол менен кайра артка тарткандан башка арга жок...

Ал кашаттын кырынан алдыда жаткан айылга кайрылып бир караган кезде түн жарымынан ооп калган. Айылды караңгылык эбак баскан. Тамы

кайсы, тереги кайсы — эчтемеси билинбей караңгылыкка чөгүп кеткен. Жылтырап гана эки кичинекей терезеден жарык көрүнөт. Ошо — Ысмайылдын үйү. Ошол үйдө Ысмайылдын энеси жарык дүйнө менен коштошо албай, кыйналып жатат...

Бир оокумда илкий басып, огороддун чети менен көрүстөндү көздөй бет алды. Асманда ала булут ай жарыгын калкалап, караңгыда аң-дөң билинбейт, көрүстөн тарапты болжоп жол тандабай жөнөй берди. Бирде мүдүрүлүп, бирде буту чуңкурга кирип кетет — көзүнө улам тегерене калып жаткан ысык жаштан алды жагын абайлап кароого да будамы келбей баратты. Баратып, адатынча көңүлү дагы зилдеп кетти: «Мен эмне болгон жанмын өзү?! Эмне эле болубатам, кай жолдо баратам, эмнеге жашап жүрөм?» — деди жинденип ичинен кайнап.

Тектирге чыгып, айланасын карап, бу баягы өзү бөдөнө кармачу көрүстөн экенине ишенбей турду. Жок, ошо көрүстөн. Айдын билинер-билинбес бүдөмүк шооласы ар кай жерде дүмпүйгөн мүрзөлөрдү боолголотуп турат. Тегеректи тегиз кар баскан. Жан жок, жымжырт. Ызгаар шамал гана сөөккө жетчүдөй ызылдайт. Казып коюшкан экен! Жаңы казылган көрдүн үйүлгөн топурагы карайып тигиндейден эле көзгө урунду.

Элден айланса болот, эл аман болсун, жаманчылыкта улуу-кичүү дебей жабыла келип, тиякта тигинтип өлүктүн зыйнатына тикесинен тик туруп, биякта минтип темирдей каткан тоң жерди казып даярдап койгонун карабайсыңарбы? Ысмайыл жаңы казылган кабырдын четине келип, үңүрөйгөн чуңкурду мелтиреп тиктеп калды. «Эгер өзүмдү өлтүрө салсам, азыр, так ушу мүрзөнүн түбүнө өлсөм, эртең эл апам менен кошо көөмп коөр беле», деп ойлоду. .. Бирок, «мен уруштан качып баса бердим» болуп эл алдына ачык чыга албай жүргөнүндөй эле, өзүн-өзү өлтүрө салыш да ан үчүн оңой нерсе эмес болчу...

Эртеси эртең менен Ысмайыл айыл тарапка дагы жөнөдү. Суук үңкүрдө таң атканча үшүп чыккан неме бетинен түгү чыгып, чыйрыгып, бүрүшүп, улам колу менен оозун жаап күрс-күрс жөтөлүп коюп, темтелендеп кетип баратты. Бу жолу ал тарапка эмес, көрүстөндү көздөй салды. Сөөктү койгонго катышпаса да, сырттан карап турмак болду. Тегерек-чөлкөмгө абайлап назар салып, бир узун жылгачага көзү түштү; айылдын берээк четинен башталган ушу жылгача тоо этекти көздөй түз созулуп олтуруп, көрүстөнгө жакын жерден өтөт экен: ичине түшүп алса аны эч ким көрчүдөй эмес, ал болсо сөөктү алпараткан элди улам карап коюп, обочорооктон коштоп бара берчүдөй. Ушул акылды туура көрдү да, ошердеги үйдөй чоң таштарга жашырынып, айыл жакты карап отуруп калды...

Сөөктү алып чыгып келаткан жоон топ алыстан эле көрүндү. Атчаны бар, эшекчени бар, жөөлөрү да бар, жай келатышат, айылдын четки көчөсүнөн бери бурулуп, өр таянышты. Алдыда катар келаткан эки аттын ээрлеринин үстүнө табыт орнотулган, сөөк кийизге оролуп, ошондо жатат. Ушу! Бексаат кемпирди айылдаш эл журт акыркы сапарына узатып келатат. Эмнени сүйлөп, эмнени кеп кылып келатышат, аны Ысмайыл кайдан угат. Улам берилеп, Ысмайылдын жашырынып отурган жерине чукулдап калышты. Арасында аял жок, жалаң эркектер; ырасым ушундай — аялдар көрүстөнгө барышпайт, сөөк койгондордун келишин күтүп, үйдө олтурушат. Мына азыр, салт боюнча кемпирди жайына тапшырган соң, Ысмайыл ат жалына өбөктөй, элдин астына түшүп, үйдү карай биринчи өкүрүп чаап жөнөшү керек эле, Сейде баш болгон келин-кезек, жек-жаат аялдар үй ичинен кошогуң кошуп, өкүрүп келген Ысмайылды коштоп турушмак...

Мындай болбоду, мыйзам деген бар экен, ал согуштан качкан адамдын жосунун көтөрө албайт экен, эки ортодо минтип пенде өз мойнундагы пенделик парзын өтөй албай отурат...

Аңгыча эл көрүстөнгө жете келди. Ысмайыл жылганын кырындагы ташка далдаланып, баарын даана көрүп жатты. Кийизге оролгон сөөктү табыттан алып, кабырдын кырына койгондон кийин молдо үзүп созуп, куран окуду; келген эл тегерете иймек тартып, жымжырт тунжурап, дит коэ тындап олтуруп, аягына келгенде баары кобурап, молдону коштоп бетке бата тартышты. Андан соң жапырт туруп, бир нече киши сөөктү көрдүн казанагына киргизип, ар ким уучтап топурак таштады, оозун бүтөгөндөн кийин анан баары жабыла арыдан бери мүрзөнүн үстүн шоңшойтуп, топурак үйүп жиберешти. Ушунун баарын Ысмайыл эрдин кырча тиштеп, обочо жерден карап жатты.

Эл көрүстөндөн оолактап кетер замат бу тегеректе өзүнөн башка жан жок калган кезде ал мүрзөнү көздөй төрт аяктап, тарбалаңдап жөнөп берди. Ирең-алеттен эчтеме жок, колдору, тизелери калчылдайт. Үйүлгөн топуракты ылай-пылайы менен кошо басып жыгылып, муунган, кирилдеген жапайы үнү буулугуп, ыйлап жиберди. Ушу кең аалам астында ушунчалык кор болуп, ызаланып, жаалы шакардай кайнаган, талаада жалгыз каңгып жүргөн карышкырдай улуп калган анын оозунан эмне деген сөздөр чыгыбатканын, кимди сөгүп, кимди каргабатканын баамдоо кыйын эле. «Айланайын апам, берекем апам, кечир мени, кечир! — деди ал бир кезде үнүн жетишинче, мас кишиче бакырып ыйлап. — Убалың мага жетсин! Убалың согушка жетсин! Каргышың мага тийсин! Каргышың согушка тийсин! Каргышың согушка тийсин!»

Капыстан оюнда бир чечимге келип жаткандай, саамга унчукпай калды да, анан жини кайнап, заарлуу: «Өчүмдү алам, өчүмдү алам, баарынан өчүмдү алам! Биринди да аябайм!» — деп бакырды.

1. Эмне себептен Ысмайылдын ичи эншерилип, жүрөгү канап, келген жолу менен кайра артка тартууга мажбур болду?
2. Ошондой оор күндөрдө да эл журт ата-бабанын салтын кандай сакташты?

3. Силер өз энесине топурак салбай калгандан артык кордук бар деп ойлойсуңарбы?
4. Ысмайыл энесинин мүрзөсүн кучактап ыйлап жаткандагы абалы кандай сүрөттөлгөн?

4. Байдалынын жетимдерине колун тийгизген ким?

Кечинде Сейде талкан тартып жатканда үйгө Асан-тай от алганы кире калды. Мойну ичкерип, борбоюп өңү азыңкы, үстүнөн атасынын эски купайкеси түшпөйт. Тотойдун балдарынын ичинен ушул ортончосун Сейде жакшы көрөт. Жароокер, ачык.

— Сейде жеңе, апам отко жиберди! — деди ал, супурадагы кыламык талканды телмирип карап алып. Бала да! Баланын мөлтүр көз карашына ким чыдасын. Анын курсагы ачып турганын сезе койгон Сейде, эки алаканына батышынча талкан салып берди. Талканды сугунуп, күрмөп-күрмөп жутуп алып, бала Сейдеге ыраазылыгын билдирейин дегендей агала болгон эриндерин кылбайтып, күлүндөп койду.

— Уй тууганда, апам ууз бышырып берет. Ууз жейбиз. Анан мен кичинекей бөбөккө да ууз алып келип берем, ээ! Ал ууз жейби?

— Тилицден айланайын! — Сейде жүрөгү элжиреп, аны көзүнөн, маңдайынан өптү.

— Уюңар туусун, айланайын, анан жейбиз. Бөбөгүң да жейт, тиши чыгып калбадыбы!

Энеси да, балдары да атасынын өлгөнүн билбей дале кат күтүп жүргөнүн ойлоп, Сейде баланы аяп кетип көңүлүн алаксытайын дегендей:

— Апаң туруп жүрөт эле, жакшы болуп калдыбы? — деди.

— Бүгүн кайра башым деп жатат. Мен мектепке барбай эле көөюн десем болбой, баргын деди, экинчи класска көчпөй калсаң, атаң келгенде урушат дейт.

— Урушат анан, урушат, жаман окусаң...

Бала унчукпай калып көзү жашылданып, чоң кишиче оор үшкүрдү...

— Кой антип үшкүрбө! — деп жиберди чочуп кеткен Сейде. — Атаң келип калары бардыр, Антпе...

Бала от алып кеткенден кийин Сейде шалдырап отуруп калды. Тырмактай неменин үшкүрүгү эмне үчүндүр ага оор тийди... «Жетим калганын жүрөгү сезип турат ко, бала болсо да!» — деп ойлоду ал. Тотой өзү деле түнүлүп жаткандыр. Бирок сыр билдирбейт. Кант-син анан байкуш, колунда үч жетим. Жалгыз бой, оокаттары жок, кээде колхоздон берген азыраак бирдеме менен оокат кылып жатат. Бая күнү кампадан жарым кап сулу алып келиптир, ал деле оокат да, кайрат кылбаса болобу. Түнүлдүм, өлдүм деп жатып алса, балдары эмне болот. Эми ишенгендери эле ую... «Өлүгүндү көрөйүн, өчөшкөнсүп быйыл мунусу да кеч тууй турган көрүнөт! Балдарым саргайып кетти!» — деп, бая күнү сүйлөнүп жүрөт эле. Өзү да бир топтон бери сыркоо! Кантээр экен бечаралар? Шордуу Байдалы өзү жүгүрүп барып зымдын үстүнө боюн таштаганын карабайсыңарбы? Арылдаган ак көңүл кишиге айла жок турбайбы. Жакшы киши эле. Тотой ачуулуураак болгону менен ал да жакшы неме, Ушундай азап тозокко ачуулуу болбой коёсуңбу... Ээ, бешенеге жазганын көрөт да... Ар кимдин убайымы өз башында, Биздики болсо, ал дагы башты сактоонун далбасы, Ысмайылды эптеп аман сактап алсам, Чаткалга жетсек, багыбыз ачылар, Баса, өгүнү Тотой Ысмайылдын качып жүргөнү чынбы дейт. Мен ага эмне демек элем. «Билбейм, качса бир жакта жүргөндүр. Бизге көрүнгөн жок», — дедим. «Мүмкүн ушак сөз чыгар деп коэт. Башкалар болсо Ысмайылдын казакта жек-жааттары бар эле, ал ошол жакта бозуп жүргөн болуш керек» дешет экен. Мейли, эмне десе ошо десин... Мырзакулдун көзүнө илинбесек эле болгону, ал — душман, аябайт, Башта жакшы көрчү элем, оңбогон

кара ниет неме турбайы... Кудай пендем десең Мырзакулдан сакта...

Баланын жанагы үшкүрүгү, анын мөлтүрөгөн аянычтуу көз карашы кайра-кайра элестеп, Сейденин эсинен кетпей койду. Ар кандай ойлор көңүлүн чөктүрүп, кандайдыр жамандык келерин күткөнсүп, өз алдынан эле жүрөгү опколжуп, тынчы кетти. Эмне кыларын билбей эшикке чыкты. Күн бузулуп турган экен. Небак караңгы кириптир. Шамал күчөп кап-кара булуттар калкылдап, асман бетин бербей келатат. Тоолор көрүнбөйт.

«Кар жаайбы? Ысмайыл кантип жатты экен?» — деген ой менен Сейде үйгө кирди.

Эртең менен эрте Сейде адатынча суу апкелгени тышка чыкты. Күн бүркөк, лапылдата суулуу сары кар жаап жатыптыр.

— Ичкий! — деп койду ал мойнуна кирип кеткен кардан ичиркенип.

Чакаларын көтөрүп мындай басты эле, аңгыча Тотойлордуку жактан кыйкырып ыйлаган үндөр чыкты. Тигинден, мындан чаап келе жаткан атчандар көрүнө калды. «Эмне балакет болуп кетти?» — деп чакасын таштап, Сейде да жүгүрдү... Байдалыны күздө угузабыз дешти эле, бирөө айтып жибердиби? деген ой кетти. Дубалдан бурула берип, топураган элдин түрүн көрүп, Сейде дал болуп туруп калды. Ошол убакытта топ элдин ичинен суурулуп, башында жоолугу жок, чачтары саксайып, көзү алаңдаган Тотой сарайынын жанына ыйлап жүгүрүп барды.

— Мынакей, айланайын, эл журт! Мынакей! Жаман кулпуну сууруп алып эле, алып кетиптир! Кокуй, кокуй, эми шорубуз кайнабадыбы!

— Кечинде өзүң байлап, өзүң кулпу салган белең? — деп бирөө кыйкырды.

— Ооба, айланайындар, кулпуну өзүм салгам, өзүм байлагам. Ал эмес желинин кармап көргөм! Төшөктө жатсам жалгыз уйду кантип көздөбөйүн!..

Сейде бул сөздөрдүн маанисин түшүнгөндө эси ооп, турган жеринде катты. Кечээ күнү Асантайдын борбоюп келип, атасынын купайкесин кымтыланып, ууз эңсеп, аны кудайдан тилеп, күтүп жүргөнү көз алдына тура калды. Башка эчтеме ойго келбей: «Бу ким болду экен, кандай желмогуз? Ушундайга колу кантип барды экен!» — деген гана мээни лакылдаткан ой. Бетке балч-булч уруп, койнуна эрип жаткан карды сезбей Сейде тура берди. Ана Тотойдун этегине чыркырап жармашкан балдарынын түрлөрү: кичинеси төшөктөн жаңы турган көрүнөт, жылаңайлак чыла кечип: «Апа! Апа!» — деп бакырат. Тотой аны менен иши жок, ал өзү алдынан жулунап.

— Байдалы үйдө болсо, бизге ууру батынабы? Эркектин үйдө жоктугу ушу да!..

«Балага суук өтөт экен, көгөрүп кетти!» — деген ойдо Сейде барайын деп умтулду эле, нары элдин ичинен почточу Курман басып келип, баланы унчукпай карап, анан койнуна ороду да, үйүнө көтөрүп кетти. Ал жанаша өткөндө, койнундагы баланы деми менен жылытып, сакалынан сыдырылган жашын мончоктотуп күңгүрөндү:

— Силерди жерге таштабай калалы, бир бирден алып кетсек да, чоңойторбуз!

Айылдын баары дээрлик ушул жерде додолонууда. Башта мал уурдалганда, мындай болчу эмес. Ким уурдатпай, ким жоготпой койду эле. Жок, бул жолу уурдалган мал гана эмес, кишилерди мында айдап келип жаткан башка ыйык сезимдер, башка адамдык касиеттер. Четке чыгып алышып унчукпай түнөрүшөт: «Байдалынын жетимдерине кол тийгизген ким!..»

Баятан ары-бери чалгындап чапкылап жүргөн Мырзакул, азыр жылкычы Барпы экөө чаап келишти. Майып колунун жеңи албаң-дулбаң эткен Мырзакул, ат оозун жыйбай, короого куюндай атырылып кирди:

— Ой, эл. Тургула азыр, жөнөгүлө! Аттууң аттай, жөөң жөө, сай-сайды койбой издегиле! Жоголгон мал кеп эмес, ушуну кылган итти табалы!

— Туура айтасың, туура! — дешти көпчүлүк. — Ууру алыс узап кеткен жок... Союп алган болсо, эти табылат... Болбосо уйду эски коргондорго бекитип койгон чыгар!..

— Ооба, союп кайдан жетишсин, коргондордон издейли! — деген кыйкырыктар чыкты.

— Жөнөгүлө кечикпей, жөнөгүлө!

Короодон чыгып бара жаткан элдин ичинен Мырзакул фронттон келген беш алты жарадар балдарды бери кайырды:

— Силер солдат эмессиңерби... Атка минип, Жамбылга кеткен жолду чаап келгиле.

— Оо, андай алыска ат кана?

— Сарайдагы аттарды мингиле! — деди Мырзакул.

— Алар кош айдоого байланып жатат, башкарма колубузга өлүп берер!

— Оо, башкарманды урайын! — деп бакырып жиберди Мырзакул. Заары бетине чыгып, чолок колу дагы да баягыдай мултуң дей түштү.

— Жөнөгүлө азыр! Кыңк дебей аттарды токуп мингиле!

Элдин шары менен кошо Сейде да айылдын сыртына жүгүрдү. Мындай чыккандан кийин, бириндеп туш-тушка бөлүнгөн кишилерди көрүп, атка жата калып, чаап бара жаткан Мырзакулду көрүп, кулаалыдай далбандап, түлкү тумагын баса кийген жылкычы Барпыны көрүп дүрт этип, Сейденин эси чыкты: «Ысмайылды таап алышса эмне болот?» — деген ой келе калды. Эмне кыларын билбей, апкаарый түшкөн Сейде, ошол чийлүү коктулар тарапты көздөй жүгүрдү...

1. Сейде Асантайга боору ооруп эмнелерди ойлоду?
2. Тотой жана анын балдарынын үмүтү эмнеде эле?
3. Тотой эмнеге кыйкырып, ыйлап жатты?
4. Почточу Курман эмне себептен ыйлады?
5. Уурдалган уйду издөөгө айылдагылар кандайча аракет кылышты?

5. Сен белең?

Кечинде бутун араң сүйрөп, Сейде айылга кайтканда, Тотойдун сарайынын эшиги баягы эртең мененкидей эле аңырайып, кере ачылган бойдон туруптур.

Үйдө болсо өпкө-өпкөсүнө батпай ыйлаган баласы көзү гана айланып, ыктытып жатыптыр. Сейде тери кургатылбай жайдакталып, түнү менен эшикке каңтарылган аттай жаагы карышып, чыйрыгып жатты. Көңүлү эчтекеге келбей от жагылбаган, кандайдыр берекеси кеткен үйдүн бир бурчунда өзү баласы менен бүрүшүп отурушту. Кийинчерээк баланы уйку ортодо бешикке танды да, чечинүүгө алы келбей, Сейде бүкүлү бойдон жыгылды.

Түн ичинде терезе чертилди. Башын өйдө чулгуп, чочуп кеткен Сейде: «Сен кимсиң», — деп кыйкырып жибере жаздап, анан Ысмайылдын келип калганын билип, андан бетер эси чыгып кетти: «Кокуй, айыл дүрбөп жатканда, аны кайсы кудай кашайтып айдап келди, кармалат экен!» Сейде ордуна тура жүгүрүп, шашылып эшикти ачты да бат-бат шыбырады:

— Бол эртерээк, айыл жаман!

Эшикти кайра иле коюп, караңгыда Ысмайылды ички үйгө жетеледи. Терезелерди туюктап, билик күйгүзгөнгө болбой, Ысмайыл колуна кармап турган бир нерсесин былк эттире жерге таштаганда, чочуп кеткен Сейденин жүрөгү болк этип, кошо үзүлүп түшкөндөй болду. Ал эңкее калып, жерде жаткан баштыкты сыйпалады. Колго жумшак бир нерсе урунду. Баштыктагы эт экен.

— Сен белең? — деди заматта тамагы кургап, буула калган Сейде.

— Чш! Унчукпа! — Ысмайылдын көзү караңгыда жашыл от чалып, ал жакындап келип бетке энтигип оор дем алды. — Унчукпа, ишиң болбосун!

Сейде унчуккан жок. Кимдир бирөө аны көкүрөктөн алып, тээ тигиндей түртүп жиберген өндүү, ал жыгыла жаздай, отурган ордуна жер таянды. Азыр, ушул кезде, турмушундагы бардык ишенген, сүйгөнүнөн ажырап, азап, кордук тартып сактаган кишиси, анын бардык жакшы тилек, үмүттөрүн жерге тебелеп, жексен кылганда, ал ордуна тура жүгүрүп, бет алган жагына, талаа, түз, кыр дебей, чаңырып кыйкырган бойдон дүйнөдөн безип, алда кайда качып кеткиси келди. Бирок өйдө турууга чамасы жетпейт. Там астын-үстүн келип, кимдир бирөөнүн чексиз күйүттө солкулдап боздогону кулакты тунжураткансыйт.

— Эмне олтурасың, күйгүз дейм биликти! — Эңкейип турган Ысмайыл жанына тизелеп жылып келген Сейдени көрдү.

— Ушул жетимдердин кешигине кол салгандан көрө, өзүбүздүн кунажынды союп алсаң болбойт беле.

— Былжыраба! — Ысмайыл аны кыса кармап силкти. — Мени үйрөткөндү коюп, өзүңдү бил. Заманан бөрү болсо, бөрү бол! Ушул кезде ар ким эле өзүм гана тойсом дейт! Башкалар менен ишиң эмне экен, сен ачтан өлүп бара жатсаң да, бирөө келип казаныңа аш салып бербейт... Алган алып, жулган жулат! Акмак болбо!..

Сейде сүйлөбөй жоопсуз отурганына Ысмайылдын жини келип, оозунан отко кактап чийки жеген түтүндүү эттин жыты казырсып, ал аялын жакасынан бурап, киркиреди:

— Эмне унчукпайсың, ыя! Эмне унчукпайсың дейм?... Мен өзүмдүн кунажынды союп алсам, балабызга сүт кана, элдин балдары өзүңдүкүнөн артык болуп кеттиби, ыя? Чаткалга жер ооп жетер белек, ушуну ойлойсуңбу, ыя? Кетерибизге эми аз калганда, мени үңкүрдө ачтан өлсүн дейсиңби, ыя! Же башкалар сага менден артык болуп кеттиби?.. Жетишет, кышы менен калчылдап, тишимдин кирин соруп отурдум, Мен уурдайм, мен жейм, аскерден качып келип, ачтан

өлөйүн деген эмесмин! Өлсө башка өлсүн, бирок мен жөн эле өлө калбайм!..

Сыртта жанаша көчөдөн короз кыйкырды, ага экинчи бири канат кагып, үн кошту. Ысмайылдын кетер маалы болуп калып, ал ордуна турду да:

— Көп сүйлөбөй этти салып жегиле, сөөгүн көрсөтпөй жерге көмгүлө, уктуңбу!— деп тамекини аптыга соруп-соруп алып, таманына өчүрүп чыгып кетти.

Ирең-бараң таң сүрүп, үй ичи бозоруп келе жатат. Терезе улам жарык болгон сайын, нары печтин түбүндө, бешикти кучактап отурган чачы ак-бозала аял, терезени кадала тиктеп, бир эле жерге тигилет. Эмне үчүн анын чачы бир эле түндө агарып кетти? Чаташып, түрмөктөлгөн ойлор терезени быркырата сындырып, жерди кезип аралап, тиги кандай, бул кандай деп түшүнгүсү келет. Ооба, мына бул кичинекей терезенин нары жагында айыл жатат, эл жатат. Анда почточу Курман бар. Тотой балдары менен, Мырзакул бар... Ысмайыл бар. Ооба, Ысмайыл да бар... «Бирок сен башкаларга окшобойсуң, сен башкасың, жат адамсың... Өз эли ушундай жоо сайышканда жанын коргологон, акыры түбү өз элине душман болот да... Сени сактайм деп жүргөн экем, көрсө, ушундан сакташ керек эле...»

Чийлүү коктуларды аралап, баласын көтөргөн Сейде, анын артынан ат минген Мырзакул, мылтыкчан эки солдатты ээрчитип келе жатышты. Жана, туннелди коруган аскерлердин командири, бул эки солдатка жанаша кыштакка барып, сельсоветтин председателине качкынды кармоого жардам бересиңер деп буйрук берген.

Сейде болсо баласын көтөрүп, ушундан нары төркүнүнө кетет. Бул айылга экинчи кайтып келбейт.

Артгараак жерде келе жаткан эки солдат өздөрүнчө сүйлөп жатышты:

— Уюн уурдаткан ушу аял го, кандай дейсиң?

— Ошондой болуш керек?

— А-а, анда азамат экен. Акыры уурунун изине түшкөн экен да, бирок баласын таштабай эмнеге көтөрүп келе жатат экен?

— Аны ким билсин. Деги өзү кандайдыр соо неме эмес, жана сельсовет атка минип, баланды өңөрүп ал десе, унчукпай басып кетти.

Мырзакулдар баш жагы туюк аң, майда-майда булактары бар, камыштуу коктуга келгенде Сейде бурулушка токтой калды.

— Тээтиги жерде, камыштын арасында! — деп колу менен көрсөттү. Анан өзү купкуу болуп, алкымындагы жоолуктун түйүнүн бошото чечип отура калып, эмне кыларын билбегендей баласын эмизе кетти.

Мырзакулду ээрчиген солдаттар ошол тарапты көздөй акырын басышты. Азыраак өтүп, Мырзакул аттан түшмөкчү болду эле, нары жактан Ысмайылдын кыйкырган дабышы чыкты:

— Мырзакул! Кайт артыңа! Мен акыры өлгөн кишимин, сени да ала жатам.

Мырзакул үзөңгүнү темине калып, ошол үн чыккан жакка кыйкырды:

— Көтөр колуңду, жүзү кара!

«Тарс» этип камыштын арасынан беш атар атылганда, ордуна секирип тура калган Сейде Мырзакулдун ат мойнуна жыгылып, жалгыз колу менен жалды тутамдай кармалап, майып колу менен берки-сине жардамдашайын дегендей мултуң-мултуң этип жатып, анан акырын аттан ооп түшкөнүн көрдү. Аңгыча, таштарга бекине калган эки солдат камышты аралата ок атып калышты. Нары жактан Ысмайылдын аткан октору ташка тийип, «чу-ии, чу-ии» этип четке кайып, кулак түбүнөн учкансып жатты.

Бир убакта солдаттардын бири эси чыккандай кыйкырды:

— Эй, маржа, куда? Назад, назад! Убьёт!

Баласын колуна көтөргөн бойдон Сейде туура Ысмайылды көздөй кетип бара жатыптыр. Ал эчтекеден сезгенбегендей бет алдын тайманбай түз тиктейт. Бул учурда анын таштан чапкандай бир калыпта мостойгон кара тору жүзүндө кандайдыр ичтеги зор күч, өкүмдүү адилеттик сезилип жатты. Анын каар менен муң-зарга толгон көзү Ысмайылды: «Чык бери! Кел алдыма!» — дегенсип тиктейт. Сейде ар бир кадам илгери баскан сайын шашып калган солдаттар эмне кыларын билбей:

— Эй, назад! Вернись сейчас! Вернись! — дейт.

Бирок кылчайып койбостон камышта жаткан Ысмайылга салмактуу басык менен жакындай берди...

Тоо ичи демин тартып тыптынч. Оозун басып, таштарга селее жармашкан солдаттар да, бери жакта турууга умтулгандай, жалгыз колу менен жер чапчып, жүзтөмөнүнөн жыгылган Мырзакул да, айлана дүйнөнүн баары бул учурда үн чыгарбай, ок качан атылар экен, бала көтөргөн аял качан жалп этер экен дегендей коркунучту күтүүдө. Жок, мындай болууга мүмкүн эмес: ана, камыштарды шуудурата келип, Сейдени: «Кайт, артыңа кайт!» — дегендей бет алдынан шамал уруп, жоолугун учурду. Аял аны билген жок. Ал азыр өлүмдү көздөй эмес, адамдын бийик касиети, адилеттиги үчүн баласын керилген көкүрөгүнө кысып, башын өйдө көтөрүп, кетип бара жатты.

— Стой! — деди солдаттын бири чыдай албай кыйкырып, ордуна тура калды. Ал умтулуп аялдын артынан жүгүрөйүн дедиби, бирок аңгыча болбой нары камышты арасынан боз шинель алама-жулама, бети башы сакал баскан киши секирип чыгып, мылтыгын кош колдоп өйдө көтөрүп, аялга калчылдап жүткүндү. Бетинен киргилт тер куюлган, капкара түнөргөн Ысмайыл Сейдеге жакындап, бетме-бет келгенде көзү алачакмактанып, мурунку Сейде эмес, кандайдыр башка, кандайдыр өзүнүн укмуштуу күчүн, өз артыкчылыгын, адалдыгын билип жалтанып койбостон,

баласын көтөрүп, чачы бозала, жылаңбаш аялдын маңкайып турганын көрдү. Сейде анын көзүнө бийик жерде тургандай көрүнүп, ал өзү анын жанында кирбийгенсип, башын ийinine катып бир нерсе айтайын деп оозун чала ачкан бойдон Сейденин жаш аралашкан көзүн бир карап, мылтыгын тээ тигиндей ташка жанчып ыргытты да, колун көтөрүп, мылтыгын сундуруп келе жаткан солдаттарга корголоду.

1. Уй издеген Сейде үйүнө кандай абалда келди?
2. Ысмайылдын адамдык касиетин жогото башташын чыгарманын кайсы учурунан баамдаса болот?
3. Сейде Ысмайылдын жашынган жерин кантип көрсөтүп берди?
4. Сейде менен Ысмайылдын бетме-бет кездешүүсүн сүрөттөп айтып бергиле.
5. «Бетме-бет» повести боюнча пикир алышып, андагы каармандардын иш-аракетин талкуулагыла.

ПОВЕСТЬ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Повесть — көркөм адабияттын бир жанры. Көлөмү жагынан чакан, белгилүү бир окуядан кабар берген, кара сөз түрүндө жазылган чыгарма *повесть* деп аталат. Повесть романга караганда көлөмүнүн кыскалыгы, катышуучу каармандардын аздыгы менен айырмаланат. Кыргыз адабиятында повесть жанры кеңири өнүккөн дүгүн байкоого болот. К.Баялиновдун «Ажар», А.Токомбаевдин «Мезгил учат», «Жараланган жүрөк», Ч. Айтматовдун «Эрте келген турналар», «Ак кеме» жана башка ондогон повесттерди атоого болот.

КОШ, АЛА-ТОО, УУЛУҢ КЕТТИ МАЙДАНГА

Дүйнөнүн жүзүн өрт алып,
Кара жалын каптады.
Кыяндай жүрөт шаркырап,
Кызыл кандын акканы.
Ушундай апаат күндөрдө
Уяттан уят эмеспи
Уулундун үйдө жатканы.
«Айланам, коркок болбо», — деп
Айтканын эстейм эненин.
Ай чапчып суудай толкуган,
Артымда калкым турганда,
Айыгышкан жоону жеңемин.
Барыктап багып өстүргөн,
Балаңдын сына өнөрүн.
Жеримдин бетин булгатпай,
Желмогуз канын төгөмүн.
Кулжалар оттоп семирген,
Кулпунган гүлү төрүмдүн,
Колоттон сууң шаркырап,
Комузу болгон көңүлдүн.
Асмандап эркин ылаачын,
Ардагы болгон көркүндүн.
Көркүндү жерим сактоого
Куралды колдон таштабай,
Курманы болом элимдин.
Атылып тоодон секирген,
Булагың эстеп жүрөрмүн.
Таң менен шаңшып ышкырган,
Уларың эстеп жүрөрмүн.
Аскадан аркар көрүнгөн,
Карааның эстеп жүрөрмүн.

Чымчыктар сайрап отурган,
Чынарың эстеп жүрөрмүн.
Суусунга балдай татыган,
Сууларың кетпес көңүлдөн.
Көйнөгүм чечип, көпөлөк,
Кууганым кетпес көңүлдөн.
Туткалуу кыргыз ак калпак,
Тууганым кетпес көңүлдөн.
Байлоосу жакшы келишсе,
Байгеде ар ат чыга алат.
Элине бүлүк түшкөндө,
Эр жигит шондо сыналат.
Кедери элдин кетпейби,
Кек албай калса кубалап.
Кагылам, журтум, ишенгин,
Каран туткан балаңар
Кармашкан жоосун жыга алат...
Аман кал, калкым, аман кал,
Айлыңда чардап жүргөмүн.
Аралап, терип чоңойгом,
Адырдын жашыл гүлдөрүн.
Тепкедей чактан өстүргөн,
Тентектик кылсам кечирген,
Агалар, аман калгыла.
Кыянат ишке баспаган,
Кылчайып жоодон качпаган,
Абалар, аман калгыла.
Эрлерге сүтүн эмизген,
Энелер, аман калгыла.
Эмгектен жүзү албырган,
Жеңелер, аман калгыла.
Эркеси болгон адамдын,
Ээлери жыргал замандын,
Мөмөлөр, аман калгыла.
Сактоого кетип баратам,
Садагам элим, жыргалым.
Салкындап сууң ичкемин,

Сарымсак терген жылганын.
 Турумтай куштай талпынып,
 Турмуштун көркүн ырдадым.
 Угарсың элим шаңданып,
 Уулундун жоону кырганын.
 Айдаткан күлүк калемди,
 Алмаштым найза курчуна.
 Кетемин кандуу сапарга
 Керегим тийип журтума.
 Абалтан келген нарк ушул,
 Азамат шундай кылчу да.
 Кыйындык келсе чыдоого,
 Кызматың үчүн жаралган,
 Элинин болуу курманы —
 Эр жигит карзы абалтан.
 «Кайрылып жоодон качат» — деп,
 Кам санай көрбө баландан.
 Көгөрүп жаткан Ысык-Көл,
 Көркүсүң жердин билгенге.
 Жел менен ойноп турчу элең,
 Жээгинде бойлоп жүргөндө.
 Толкунундай болоюн,
 Толгонуп жоого тийгенде.
 Эрибей мөңгү жаркырап,
 Эзелтен жаткан жерде өстүм.
 Санаасыз көңүл кубанып
 Сайрандап салкын жерде өстүм.
 Кордукту салып душманга,
 Колумдан намыс бербесмин.

1. 20 миллиондон ашык адамдын өмүрү менен келген жеңишти кандай баалайсыңар?
2. Чыгармадагы жоокер кыргыз жеринин кандай касиеттерин эстейт жана сыймыктанат?
3. «Менин айылдашым — согуштун катышуучусу» деген темада согуштун ардагери же анын жакындары менен жолугушуп, кыскача аңгеме жазып, талкуулагыла.

ТЕМИРКУЛ ҮМӨТАЛИЕВ

(1908—1980)

Кыргыз эл акыны Темиркул Үмөталиев 1908-жылы Жалал-Абад областынын Жаңы-Жол районундагы Төө-Жар айылында туулган. 1924—26-жылдары Аксуудагы балдар үйүндө тарбияланган. 1929-жылы Жалал-Абаддагы педагогикалык техникумду бүтүргөн. Коомдук жана басма сөз жаатында жооптуу кызматтарда иштеген. Экинчи дүйнөлүк согуштун катышуучусу болгон. Басма сөз бетине жарыяланган туңгуч чыгармасы — «Кетменчи Туратбай» (1931). Алгачкы ырлар жыйнагы 1935-жылы жарыкка чыккан. Балдарга арналган «Күч бирдикте» (1939), «Токтомуш мерген» (1940), «Алп кара куш» (1949) ж.б. ондогон ырлар жана поэмалары бар.

КУБАТ

(Поэмадан үзүндү)

Гвардиянын саясий жетекчиси Кубат Жуматаев жөнүндө поэма:

Мекен үчүн

Эр жигит үйдө туулуп, жоодо өлөт.

(Эл сөзү)

Калмактын талаасында дивизия,
Бул жерге келип жеткен куштай сызып.

Күнөстүү жаркыраган түштүк мына,
Чакыят күн асмандан оттой ысык.

Боз адыр... тамчы суу жок суусаганда,
Ак мөңгү, көк кашка суу көздөн учат.
Жыгач жок көлөкөлөр ысыганда,
Тер агып, ыксыратат, уйку басат.

Бет алып Моздок шаарын бара жатат,
Сергейдин ротасы эң алдыда.
Билбеген айта турган: «Кайда шашат?
Жүргөн эл кай тараптан? Не бар мында?»

Алдында баатыр Кубат, баатыр Сергей,
Ээрчишип жолго чыккан эки шердей.
Чаң жутуп, тандай кургап, чеке тердеп,
Баратат тың басышып, сыр билдирбей.

Жөө басты бир күн, бир түн тыным албай,
Жол калды, арт жагында жүз чакырым.
Жүрүштү жөө басууда өчү бардай,
Көрсөттү Моздок чөлү оюн, кырын.

— Жоо жакын, байкаш керек, — деди Сергей,
Токтолбой бара жатып алга карай.
Бир секунд ойлонууга убак бербей,
Көрүндү алды жактан бир чоң сарай.

Таруудай ок чачылып жакын жерден,
Пулемэт тилге кирди ошол замат.
— Жаткыла, алыс-алыс, бирден-бирден! —
Сергейдин камкор тааныш үнү чыгат.

— Жылгыла, бирок, тынбай алга карай!
Аткыла пулемёттун турган жерин.
Жап болсун анын жаагы кум тыккандай,
Кыргыла пулемётчу желдеттерин!

Жылышып алга карай эки тарап,
Жолукту жоолошкондор теке мандай.
Чагылып ысык күнгө курал-жарак,
Атылды автоматтар арып-талбай.

«Ураалап» баатыр Сергей тура калды,
Мекенден аябастан таттуу жанды.
Ротасы көтөрүлдү ээрчип аны,
Беттешкен баскынчыга кыргын салды.

Кыйкырды бир мезгилде Кубат туруп:
— Уккула командамды менин берген!
Жүрөктөр зырып этишти бул сөздү угуп,
Түшүндү айрылганды Сергей эрден.

Жок, бирок, ал өлгөн жок, жараланды,
Ок тешти көкүрөгүн кайран эрдин.
Чакырып Кубат тезден санитарды
Тапшырды жандай сүйгөн командирин.

Согушуу токтолгон жок минутага,
Жоо колу аркасына кайра качты.
Кубат баш жоосун сүргөн ротага,
Улантты алга жүрүп салгылашты.

— Алдыда турган дөңдү ээлеш керек,
Буйрук бар, милдеттүүбүз аткарууга.
Ал дөңдүн ар жагынан агат Терек,
Дөң керек душман сырын аңтарууга.

— Казгыла окопторду, болсун терең,
Минадан, снаряддан сактагандай.
Танк минип жан алгычтай сүрдүү келген
Душмандан коркуп эч ким качпагандай.

Курчады элүүдөй танк өтүп артка,
Ортодо калды рота, калды Кубат.

Башталды кызыл кыргын бир заматта,
Кубаттар болот чептей бекем турат.

— Жетсечи биздин артполк ушул кезде,
Согушту сезер эле танк минген Ганс.
Көп нерсе мындай кезде түшөт эске:
Танк бузар кубаты зор куралдар аз.

Ар качан бирге жүрүп бөлүнбөгөн,
Ротаны бөлүп салды дивизиядан.
Бөлгөндөй бир кишини үй-бүлөдөн,
Бөлгөндөй жаш баланы атасынан.

Аркада замбиректер, эшелондон
Алиге түшүрүлүп үлгүрбөгөн,
Чыгарбай ушуларды Кубат ойдон,
Душманды атып жатты турган жерден.

Арзымат сойлоп чыгып окобунан,
Бир танкты шише менен уруп калды.
Ыргытты үч-төрт жолу удаасынан,
Танканын бензин багы жалындады.

Беренди каптаган жоо куткарбады,
Жыгылды төшүн апчып колу менен.
Досуна жоокер Иван чуркап барды,
Окопко кайтышпады ал экөө тең.

Танктарга далдаланып эң көп солдат
Дөбөгө жакындашып келе жаткан.
Иштетти автоматын Фёдор сержант,
Ок качан бекер учкан ал эр аткан.

Танктарды алга өткөрүп аткан эле,
Бир тобун томурайтты чил аткандай.
Жан чиркин ушунчалык таттуу беле,
Бир тобу кайра качты жакындашпай.

Ок атты бакыт тилеп Ата журтка,
Кыйкырды ок тийгени жан берерде:
— Жолдоштор! Берилбесин бул жер жатка,
Улуу даңк, улуу урмат биздин элге!

«Эс-эс»тер кыйкырышты куру бекер:
— Ой, рус! Өлбөйм десең колду көтөр...
Кубаттар бекем турду андан бетер,
Туткунга түшкөнү жок бир да жоокер.

Өлүмдү андан көрө артык көрдү,
Мекенге көөнү таза, жүзү жарык.
Жыгылды кучакташып тууган жерди,
Ыргытып гранатты тура калып.

Тирүүлөй кеткичекти жоо колуна,
Ажалдын ачуу тузун таткан жакшы.
Душмандын чыдагыча кордугуна,
Мекендин турпагында жаткан жакшы.

Курчоодо Кубат калды ротадан,
Ок тийген, осколка тийген — жараланган.
Кан аккан, суусап бүткөн — алсыраган,
Өнү жок таң эртеңки жаркыраган.

Дөбөдө бир танк жылып келе жатат,
Көргөндөй жалгыз эрдин жаткан жерин.
Күркүрөп түптүү жерди солкулдатат,
Кубат да ойлоп жатты: «Жакын келгин!»

Ойлоду, эсине алды башканы да,
Демейде кебелбеген баатыр Кубат.
Ойлоду көп нерсени бир заматта,
Бардыгы көз алдынан өттү чубап,

Арстанбап, Жалал-Абад, Сары-Булак,
Гүл ачкан жемиш бактар, жийде бурак.

Жарашып куштар таңшып, үн угулат,
Дарчадан сулуу Айша тыңшап турат.

Күткөндөй Кубатынын келер чагын,
Жол карайт, чолпон көздөр күйүп жанат.
Ал каалайт, сүйлөгөнүн эр атагын,
«Сүйгөнүм — баатыр», — дейт да сыймыктанат.

Ал турат башка жакты карабастан,
Эрдикке баа берүүчү калыс окшоп.
Тургансыйт кабар күтүп майдан жактан,
«Туткунга түштү» сөздү уккусу жок.

«Кош!» — деген бир сөз айтты кайран жигит,
Мааниси жердей кенен, көлдөй терең.
Жеңиштен, салтанаттан үзбөй үмүт,
Бардыгын түшүндүрдү бир сөз менен.

Коштошту жолдор менен басып өткөн,
Коштошту жери менен өсүп өнгөн.
Коштошту жаштар менен теңтуш өскөн,
Коштошту эли менен баккан, көргөн.

«Кош!» — деди дивизия жоокерлерге,
Суранып өлтүргөндөн өч алууну.
Тепсетпей Моздок чөлүн желдеттерге,
Бүт жерди, бардык элди куткарууну.

«Кош!» — деди энесине, атасына,
Колхоздо жумуш иштеп элде калган.
«Кош!» — деди айдай аппак Айшасына,
Жалжылдап жүрөгүнө от жандырган.

Кыйкырды: «Бул дөбөнү бербегиле!»
Ал дөбө бардык жердин киндигиндей.
Окоптон чыкты тосуп жонун күнгө,
Чоң ишке киришкенин билдиргендей.

Жыйнады окоптордон граната,
Белине баарын илди кыдырата.
Шынгырап урунушат кыймылдаса,
Жүгүрдү, танк алдына калды жата.

Качырап кыйган жыгач жыгылгандай,
Үн чыкты, чоң кара танк калды токтоп.
Токтоду ошол замат кыймылдабай,
Карайды фашизмдин мүрзөсү окшоп.

Дал ушул минутада чыгыш жактан,
Бир башка жерди, асманды дүңгүрөтүп,
Үн чыкты замбиректен карсылдаткан,
Келиптир арка жактан артолок жетип.

Дөбөнү фашисттерге тепсетпестен,
Кубаттын дивизиясы жетип барды.
Ошол күн, ошол дөбө кетпес эстен,
Кетпестен көп окуя эсте калды.

Кубатты чыгарышып танк алдынан,
Достору эрдигине таң калышты:
«Кыйраткан болот чепти кандай балбан!
Сактаптыр колдон бербей ар-намысты!».

Кантсе да үндүн ээси эмессиңби
Кубулжут, тоо булбулу, сайра, сайра!
Калк үчүн курман болгон эр эмеспи,
Кубаттын атын ата кайра-кайра!

1. Моздок чөлүнүн көрүнүшү кандай сүрөттөлгөн?
2. Жоокерлер душмандар менен кандай салгылашты?
3. Кубаттын эр жүрөктүүлүгү өзгөчө кайсы учурда көрүндү?
4. Жоокерлерге жардам кайсы маалда келди?
5. Душмандар көздөгөн максаттарына жете алыштыбы?

ЖАРАТЫЛЫШ, ЖАН-ЖАНЫБАРЛАР ЖӨНҮНДӨ

ТҮГӨЛБӨЙ СЫДЫКБЕКОВ

(1812 — 1997)

Кыргыз элинин көрүнүктүү жазуучусу, академик Т.Сыдыкбеков 1912-жылы Түп районундагы Кең-Суу айылында туулган. Түгөлбайдын ата-энесинин жети уул, төрт кызы чечек оорусунан каза тапкандан кийин, балдарынан ажырап, мөгдүрөп турган кезинде бактыларына уул бала жарыкка келет. Топ баласынан айрылган ата-эне уулуна Түгөлбай деп ысым коюшат. Түгөлбайга ата тарбиясын көрүү насип кылбады. Анткени Түгөлбай эки жашка чыга элек кезинде атасы Сыдыкбек келте оорусунан көз жумат.

Түгөлбай Сыдыкбековдун чыгармачылыгынын ойгонушуна эң биринчи кезекте энесинин кошокчулугу, чукугандай сөз тапкан чечендиги себепкер болгон. Оор турмушту башынан өткөргөн жазуучу кат сабатын ачуу үчүн алгач билимди Түнкатар молдодон алат. Бирок бир жыл окугандан кийин ал окууну таштап, Кең-Сууда ачылган жаңы мектептен сабатын ачкан. Коровин деген байга малай болуп жүргөн мезгилде орус тилин анча мынча үйрөнүп алгандыктан 1925-жылы Чехов атындагы орус мектебине кирет. Жазуучу өз эскерүүлөрүндө орус мектепте орус элинин улуу акын-жазуучулары Пушкин, Гоголь, Тургеневдердин аттарын укканын айтат.

Т.Сыдыкбеков чыгармачылыгын поэзиядан баштаган. "Булар кимдер?" деген биринчи ыры 1930-жылы басмадан чыккан. 1932-жылы "Чабуул" журналына "Чал комузу" поэмасы жарык көргөн. Жазуучунун "Күрөш", "Баатырлар", "Акын булбул" аттуу ыр жыйнактары жарыяланган. "Биздин замандын кишилери" романы жазуучунун атын чыгарып, чет өлкөлөргө да тааныткан. 1969-1970-жылдары ал чыгармаларынын төрт томдугун чыгарган. "Сыр ачуу", "Курбулар", "Көк асаба", "Жол" романдарын жазган.

Жазуучу бир топ мамлекеттик сыйлыктардын лауреаты, Кыргыз Республикасынын Баатыры, Кыргыз эл жазуучусу деген ардактуу наамдарга татыктуу болгон.

Залкар жазуучу, чыгармалары менен кыргыз эли гана эмес, көптөгөн чет өлкөлүк окурмандарынын да дилинен терең түнөк тапкан чыныгы инсан Түгөлбай Сыдыкбеков 1997-жылы 85 жашында бул жарык дүйнө менен коштошуп кете берди. Бирок анын ысмы чыгармалары менен тирүүлүктө сакталып кала берет.

КӨК СЕРЕК

(Аңгемеден үзүндү)

...Бир кезде Көк сереги көзүнө көрүнө калды. Ал көк жал тартып килеңдейт. Тияк-быякка жепжеңил каргып булак-булак секирип абада созулат. Анан бир кездеги мүйүзү каркайган бугуну жепжеңил сүйрөп келатыр.

«Мантаңбайлар! Балпаңбайлар! Сереңбайлар! Мулуңбайлар! Атаңар бугу алып келатыр силерди тойсун деп», — деп кыйкырып жиберсе, түшү экен.

Көк сереги көзүнөн кайым болду. Өзү коңулдап ийрилип жатыптыр. Түшүндө Кынжыгыйын чакырбай калганына канчык өкүндү. «Уу-а-аң! Ошо байкушту бир туугандары талап жешет ээ, кынжыйып алсыз болгондо».

Ушундан кийин Көк канчык уктаган жок. Ал бөлтүрүктөрүн тим калтырды. Өзү таң алдында жойлоп чыкты дагы. Деги баштагыдай эмес, жайытта жатып калган аксак-тексек жок. Кайберендер да житип-житип дайынсыз.

Күн чыгаарда куру кайтты Көк канчык.

Ай, деги жан багыш жылдан-жылга татаалдап баратыр, ээ.

Уйкусу канган бөлтүрүктөрү мантандап ачыкка чыгышты ойногусу келишип.

«Уаң, мейли, ойной беришсин. Азыр мергенчи жүрчү маал эмес, — деди Көк канчык өзү да балдары менен ойногусу келип кыбындап: — Ат-а, атаңарча мен силерге эмдигиче бир жолу баш тоголотуп бербедим. Ургаачылык курусун», — деп өкүндү бечара канчык.

Анан ал ошо бөрүгө таандык сактык, көрөгөчтүк менен тияк-быякка көз чаптырып, те кырандан бери чаарчыктарын ээрчитип чыга келген эликти көрүп калды.

От көздөрү ошол кыраң жакка өттү. Өзү купшундап балдарына белги берди.

«Уаң, акмактар. Жортуулга-а. Эми өзүңөрчө насип табышка алыңар жетип калды. Жүргүлө! Жүргүлө! Бөрү баласы карды ачканда ойнобойт. Уаң, Көрдүңөрбү, көрдүңөрбү. Тиги кыранда бизге азык жүрү. Эми силер кичине эмессиңер. Тездегиле. Иң. Балпагай, сен алдыда зымыра. Сени көрүп тигил Сербегей, Кынжыгыйлар чыйралсын. Чыйралгыла-а».

Көк канчык далдаада зымырап, апай бетте амалданып жашынып, бөлтүрүктөрүн ошо элик оттогон кырандын наркы көмүскө жагынан баштап келди. Анан кайсы жагынан кандайча качырып кирерди баамдады. Бирок, ал ага убакыт өткөргөн жок. Убакыт өтүү — колго түшкөн азыкты качыруу.

Ал ыкыс берип, балдарына:

«Уаң, мен энесин кубалап жөнөймүн. Силер адаша

калган улактарын басып калгыла», — деп жатты бөрүсүнчө жышааналап.

Элик жыт алгансыды. Кулактарын тикчийте кериле тартып шектенип турду.

Көк канчык шибер менен болуп боортоктоп жылып баратыптыр. Мантагай, Балпагай энесинен калышкан жок. Мулугуй мулуяп кыраңга жетти. Сербегей, Кынжыгый алынын барынча бөрүлүгүн көрсөтүшкө тырышты.

Тоо койну жымжырт. Чынында ушулар үчүн эле. Башка дүйнө өз ырын ырдап, өз күүлөрүн чертүүдө. Кынжыгыйдын жүрөгү катуулап сокту.

«Баары олжого тунушуп, мен куру калсам уят. Анда өз бир туугандарым Мантагай, Балпагайлар эле мени бөрүчөсүнөн жектешет. А-ың. Мен ошондон корком».

Ушуну ойлоп Кынжыгый бир аз арттап калганын өзү да байкабай калды. Ал аңгычакты элик тегерене качты бышкырып, өз чаарчыктарына дабыш берип:

«Бауп! Бауп, жашыңгыла, чүрпөлөрүм. Жырткыч келди. Жырткычтан катылгыла»

Көк канчык ошентип чаарчыктарына белги берип айлана качкан эликти зымырата кубалады.

Элик качып баратып дагы чаарчыктарына үн берди: «Каты-ылгы-ыла!! Жым-ым...»

Кургакчылыкта бети ачык апайда элик бөрүгө жеткирчү беле. Ал атайы эле бөрүнү өзүнө жакындатты, кызыктырып: «Жетем» деп ойлосун. Мени кубалай берсин. Чүрпөлөрүм болсо жашынып калышаар табылбай».

Элик адырың-эдириң этип адашкансып, ойт берип, жалт берип бөрүнү чарчата берди. Көк канчык өз амалын эсинен чыгара салып ошо бөрүлүк суктугун карматты. Азууларын арсыйта кыжындап аркырап-аркырап бечара эликтен калышпай.

Берер мезгилде элик чың каматтан ары карай созула каргып наркы жакка өттү да кутулуп кетти.

Күйүккөнчө жүгүрүп эми жетем менен кызыга, суктана анан аябай алы куруй түшкөн Көк канчык бөлтүрүктөрүн көздөй кайра тартты уңкулдап:

«Ың, бөрүнүн тукумдары эч болбосо, баарылап камаса да чаарчыгын басып калышкандыр», — деп ойлоду.

Деги эне жаңылса да аз жаңылат дечи.

Мантагай, Балпагайлар бир чаарчыкты шилилеп, шыйрактап өлгүдөй кызыл ала этиптир. Алар бирине-бири азуу кагып, чаарчыкты кызгана ташташыптыр. Мулугуй мулундай, Сербегей тийип-качып серендейт. Кынжыгый ошо энеси баамдагандай эле кынжыйып четте кыңылдап ыйлап олтурат, уңшуп.

Эне ошого кыжырланды:

«Ыхх, эмине көрдүң сен, кынжыйып?!»

«Уң, караңызчы, эне. Тигилериң, байкуш кичинекей эликтин баласын аяшпай тиштеп жатышпайбы».

Канчык Кынжыгыйдын өзүн шилиден тиштеп ыргытып жибере жаздады.

«Ыр-ыrr, бөрү баласы ушу сендей мазасыз болсо, ал өз жанын багалбайт, шордуу?!»

Кынжыгый коркконунан кыңылдап жиберди.

«Шордуу, шордуу, — деди энеси ага. — Сен минтип кынжыя берсең өзүбүзгө жем болосуң. Бөрү шордуусун тирүү койбойт. Шордуу бүт бөрүнү жаман атты этип коёт. Тыңы, чыйрал. Сен да тигил чаарчыкты шилиле. Канына тоюн. Арр».

Айлар жылга айланды. Көк канчыктын ошол бөлтүрүктөрү эми ар бири килеңдеген көкжал бөрү. Алар эми эчтекеден тайманбастар. Өткөн күздө тескей жакка жортушту. Тиги Каранардын адырында жайылган төөлөргө тийишти.

Буура букулдап, ингендер тайпандап ири-ирилери чогула калышты: «Бук!» «Бук!».

Тайлактарды ортолоруна ийрип:

«Бук — тыныч, акмактар. Бөрү деген азуулуу. Силерди жарып салат», — дешип.

Бирок, килендеген бөрүлөр жазыксыз иттерге окшоп, анчейин кыңылдашты. Анчейин бул тактап жерге оонай калышып, куйруктарын булгалагансып, эркелешкенсип: «Биз силер менен ойногубуз келет» дешкенсиди.

Кары төөлөр лөкүйдү четтешип, жаштарын сакташат. Бирок, жаш деген жаш экен да. Ак каймал куйругун жыландай иймейтип, мойнун койкоң эттирип өзү тигил ылжактаган Балпагай менен ойногусу, моюн созуп жытташкысы келди:

«Жүнү кулпурган оюнкараак азамат бу», деп мойнун созду. Бирок «жүнү кулпурган оюнкараак азамат» ошол замат «арс» бөрүлүгүн карматты. Каймалды мурундан тиштеп кишичесинен «чөк! чөк!» дегенсип төмөн лыкылдатты.

Каймал не «бук» эте албай, не жулунуп качып кете албай, не бөрүгө айбат көрсөтүп аны тартып салалбай чөгүп берди тынч. Ошондо быяк-тияктан тиш салган көкжалдар бечара каймалды бир заматта кардын жарып, ич майын булайтып, жаш этине тоюнушту.

Дагы бир жолу кар калың түшкөн кышта те бөксөдөгү чоң короого тийишти. Туш тараптан арсылдап-күрсүлдөп үрүп чыгышкан дөбөттөр кайра короого кире качып жатышты. Койчу мылтыгын тарсылдатып, айкырып, бүт үй-бүлөсү чуу көтөрүп жүрүшүп короодон чыккан койлорду таң атарда эптеп кайра короого кийришти. Бирок, мында да тигил калың түшкөн коктуга чейин кызыл-ала кан, өлүп жаткан койлор, солуп араң турган койлор чачылып калыптыр.

Баарынан коркунучтуусу: койчунун эң короочу, жанына жакын Байдөбөтү жок. Койлордун тарпын жыйып, жарадарларын короого кийрип коюп, эми Байдөбөтүн издеп чыгып ал өзүн эмес, те жондо карга сайылып калган куйругун тапты. Бу эң жырткыч бөрүнүн анты. Короочу итке алар кас. Аны ушинтип

куйругун карга сайып, өзүн талап жеп кетет деген уламыш, эми чын болуп чыкты.

Ушундан кийин Көк канчыктын тукумун жоюш үчүн тияк-быяктын мергенчилери жыйналышты. Эчен бир көзгө атарлар, уу уулап адис болгон мыкты капканчылар из кубалашты. Түнү бою Көк канчыкты андышты.

Бирок, аларга Көк канчык алдырбады. Ал өзү көк жалындай азуулуу, кыраан, тайманбас болуп, кадик өскөн тукумун бир үйүр этип баштап алып мергенчилерди жазгырды. Эң этиет, эң билинбестен житирилген капкандарга чаптырбай, бир сыңар изге салып буйтап өтүп жүрдү.

Көк канчык кубакай тартты карыгансып. Деги карылыгы кургур, киши эмес бөрүнү да мөгдөтөт тура кезинде.

Күндөрдүн биринде адатынча өзү жакшы эле жыт алып сак келаткан эсил канчык ойдо жок жерден, эч бир киши келбес тар кычыктан анча байкас албай секирип коёмун деп оң колун билегинен капканга чаптырды.

Ошондо ал бөрүчө тиштенди «кың» этпестен. Анан тигилерге:

«А-у-ң, турган-турган жеринде тим болгула. Мен азыр колумду капкандан бошотоюн,» деди да өз билегин өзү бат эле кемирип, өз сөөгүн, «карс-карс» эттире чайнап салып, билегин капкандан бошотуп алды да, сөөгүнүн какшаганына чыдай албай мурдун жыйырды. Бир жолу «кың» этти. Билегинен төмөн балпайган таманы капканда калды. Анан ал чолок колун чолоң эттире сыңар аяктап, өз тобун коркунучтуу жолдон аман алып кетти.

Ар өмүрдүн төрөлүшү да, өнүгүшү да, карышы да, анан аягы да болот дечи.

Бечара Көк канчык кыңылдап койду, ээн зоонун түбүндө чочоюп итче олтуруп.

Балпагайы да, Мантагайы да, Сербегей да, Мулугуй да ошо энени сыйлап баары итче чочоюп олтурушту.

Ошо кезде Көк канчык көзүнөн чолок жаш чыгарды: тумшугун асманга созуп уңшуп коюп тукумуна туюндурду.

«А-а-у-у-уң. Энеңер карыды, кор болду. Карыса да мынча кор болбойт эле, ит капканчынын болот капканы мени сыңар аяк этип койду. Эми силер бөрүнүн тукумун улай бергиле, өздөрүңөрчө. Мен ушул зоонун айланасында эптеп чычкан басып жеп өлгөнүмчө күн көрөйүн, балдар». Канчык ойлонгонсуп, анан бир немени эстей койгонсуп чочуп кетти:

«Ау, Кынжыгый кайда? Ау, Ал кургур силерчилеп өз ырысын өзү табалбас шордуу болуп калды, кынжыйып. Эми ал кор болбосун. Ошону менин көзүмчө талап-булап жеп алгылачы»,— деди канчык.

Чочоюп олтурган килең дөбөт бөрүлөр тигил кынжыйган алсыз тукумун талап киришти. Бир паста аны тытып жеп коюшту жаланышып.

Көк канчык килең дөбөт бөрүлөргө мурдун жыйра билгизди:

«Өз-өз күнүңөрдү көргүлө! Кеткиле тарап! Азыр кишилер бизди эч аябас таш боор болушту. Сактангыла!» — деди.

Тигилер кылак-кылак этип тияк-быякка тарап кетишкен соң Көк канчык далайга-далайга чочоюп олтурду.

Арадан жыл өттү, ай өттү. Аны канчык бечара эми эсине тутпады. Ошо зоонун коңулдарына катылып жата берип карды ачканда илкип басып чыгып өзүндөй өлөсө болгон бир алсыз жаныбарды мүлжүп жүрдү.

Күндөрдүн биринде абдан эле ачкачылыктан көзү бозоруп калган кезинде эптеп чычкан болсо да басып жей турайын деген Көк канчык үңкүрдөн илкип чыкты. Көзү бозоруп тияк-быяк көрүнбөйт. Өзү ыргалып жыгылгыдай.

Бир маалда туура жактан карп-курп атчан киши чыга калды. Көрсө ал ушу жерде бөрү тукуму жердечү эле деп атайы эле ууга чыккан мергенчи экен. Ал

өңөргөн мылтыгын окчо сундурду. «Мына эми тарс этет. Мен үлдүрөп жерге кабышам», — деп ойлоду канчык.

Мылтык тарс эткен жок. Мергенчи мылтыгын кайра ээрдин кашына койду:

— А-ай, кургур, сыңар аяк болуп өзү да куруп зыянсыз болуптур. Күнүн көрө берсин, — деп атына камчы басты.

Кишинин бул боорукерлигине акылы жете бербей Көк канчык үлдүрөп, көздөрүн тунартып киши кеткен жакты тиктеп туруп, анан уктап бараткансып боорун жерге төшөп, козголбой жатып калды.

1. Көк канчык эмнеге өкүндү, эмне үчүн ыйлады?
2. Бөрүлөр Байдөбөттү эмне кылышты?
3. Бөрүлөр Кынжыгыйды эмнеге талап жеп койду?
4. Мергенчи эмне үчүн Көк канчыкты атпай кете берди?

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ

МОЮНКУМ ТРАГЕДИЯСЫ

(«Кыямат» романынан үзүндү)

Ушу кышта Акбаранын тунгуч үч бөлтүрүгү бой салып, жиликтүү тай күчүктөрдөн болуп чыга келди. Ар биринин кыял-жоругу бар. Ырас, кудаы таала айбандарга буюрбаган соң, Акбара бөлтүрүктөрүнө бөлөк-бөлөк ат коэ албады. Бирок адамга буюрбаган сезимдин күчү менен ар бирин жытынан, дагы башка белгилеринен ажыратып, каалаганын кандайдыр ишарат же үн менен чакырып алчу. Үчөөнүн ичиндегисинин ирдүүсү Ташчайнарды тартып, жайык маңдай, жар кабак чыкты, ошондуктан аны Чоңбаш деп ажыратат. Ортончусу да ирдүү, узун шыйрак, келечекте айдоочулардын алды болчудай, аны Желтаман деп ажыратат. Үчөөнүн бири ургаачы, анан

калса куду Акбаранын өзүндөй болуп көккөз, жакшы көргөн оюнкарагы, муну энеси сөзгө жетилбеген сезиминде Сүйгүнчүк дегендей болот. Эгер ат коё алса, мунусун Сүйүмкан деп коймок беле, ким билет. Бойго жетип, суйсалып чыга келгенде не бир дөбөттөрдү өлүм талаш алыштырып айыгыш чыгарар шойкон ушу болор,

Кечке жуук кар себелеп дагы жаады да, эртеси күн чыгар таңкы маалда айлана ак шоокумга жуунуп, жарык болуп берди. Мейкин бети мемиреп тынч турду. Курсак кынжыйып, араан ачылган кез келди. Чабытка чыгар учурга чыдамы кетип, бөрү үйүрү терebelге кулак түрүп калды. Азырынча козголгон эч жан жок. Баарынын күткөнү чабытка «айт» демей белги. Чоңбаш отурат чабытта кандай мүшкүл тартарын сезбей чыдамы түгөнө жаздап. Желтаман да белен. Сүйгүнчүк болсо энесинин көк көзүн мисирейе карап, маңдайында. Үйүрдүн атасы Ташчайнар куйругун чубалтып, ары-бери басат. Баарынын күткөнү Акбаранын буйругу. Бирок баарынан улук дагы бир нерсе бар, ал аңчылык. Ач бөрү гана чабыттын кумарына жете алат.

Күткөн чак келди дегендей Акбара ордунан туруп, желе жорто жөнөп берди. Беркилер аны ээрчиди. Бирде илкип, бирде жортуп, жумшак кардын бетине гүл чайытындай издерин калтырып, чөл талаанын оңтою менен бөрүлөр жүрүп баратты. Жанаша кеткен бул издер, топтошуп кан издеген күчтүн кайра тартпас белгиси. Бадалдуу жерде кар үстү, бадал асты болуп жыбылжып, жыбытка киргенде кубандаган көлөкөдөй зыпылдап жүрүп баратты бөрүлөр. Болор чабыттын болору да, олжого тоюнары да эми кара тумшукка ыйгарылган буйруктан.

Бирер жерге барганда Акбара эки жакка көз салып коюш үчүн дөбөчөгө жортуп чыкты. Сыдырым соккон шамалдан жыт искеп, көк көздөрүн мунарыктаган төнүмгө кадап, былк этпей туруп калды. Шамалдын

багытына жараша талаанын кайсы тарабына бет ала жүрүп, каерден жаңылбай чабыт салууну белгилемекчи болгон канчык чий баскан дөбөчөдө көбүрөөк туруп калды.

Дал ушул учурда кайдан бир бийик тараптан кандайдыр күркүрөгөн добуш чыкты. Бу шумдук доош же жайкы күндүн күркүрөшүнө окшобойт, бирок талаанын асманынан жаңырып жатат. Башта кулак укпаган таптакыр бейтааныш, улам күчөп келаткан бул добуштан кармана албай Ташчайнар да дөбөгө атып чыкты, канчыгы экөө катар туруп кулак түрүп, корккондорунан куру айбатка ырсайып азуу көрсөтүп, куйрук кыпчып кетенчиктей беришти. Асманда бир балээ болуп жатыры. Доошун мурда кулак укпаган, өзүн мурда көз көрбөгөн кандайдыр бир куш талаа үстүнөн кайып учуп келатыр. Тумшугун жерге салып, саал кыңая учуп алыптыр. Андан артта алысыраакта дагы бир ушундай балээ учуп келатыры. Кайып учкан бойдон экөө тең алыстан өтө беришти да, доошу да өчтү.

Бөрүлөрдүн бул көргөнү вертолёттор болучу. Ошентип сууда из калтырбай сүзгөн балыктар сымал эки вертолёт Моюнкумдун асманында бир кайрып салып, кайып учуп кетишти. Анткен менен асманда да, жерде да эч өзгөрүү боло койгон жок. Бирок чөл макулуктары билбеген бир жаңылык бар эле, вертолёттордун бул учушу асмандан чабыттаган чалгын болчу. Асмандан жерди чалган учкучтар кайсы квадратта канча жандык бар экенин, вездеходдор менен жүк машинелер кайсы тараптан кантип келсе боло турганын радио аркылуу айтып, тиешелүү жерге кабар берип кетишти. Бөрүлөр эмне кылмак эле, дүрбөлөңгө салган коркунуч өткөн соң бөкөндөрдүн жайытын издеп, андан ары желе жортуп жөнөп кетишти. Ээн талаа, эрме чөлдүн бетиндеги жаныбарлардын баары номур коюлган квадраттарга бөлүнүп, чектелип, эми жапырт атылмайы пландашып калганын, мерчемдүү

жерлерге белгилүү сандагы машинелер жөнөтүлүп, ушу тапта сандаган моторлор күркүрөп, сандаган дөңгөлөктөр чимирилип, каптап келатканын туяр сезимди кудай таала бу талаанын бөрүсү болобу, бөкөнү болобу, бирине да буюрбай койсо, баёо макулуктар кайдан билсин.

Эзелтен ит кушка жем болуп буюрган бөкөндөр эми эт төгүү планын аткарууга керек болуп калганын бөрүлөр кайдан туйсун. «Беш жылдык план аткарылбай», областтын иши чатакка айланып, кыжалат болуп турганда облбашкармадагы шойкондуу бирөө Моюнкумдагы жапайы эт ресурстарынын стратегиясын жоктон таба койсо болобу: негизги милдет планга эт өндүрүү эмес, белен, бекер жаткан этти жыйнап өткөрүү, мына ушинтсек гана эл алдында да, жогорудан зекип отурган чондордун алдында да жүзүбүз жарык болуп, областтын намысын сактап калабыз десе болобу. Борбордон чалышып, жерден чукусаңар да эт төгүү планын аткаргыла, созо бериш мүмкүн эмес, үстүбүздөгү жыл — беш жылдыкты жыйынтыктоогу жыл деп, планыңар кана, элди кайсы бетибиз менен карайбыз деп аргасы түгөнүп жатканын ээн жердин бөрүлөрү кайдан туйсун?!

«План сөзсүз аткарылат,— деп жооп берип жатышты облбашкармада,— жакынкы декадада аткарабыз. Кошумча резервдер бар, жер жерлерди кысымга алабыз да, талап кылабыз...»

Акбара баштаган ээн жердин бөрүлөрү болсо бул маалда эч балээден бейкабар, жумшак карды аста басып, көздөгөн максатка өнүп баратты. Түптүү чийлердин быткылы менен өнүп, коңур күрөң-көгүш чий түсүнө түстөшүп өздөрү да байкалбай, өңүттүн чегине жетип токтошту, ат коёр алдында кичине бой токтотуп, дем жыйып алышка бөгүп калышты. Алдыдагы жайыт Акбаранын көз алдында алакандагыдай көрүнөт. Жылгындуу жайытта эрмен-шыбак аралаш оттоп, жайнаган бөкөн жайылып жатат. Жаралгандан бери бир-бирине коёндой окшош, куйкул-күрөң жон,

ак боор бөкөндөр беймарал. Акбара карманды, күтүндү, өңүттөн атып чыкканда куткарбастай болууну, анан кууганга алганда селдей агылган топту кайда кайрып жөнөөрүн чамалап жатты. Чыдамы кеткен бөлтүрүктөр куйруктарын бир жазып, кайра чыйралтып, талпынган куштай кулактарын бир тикчийтип, бир жапырат. Камаарабас Ташчайнардын да каны кызып баратты, азуусун канжардай шилтөөгө азыр турду. Бирок Акбара көз отун жашырып, ат коюшка али белги бере элек. Ал деле оңтоюн күтүүдө. Оңун таап ат койбосо бөкөндөр тапатаңдап аткан октой кетет, оңу болбосо жырткычтын жырткычы да жете албайт. Акбара ошол куткарбас оңтойду күтгү.

Дал ушунда капилеттен күн күркүрөп коё бергенсип, асманда жанагы эки вертолёттор жапыз учуп, шукшурулуп келди да, беймарал жайылып жаткан бөкөндөрдүн калың тобун уйгу-туйгу түшүрдү. Үрккөн бөкөндөр жарылган тосмонун көлүндөй каптап, көктөн түшкөн балээден сүрдүгө качты. Капыстан келген бу шумдуктан эси чыккан жандыктар чаң-тополоң түшүп, башчысын таппай, башаламан дүрбөлөңгө кабылды, бейкүнөө макулуктардын канаттуу темир шумдукка каршылык кылар аргасы болбоду. Вертолётторго ушунусу керек окшойт, үрккөн топту ого бетер жерге жапыра кууп, андан озо учуп, кайрый кууп, нарыдан үркүп келаткан башка топ менен кагыштырып, тополоңун тоз кылып жиберди. Жолду катар улам үрккөн топтор кошулуп, эзелтен мындай алааматты билбеген, же баштоосу жок, же качар багыты дайынсыз макулуктар удургуп, Моюнкумдун акыр кыяматы башталды. Жалаң ача туяк жандыктар эмес, алардын демейки жандоочусу, эзелки жоосу бөрүлөр да селдин шарына кетти.

Вертолёттор чабуул койгон бу шумдук, каратып туруп заматта боло кеткенинен эси чыккан бөрүлөр оболу коңулдуу түптөргө кыпчылышты, анан ага да чыдай албай бу каргашалуу жайдан качып беришти.

Бөрүлөрдүн жаналекети ушерден алыс житип кетиш, аман кетиш, тынчыраак жерге жоголуп кетиш эле, ал да болбоду. Ыраак эле качып чыгышкандай болду эле, аңгыча дүңгүрөп кулак тундуруп, жер титиретип, арттан бороон келаткансыды. Вертолёттор кайрылып, каалаган багытына кууган миң сандаган бөкөндөрдүн сели бөрүлөрдү каптап басып, кууп келатты. Бөрүлөр же буйтап чыгып кетишке же коңулдуу жерге кирип бекине калышка чоло таппады, сайды толтуруп, дөңдү тегиздеп келаткан, жолунда тоо болсо да токтотуп такат бере алгыс кара булуттай каптаган жандуу селдин агымына кетти. Эгер бөрүлөр саал эле токтоно калган болсо жапайы табияттын дүргүүсүндө алды-артын карабай каптап келаткан бөкөндөрдүн курч туяктарына жанчылып, кар аралаш жуурулган кара баткакта дайынсыз калмак. Бөрүлөр чуркашын акырындатмак түгүл, жанталашып жер тырмалай качканынан аман калышты. Эми бөрүлөр акыл жетпес, ойго келбес бу жер оогон улуу куугунга кабылып, эпкинине кетти. Жанараакта эле өздөрү бирден алкымдап, улам кууп жетип, бирден жара тартып, кыргын салып, кумар кандырууга камынып турган бөрүлөр эми жалпы баарынын башына капилет түшкөн тагдырдын мындай каарына каны күйүп, бөкөндөр менен жанаша чуркап, сүрмө топтун калканычында жандарын ала качып баратты. Минтип бөрүлөр менен бөкөндөр моюндаша бир качканын Моюнкумдун талаасы эч качан, улуу өрт учурунда да көрбөгөн чыгар.

Акбара нечен ирет качкын топтон суурулуп чыгып кетишке ыкыс берди, бирок амалын таппады, саал эле буйдалса, же бурулса күтүрөп жыш чаап бараткан жүздөгөн бөкөндөрдүн туяк астында тепселип кала берчүдөй. Эпкиндеген ушул чабышта Акбаранын үйүрү көпкө чогуу жүрдү. Мына эки тарабында жиптей созулуп, арыш керип, күшүлдөгөн бөкөндөрдүн арасында жакындары келатат: мына Чоңбашы, тигине Желтаманы, ал экөөнөн өксүңкүрөп, күчтөн тайып

Сүйгүнчүгү келатат. Бөлтүрүктөрүнүн жанында сүрүнөн жер титиреген Ташчайнар үрөйү учуп, катуу чуркап алыптыр. Чоң чабыттын ордуна ушинтип бөкөндөрдүн сүрдүккөн тобу менен кошо сүрдүгүп, аман кутулуп чыгышка айла таппай, сууга аккан чабындыдай калың качкындын эпкинине кетебизби деген нерсе көк көз Акбаранын кыялына кирди беле!..

Биринчи болуп Сүйгүнчүгү көздөн жоголду. Сүрдүгүп барып жыгылды да, каңк эткен үнү чыгып, ошол замат миндеген туяктардын дүбүртүнө жутулуп кетти...

Куугун салган вертолёттор болсо рация аркылуу бири менен бири сүйлөшүп, качкан топту эки жактан сүрөй кысып — чачырап кетсе ээн талаадан кайра издеп чогултуп жүрмөк кайда — улам күчөй сүрөп, төбөдөн ажал болуп күркүрөп, ансыз да катуу качып бараткан бөкөндөрдү андан катуу качууга аргасыздандырып, кууп келатат. Шлемофондон куугунчулардын киркиреген үндөрү кулакты көздөйт: «Жыйырманчы, уккун, жыйырманчы! Кана, дагы күчөтө түш! Дагы күчөт!»... жогортон карап бараткан вертолётчу учкучтарга астындагы өздөрү жасаган кара сүргүн даана көрүнөт: сапырылган ак карды уюлгутуп, киргин кара дайра албууттанып тынбай агып бараткандай. Анда жыйырманчынын ээликкен үнү кулакчындан шандуу угулат: «Күчөтсө, мына! Ха-ха-ха, карасаң, арасында карышкырлар да качып баратат. Мына кызык, кара сүргүнгө кабылган экенсиңер ээ, кашабаңдар! Өлүмдөн кайда качып кутуласыңар? Буерде кинодогу «Кое тур!» дегениң жарабайт!».

Ошентип куугунчулар калың топту зоруктура кууду. Зоруктуруп жыгыш алдын ала тактап ойлонулган иш.

Акырында күтүрөп качкан бөкөндөрдүн калың тобу жайык түзгө атылып чыга бергенде аткычтарга кептелди. Вертолётчулар эртеден бери чогулуп айдаган максаты да ушул болчу. Бул жерде күтүп тургандар мергендер деле эмес, кадимки эле кырып жойчу

аткычтар болчу. Чүмбөтү ачык «Уазик» минген аткычтар бөкөндөрдү андан ары кубалай артынан сая түшүп, автоматтарынан ок жаадырып, огородунан чөп чапкан сыңары мээлебей-этпей эле кыра баштады. Алардын артынан прицептүү машинелерге бекер олжо жыйналып, кишилер ок жеген бөкөндөрдү машинеге ыргытып, чала жандуусун шамшаар менен сол колтукка сайып аны да ыргытып, жаралуусун кууп жетип сайып жүрүштү. Бирок алар көрсөткөн негизги өнөр канга жуулган бөкөндөрдү колдон буттан алып, күүлөнтүп туруп, борттон ары ыргытканы. Жапан жандык мекендеген чөл талаа жаратып койгон кудайына кандуу салыгын ушинтип төлөп жатты. Кузовдордо бөкөндөрдүн өлүктөрү дөбөлөнүп чыкты.

Тиякта кыргын дале жүрүп жатты. Жанагыдай чуркай албай чаалыга баштаган бөкөндөрдүн калың тобун машинелери менен омуруолото кирип барып, автоматчан аткычтар оң жагын ондой, сол жагын солдой кырып-жоюп бара беришти. Ал-ансайын тополоңу тоз түшүп, бөкөндөр чалды-куйду удургуду. Акыр кыяматтын коркунучу да мынчалык болбос — дүңгүрөгөн дүбүрттөн ок жаадырган автоматтардын дабышынан кулагы биротоло тунуп калган Акбарага бүтүн дүйнө дүлөй болуп калгандай туюлду, асман, жер астын-үстүн түшүп, колго кармалгыс, көзгө көрүнгүс болуп кыйрап кеткенсиди. Тиги вертолёттор күрүлдөгөн доошунан, ызылдаган ышкырыгынан ажырап, бийикте айланып учкан айры-куйруктар сымал төбөдө доошсуз тегеренип учуп жүргөнсүдү...

Автоматчан аткычтар «Уазиктердин» үстүндө бири тизелеп, бири бортко өбөктөп, үн-доошсуз атып баратышат, жер үстүндө кайкып учуп баратышат, машинелер үнсүз зыпылдап чуркап, зоруккан бөкөндөр алсырай тикирендеп, окко тепчилип, кан жая үнсүз кулап жатышат...

Мына ушул каныбайрамдын ың-жыңы жок уюлгусунда Акбара адамдын жүзүн көрдү. Жакын жерден

адам жүзүн даана көрө коюп, эси чыкканынан машиненин астында кала жаздады. «Уазик» жандай салып жүрүп бараткан. Алиги киши белинен өөдө көрүнүп, алдыда олтуруптур. Көзүнө шамалдан калкаланчу көз айнек тартынып алыптыр, кара көк тартып, кан тепкен кара оозуна микрофон кармап алган, машине мөңкүрөгөн сайын кошо секирип, бүт талаага бирдемелерди үнсүз кыйкырып барат. Кыязы куугунду башкарган киши ушу көрүнөт. Эгер канчык бөрү кулагы угуп, адам тилин түшүнгөндөй болсо, тиги киши рация менен минтип кыйкырып баратканын укмак: «Чет жакасын аткыла! Чет жакасын терип аткыла! Ортосун атпагыла тепсеп салышат! Тепсеп кетишет дейм, айбандар!» Ортодо жыгылган бөкөндөрдүн этин арттан качып келаткан топтун туяктары эзип салат дегени болуу керек...

Мына ушунда алиги микрофон кармаган киши бут алдыда машиненин дөңгөлөгү менен жарышып, калың бөкөндөрдүн сүрмөсүнө кошо сүрүлүп, карышкыр чуркап келатканын көрө калды. Анын артынан дагы эки-үч карышкыр келатат. Киши селт этип алып, бирдемени кардыга кыйкырды, табалагандай ызырына микрофонду таштады да, бут астынан мылтык сууруп чыгып, оңойлото кармап, затворун шак тартып, кайра чаптырды. Акбара анын баарын көрүп баратты, көз айнекчен киши мээлеген мылтыктын кара оозу дал өзүнө түздөлүп жатканын да көрүп баратты, бирок түшүнбөдү, түшүнсө да эч аргасы жок эле, калың топтун эпкинине буйтап кетер же токтой калар аргасы жок эле. Тиги киши мээлей берди, аябай мээлеп баратты. Акбара ошондо да аман калды окшойт. Катуу бирдемеге мүдүрүлүп, Акбара аласалып кетти, тепсендиде калбас үчүн кайра дароо тура чуркады. Ошондо көргөнү бул болду: бөлтүрүктөрүнүн ичиндеги ирдүүсү Чоңбашка ок жаңылып көккө секирип учту да, каалгып жай кулады, бир капталына оодарылып, буттары тырайып жыгылды. Кыязы, жанталаша

13 — Адабият, 6 (кыргыз) 209

каңшылады окшойт, же араң эле кыңкыс эткендир, Акбара эчтеме уккан жок. Көз айнекчен киши мылтыгын башынан өөдө көтөрө, кубангандай баржандап бирдемелерди кыйкырды. Акбара болсо күүсүн жаза албай кара тумшугу канжалап жаткан бөлтүрүгүнүн үстүнөн каргып өттү. Мына ушунда гана анын кулагынын калдырканы айрылып кеткенсиди, тегеректеги кызыл кыргындын үн-дооштору күргүштөп кирип келди: күтүрөгөн калың качкындын дүбүртү, татыраган автомат үнү, өкүргөн машинелердин добушу, кишилердин кыйкырык-чуусу, жан талаша кулап жаткан бөкөндөрдүн кыйкырыгы төбөдөн кетпей коштоп келаткан вертолёттордун күрүлдөшү, Көп бөкөндөр ок жебей, зорукканынан оңкобаш атып кулап, буттарын тыбыратып, жүрөктөрү жарылып, түтүк тумшуктарынан кан кетип өлүп жатышты. Арттагы өлүк жыйноочулар шамшарын бир шилтеп, алкымын шыла кесип, али жаны чыга элек жаныбарларды колдон буттан колдошо күүлөп туруп, машиненин кузовуна ыргытып келатышты. Кийимдери башынан аягына кан болгону бу кишилердин кейпи курусун, түрлөрү суук...

1. Облбашкармадагылар эт планынан кутулуунун кандай жолун табышты?
2. Моюнкум кыяматы кандай башталды ?
3. Жазуучу эмне үчүн Моюнкумдагы бул окуяны трагедия, кыямат деп атады?
4. Силер жаратылыш байлыгын ушундайча жол менен пайдаланууга макулсуңарбы?

КАЧКЫНБАЙ ОСМОНАЛИЕВ

(1929—1996)

Белгилүү прозаик, Кыргыз Эл жазуучусу Качкынбай Осмоналиев 1929-жылы Жумгал районундагы «Актатыр» чарбасында кызматкердин үй-бүлөсүндө туулган. Алгачкы ырлары 1951-жылдын 14-сентябрында «Кыргызстан пионери» газетасында «Биздин мектеп», «Китебим» деген ат менен жарык көргөн. Жазуучунун «Азаптын тагы», «Турмуш сабагы», «Түн жамынган акын» жана башка повесттери, «Көчмөндөр кагылышы» романы бар.

БҮРКҮТЧҮ

(аңгемеден үзүндү)

...Саза деген мүнүшкөр. Аңчылык дегенде ичкен ашын таштай койчу Каргабий деген курбусу бар, мына ошо экөө тоо башын кар алып, булак көзү тоңуп, эл жайлоодон көчкөндө аксак-тескек малдан эки үчтөн алып калышат. Мерчемдүү жерге муздап, ташка бастырышат. Суур, кашкулак чээнге кирип, эчки-теке аскалап качып, алдырбай калганда карышкыр ойрондор мал изине түшүп, айыл-айылды тооруп, кыштоого түшкөндө, айлакер эки аңчынын жемине чычкандан жолу болбогон түлкүлөр кынык алышат. Чарадай таштын алдындагы тоңгон этти тытмалап, кемирип жалап ошол аймакты байтакташат.

Ашууларда кар калындап чайлап калгыча, эткелдүү, азык-түлүктүү жигит менен кербилек кара тайганын көк канчыгына коштой жетелеп, Каргабий жөнөйт. Бүркүтүн кондуруп, тармал жүндүү, кулагы кере карыш, сары жон, агыш төш тайганын Сатыбалдыга жетелетип Саза чыгат. Эки аңчы эки тараптан келип, болжошкон мерчемдүү жерден кездешет. Буйгага кошуундары жайланышат. Сатыбалды менен берки жигит чыргай аралап, шырмыйды узунунан кыйышат. Баштарын бууп тик коюп, бөктөрө чыккан шалкаларды арыдан-бери жаап, алачык тургуза коюшат. Алгачкы түнү булар сукулдашып жан казанды астырышпайт. Эртеңки ак жол үчүн кудайга сыйынышып, эмне окуялар болорун ар түрдүү элестетишип, бүкүлү кыңкайышат. Түн ортосунда турушуп, жер жарылганда түлкү жатактарда болуп калууну боолголошуп аттанышат.

Түлкүнүн түз качканын бардык эле бүркүт алат. Бирок, түлкүлөрдүн жедеп, закы болуп бүткөн «керечен» аталчу куулары жолугат. Ал өзүн карай качырып келаткан бүркүттү көргөндө ач тырмактын чеңгээлинен жан айла издеп, куйругун чычайта тик көтөрөт. Учун чагарактатып, бүркүттү жазгырмакка алаксытат. Бирде каршы туруп, арсылдап үрөт. Көзүн жалжылдата карап, арбашууга чакырат. Ушинтип нечен алакеттен өтөт да, оопай бүркүт түшө калып мыкчырында ойт берет. Жаман бүркүт жер чапчыйт. Үрпөндөп, лапшыйып, конгон жеринде олтуруп калат. Жанын сактап калган түлкү жымырылып, алдагайда качып баратканын көрөсүң.

Каргабий менен Саза кырда ыкчамдай бастырып келатышкан. Маңдайкы алтыганалуу күнгөйдүн этегинен кызыл түлкү булайып кача берди. Саза темине чү коюп, бүркүтүнүн томогосун тартты. Бүркүт эки-үч канат сермеп качыра бергенде эле, өйдө зымырылган түлкү коктуну көздөй имерилди. Адегенде бийиктеп учкан бүркүт түлкүнүн абалын көрүп, ылдыйлап, капталдап сызды. Түлкү кайра бүркүттүн өлчөмүнөн бийиктеп кетүүгө өйдө качты. Түлкү кутулуш үчүн өзүнө кандай

ыңгай издесе, бүркүт аны алыш үчүн ыңтайын түлкүгө жараша оңоп, куткарбоочудай көрүнөт. Акыры бүркүт чукул жетти. Жетерин жетти, бир жарым аркан бою аралыкта, бирок түлкүң түшкүр тик турган суур кебетеленген ташты имерилип, бир амал менен ошол ташты бүркүткө тептиргиси келип, мант берди. Баятан качырып түлкүнүн шаштысын кетирген бүркүт, эми алуудан айныгандай кайра өйдөлөп, түлкүнүн үстүнө ары-бери айланып алса болобу? Чаап келаткан Каргабий:

— Ой, мунуң чычкан алчу күйкө болду го? — деп бакылдайт.

— Эмне кыласың, түлкүнүн керечен куусуна жолуктук! — дейт, бүркүтүнө ишенген Саза кенебей. — Машыккан кырааным, түлкүнүн өзүнө жараша кыял көрсөтүп жатпайбы. Жердеги куу ойрон көзүн кадап, жазгырсам дейт. Үстүндөгү ага болбойт. Сабыр кылгын! Керечендин чечекейи талысын, көзү шоролосун.

Саза оозун жыйгыча бүркүт түлкүнү көздөй ылдыйлады. Канатын кымтып, тап берип, кайра өйдөлөп, ары кетти-бери кетти. Насыбай түкүрүм убакыт өттү. Бүркүт мүрүсүн сала кыңырая тартып, шуу эте сайыла түштү да, баятан «азилдешкен» немени бөктөрүп, аркан бою жерге барып конду.

— Баракелде, алгырлыгына! — Карап туруп ыраазы болгон Каргабий атын желдирип баратып бакылдайт: — Кыраандардын кайсы түрүнө кирет сеники?

Саза да камчыланып катуулап, жооп берет:

— Меникинин жогдору сеңселип деле узун. Андайды жогдоруна улам «Каркыра жогдор кара баш» дешет. Өзүм «Карабаш» атап алгамын.

— Баракелде, баракелде! Мурда угуп жүрдүм элем бүркүтүңдүн алгырлыгын. Бүгүн көзүм менен көрбөдүмбү. Керечендин чечекейи талыгыча асманда күйкө болуп калкылдап чайпалышын кара, тобо!

Карабаш Саза жеткиче түлкүнүн көздөрүн алма-

терме оюп, илингенин жутту, тилин чокуп, жулкуп тартты. Аткый тиштеп, бутуна күч келтире өзүнө чойду. Жогдору үрпүйө көзү чакчаңдады. Кыпчуурдай тумшугуна кыпчылган түлкүнүн тили чоюлуп, узарып, чытырап барып, коко менен кызыл өнгөчтөн үзүлдү. Биротоло өзүнө тийген тилди ансайын бурдап, мойну жүгжүндөйт.

Саза жетип, атынан ыргыды. Томогосун даярдап, бүркүтүнө ыраазы болуп:

— Жылуулай минтип албасаң, арманда калбайсыңбы? Ошент, мант беречек немеден өчүндү ал!

Аңчылар кечинде кошуундарына келишти. Карга оонап жүндөрү майланышкандай жылтыраган, тырмактарынын түптөрү менен кулактарынын учтары кара, боору агыш кызыл түлкүлөрдүн терилерин жандоочулар туюк сыйрышты. Муруттары ийнедей тумшуктан көтөрүп, куйругун чубалта булак-булак эткизе силкип-силкип Сатыбалды бакылдады:

— Карга жакшы оонаган окшойт, жүндөрү тегиз.

— Мобу каапырың жатакчыл немеби, капталдары такырайып, теринин көркүн бузуп турат.

Алачыктын очогунда арчанын дүмүрлөрү чатырап, алоолоп, жалыны эт салынган асма казандын боорун жалмалайт. Май боткого тойгон тайгандар өз-өз орундарына байланып, ичмектердин үстүндө жатышат. Саза сырттагы Карабашын колуна кондуруп, эртеңкиге чейин сиңгидей кылып жем берди. Томогосун кийгизип, дөңгөчкө кондурду. Бүркүт тумшугун дөңгөчкө алма-телме жанып, вссак-вссак эте шаңшып алып, күпшүндөп кагынып, койколоктоп, ороктой тумшугун көтөрө эки жакка обдулат...

1. Мүнүшкөр деп кандай адамдар аталган?
2. Саза менен Каргабий аңчылыктын кандай ыкмасын колдонушкан?
3. «Керечен» деп кандай түлкүлөр аталган?

АЛЕП-АХЛАК ТЕМАСЫНАН

ЖУНАЙ МАВЛЯНОВ

(1923–2003)

Кыргыз Эл жазуучусу Жунай Мавлянов 1923-жылы Жалал-Абад областынын Жаңы-Жол районундагы Кош-Дөбө кыштагында төрөлгөн. Экинчи дүйнөлүк согуштун катышуучусу. Узак жылдар бою мугалим, мектеп директору, "Мугалимдер газетасынын" редактору болуп иштеген. 1960-жылы биринчи ырлар жыйнагы "Жүрөк" деген ат менен чыккан.

Биринчи прозалык китеби "Бекиш, сага эмне болду?" повести болуп эсептелет. Көптөгөн очерктердин жана публицистикалык макалалардын автору. "Аркыт гүлдөрү" аттуу ырлар, "Нан", "Бийиктик" аттуу прозалык жыйнактары жарык көргөн. Айрым чыгармалары өзбек, тажик, латыш, татар тилдерине которулган. Жазуучу Б.Мунгуновдун "Кара шамал" повестин, В.Сухомлинскийдин "Балама кат" аттуу китебин кыргыз тилине которгон.

НАН

(Аңгемеден үзүндү)

...Эки күндөн кийин колхоздогу курулуш бригадасы кезек боюнча булардын үйүнө келмек. Ошондуктан,

Жаныбек менен Жеңишбек бүгүн эски үйдү бузуш үчүн жумушка барбай калышкан.

Жеңишбектин тамдын төбөсүнө чыга келиши тигинин жанагы желеленген оюн үзүп койду.

Жеңишбек – Жаныбектин улуу агасы Сарымсактан калган жалгыз туяк. Майкечен ал там башында мизи өйдө карап жаткан экинчи кетменди ала койду да, күнгө күйгөн билек булчуңдары түйүлө калып, ары-бери тултуңдады. Көөнөргөн кара кепкасынын астынан көрүнгөн жазы маңдайы, коёндукундай бакыракай көздөрү, оң кашын жаап уюлгуган тармал коюу чачы куду атасыныкындай. Анын кебетесине алдыртан тиктеп турган Жаныбектин көз алдына агасы Сарымсактын элеси тартыла берди...

Жеңишбек армиядан күздө кайтып келди. Азыр айыл чарбасында ошол жактан үйрөнүп келген кесиби боюнча монтир болуп иштеп жүрөт. 10-классты бүткөндөн кийин армияга чакырылгандар кайткан соң, көпчүлүгү окууга же шаарга жумушка орношуп кетишкен. "Муну деле ошентет го, азыркы жаштар ата-эненин, ага-туугандын тилин алчу беле" – деп анын армиядан келер тушун болжол менен билишкен жакындары салкын мамиле кылышканы ырас. Жок, Жеңишбек антпеди. "Эми, окууга кетерсиң, Жеңиш?" деп апасынын сынап берген суроосуна, "Жок, апа, силердей колхозчу эле болоюн деп турам. Атам колхозчу, апам колхозчу экенсиңер. Мен да колхозчу болууну чечтим. Баарыбыз эле шаарды көздөй кете берсек, колхоздо ким калат? Керек деп тапса, окууга колхоз өзү эле жиберет. Иши кылып окууга барсам да, колхоз аркылуу барам, апа" – деп тигилердин санаасын тындырып койду.

Атасына окшоп, оор басырык сүйлөп, сабырдуу жүргөнүнөн апасы менен агасы андан үмүттүү.

Жеңиш кетменди колуна алаары менен "бери бас" – дегенсип, Жаныбек үйдүн бир четин көздөй кадам шилтеди.

Жаныбек далистин тушуна барып, арык колдорунун тарамыштарын түйүлтө, кетменин төбөсүнө өйдө көтөрдү да, чаптастан жерге койду. Эмне үчүн? Анын маңдай териси жыйрыла түшүп, кырдач мурдунун таноолору кериле берди. Ким билет, балким, ичинде ата-энесинин өмүрү өтүп, агалары төрөлгөн бул үй азыр жаш балапандардын уясындай ыйык көрүнүп, бузууга дити барбай жаткандыр. Мындай болушу да ыктымал. Баягы жылы актив чыкма жигит атасынын эски имаратын бузганда, Жаныбектин апасы кыйла нааразы болгон: "Ботом, атасынын жайын бузат деген кандай шумдук? Ата жайын байлуканага айландырып таштап, жаңы үйүндө мамыр-жумур жашаганын көрүп турабыз го. Арбак ыраазы болмоюн, тирүү жан жарыбайт. Атасынын колу менен курулган жайды бузганы – арбактарды безиткени".

Балким, аны ыргылжың кылып турган апасынын ушул сөздүр. Андай болсо, кийинки беш-алты жылдан бери жыл сайын бул кыштакта он беш-жыйырмадан эски жайлар кулап, ордуна үстү шифер, тунуке же черепица менен жабылып, пайдубалы жарым метрче цементке отургузулган, кош терезелүү үйлөр курулуп эле жатпайбы? Жаныбек жеңеси Айсалкын экөө да ошондой үй тургузууну көптөн бери дегдеп жүрүшпөдү беле? Антпегенде бүлө көбөйүп да баратат. Эки үй, бир далис кимисине калкалагыч болсун? Бети башын жалмалап өтүп жаткан зааркы желден ичиркенгендей Жаныбек далысын куушура бир жыйрылып алды да, танданган мүнөздө өзүнө карап турган Жеңишбекти көрө коюп уялып кетти көрүнөт, ошол замат кетмендин сабына колдору ороло түштү.

Өмүргө өмүр кошомун деп, мунарыктана көз учуна араң урунган горизонттун тээ береги четинен, ааламга күлө карап күн чыкты. Адатынча шаша чыккан күндүн нурлары менен Жаныбек төбөсүнө бийик көтөргөн кетмендин пеши кездеше калды окшойт, айнекке күзгү тоскондой ал жарк эте берди. Соңунан лакыйган

кетменден ыргытылган топурак тамдын арт жагына барып күп этти да, чаң-тозоңу абалап жөнөдү.

Жеңишбектин кетмени да ушул көрүнүштү кайталап жатты. Түшкө дейре бир үйдүн төбөсүн тизеден келген кара чирик саман аралаш топурактан экөө араң арытышты. Экинчисинин үстүн жарымдаган кезде, Жаныбек кууш маңдайынан мончоктогон терди жеңи менен шыпыра аарчып, анан тамеки тутантты. Топурактан арыган торсундун бирине көчүк басып, экинчисине узун буттарын тирей отура кетти да, жаак этин капшыра папиросун соро баштады. Кебетеси, ишке берилип кетип, ага кумары аша түшкөнбү, кайра-кайра тартып, оозунан, мурдуанан көгүш түтүн булатып жатты. Бул дем алыштан пайдаланып Жеңишбек шатыны кайчылдата, суусун ичип келейин деп төмөн түшүп кеткен.

Дароо эле катуу кагазына жете түшкөн папиросуна чырт эттире тиш арасынан түкүргөн Жаныбек бут арасынан ылдый чертип жиберди. Өзү эмнегедир, жаш балачасынан анын кайда барып түшөөрүнө көз салды. Үстүн жука топурак каптаган тегерек нерсенин үстүнө барып бир тийгенде гана папиростун күлгө айланган жагы үзүлүп кетти. "Тегерек нерсе эмне болду. Кичинебизде апам бизге аш куюп берчү кара аяк эмеспи? Аякка окшобойт. Тээ тамдын төбөсүнөн түшкөн кесектин калдырканы бекен?..". кандайдыр-бир сезим Жаныбектин жүрөгүн жанып өттү: Нан!.. Баягы нан!..

Муунган кишидей анын добушу каргылданып чыкты. Додолонгон топурактын үстүнө тик секирген Жаныбек алигини кош колдоп ала койду да, бетиндеги топуракты үйлөп жиберип, бооруна кысты. Чын эле нан экен!..

"Муну Айсалкын жеңем кантип унутуп койду? Бул үйдүн какыр-чикирин өзү баш болуп жыйнаштырбады беле? Кантип нанды унутуп калды? Же "ырымдалганы менен не пайда берди, андан көрө топурак алдында тапталып калганы артык эмеспи" — деп атайлап таштады бекен? Андай болууга тийиш эмес эле. Далай жылдан бери ушул үйдүн шыбында ак калтага илинип турчу бу

нанды бапестеп, бетин жөргөмүштүн желесине бастырбай, маңар байлатпай апам өлгөндөн бери сактап келаткан өзү эмес беле?"

Жаныбек азыр бооруна кысып турган нандын четинен үч жери кетилген. Анын экөө улуу агаларынын тиши тийген жер. Үчүнчүсү — өзүнүкү.

Бу нанды Бүбүш апа өзү жаап, өз колу менен биринчи жолу тун баласы Сарымсак кан майданга жөнөп жатканда ат жалына сунган: "Четинен тиштеп кой, балам! Ылайым туз-насибин өз үйүндөн буюрсун!"

Ушул тилек менен экинчи уулу Асылбекти, кийинчерээк Жаныбегин атказган. Жок, эненин тилегениндей болбой калды. Ал тилек кылгандай Сарымсак менен Асылбек кайрылып келип, эне колу сунган алиги нандан тиштебей калышты. Урушка жетпей кенже баласы Жаныбек гана кайрылып, бул үйдөн кайра даам татты, бирок аны эне көрбөй калды. Жеңиш жылы төрт жыл бою жол тиктеген анын көзү түбөлүккө жумулган болчу.

Агалары менен энесинин ал эстелиги бут астында тепселип калганын көргөн Жаныбектин каңырыгы түтөй түштү: апасынын, уялаштарынын жыты ушул нанда сакталып калгандай аны бетине кармап жыттай берди эле, көз жашы чандуу жүзүнөн төмөн көздөй из салды. Ушул кезде нары жактан суу ичип чыккан Жеңишбек агасынын тиги абалын көрүп селт этти...

Эки жарым айдан кийин ак калтага салынган нан жаңы үйдүн шыбынан кайра орун алды.

1961-жыл.

1. Жаныбек менен Жеңишбек там салууга кантип, кандайча киришишти?
2. Эмне үчүн нанды көрүп Жаныбек секирип түштү? Ал кандай нан эле?
3. Кыргыз эли эмнеликтен нанды баарынан улук деп эсептейт?

БООРДОШ ЖАНА ДҮЙНӨЛҮК АДАБИЯТТАН

МУХАММАД ЮСУФ

(1954 – 2001)

Өзбекстан эл акыны Мухаммад Юсуф 1954-жылдын 26-апрелинде Андижан облусунун Мархамат районундагы Коончу айлында карапайым дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Анын кайталангыс балалык чагы, жалын жаштыгы мына ушул кыштакта өтөт.

Айылдык мектептен орто маалыматка ээ болгон Мухаммад Юсуф борбор калаа – Ташкент шаарындагы Орус тили жана адабияты институтуна окууга кирип, аны 1978-жылы ийгиликтүү аяктайт. Анын алгачкы ырлары 1976-жылы «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» газетасынын беттеринен басылып чыгат.

Жаш акын 1978 – 1980-жылдары республикалык «Китобсеварлар» коомунда, 1980 – 1986-жылдары борбордук «Toshkent oqshomi» газетасында, ал эми 1986 – 1992-жылдары болсо Гафур Гулам атындагы Адабият жана көркөм өнөр басма үйүндө эмгектенет. Мына ушул басма үйүндө өткөн жылдар Мухаммад Юсуфтун чыгармачылык тагдырына зор таасирин тийгизет.

Мухаммад Юсуф 1992 – 1995-жылдарда «O‘zbekiston ovozi» газетасында жана Өзбекстан Улуттук кабар агенттигинде (ӨЗА) кызмат өтөйт.

Ырлары күндөлүк басма сөз беттеринде бат-бат басылып турганы менен, анын алгачкы ырлар жыйнагы кыйла кеч – 1985-жылы гана жарык көрдү. Андан кийин акындын «Bulbulga bir gapim bor» (1987), «Iltijo» (1988), «Uyqudagi qiz» (1989), «Halima enam allalari» (1989), «Ishq kemasi» (1990), «Ko‘nglimda bir yor» (1990), «Bevafo ko‘p ekan» (1991), «Yolg‘onchi yor», «Erka kiyik» (1992), «Osmoning olib ketaman» сыяктуу ондогон ырлар жыйнагы окурмандардын колуна жетип барды.

Ата журтубузду көз карандысыздыкка чыгышы Мухаммад Юсуфтун чыгармачылыгына дагы да даңгыр жол ачты. Анын улуттун жана өлкөнүн келечегине арнап жазган татынакай ырлары өзүнүн жөнөкөйлүгү, чынчылдыгы жана көркөмдүк жактан мыктылыгы менен миллиондогон окурмандардын көңүлүнөн жай алды.

1998-жылы көз карандысыздык жылдарында жетишкен ийгиликтери үчүн Мухаммад Юсуфка “Өзбекстан эл акыны” деген ардактуу наам ыйгарылат.

Тилекке каршы, булбулдай сайраган акындын өмүрү кыска экен. Ал 2001-жылдын 31-июлунда Каракалпакстандын Элликалаа районуна жасаган кызмат сапары маалында, жүздөгөн күйөрмандарынын астында ыр окуп жатып, жүрөк оорусу кармап, бул дүйнөдөн көз жумган. Ошондо ал бар болгону 47 гана жашта болчу.

Бирок, акындын жалындуу ырлары аны сүйгөн элинин жүрөгүндө түбөлүктүү жашай бермекчи.

ТАБЫНУУ¹

Ак шейшепке орогонсуң өзүң бизди,
Ак жууп, ак тарагансың өзүң бизди.
Түн уйкусун кечкен асыл эне болуп,
Күнүбүзгө жарагансың өзүң бизди.
Биз сага туруктуубуз, Өзбекстан,
Эч кимге бербейбиз сени, Өзбекстан!

¹ Ырды өзбекчеден Гайратбек Токтобаев которгон.

Калканың бар каршы чыгып катылганга,
Руху колдоор Алпамыш бар баатырларга.
Аздектейбиз ар ташынды гүлдөй көрүп,
Жоолор жакын жолой албайт, атың барда.
Атыңды туу тутабыз, Өзбекстан,
Эч кимге бербейбиз сени, Өзбекстан!

Тузуң татып, унуткандар болушат кор,
Көздөрүнө эки дүйнө көрүнүп тар.
Жарык күнүң көрө албаган журт саткандар
Күнү келип ууч кумуңа болушат зар.
Биз сени ардактайбыз, Өзбекстан,
Эч кимге бербейбиз сени, Өзбекстан!

Гүл көрүнгөн чөлүндөгү чөп жөнөкөй,
Мүнөзүң да өзүң өңдүү жөпжөнөкөй.
Сени дейбиз, кумдуу чөлүң бизге бейиш,
Топурагың Мекке сымал ыйык төрдөй.
Эне деп барктайбыз биз, Өзбекстан,
Эч кимге бербейбиз сени, Өзбекстан!

1. Акындын өмүр баяны жөнүндө эмнелерди айта аласыңар?
2. “Табынуу” ырын көркөм окуп, жаттап алгыла.
3. Ырда эмне жөнүндө сөз жүрүп жатат?
4. Ырдын:

“Тузуң татып, унуткандар болушат кор,
Көздөрүнө эки дүйнө көрүнүп тар.
Жарык күнүң көрө албаган журт сатканда
Күнү келип ууч кумуңа болушат зар”,
деген саптарын кандайча түшүндүңөр?

5. Бул ырды кай жерден жана кимдин аткаруусунда уккан-сыңар?

ӨТКҮР ХАШИМОВ

(1941 - жылда туулган)

Азыркы заман өзбек прозасынын өнүгүшүнө чоң салым кошуп жаткан таланттуу жазуучу Өткүр Хашимов 1941-жылы Ташкент шаарында жумушчунун үй-бүлөсүндө туулган. Ал өзүнүн чыгармачылыгын ыр жана очерктер жазуудан баштаган. Анын алгачкы китептери студент кезинде эле басылып чыккан. Очерктер жыйнагынан түзүлгөн биринчи китеби 1962-жылда "Po'lat chavandoz" аты менен жарык көрдү. Жазуучунун "Urushning so'nggi qurboni", "Muhabbat" сыяктуу көптөгөн аңгемелери, "Odamlar nima derkin", "Shamollar esaveradi", "Ikki karra ikki besh", "Bahor qaytmaydi", "Dunyoning ishlari" повесттери, "Nur borki, soya bor", "Ikki eshik orasi" (1986), "Tushda kechgan umrlar" (1993) аттуу романдары басылып чыгып, көптөгөн жергиликтүү жана чет өлкөлүк окурмандар тарабынан сүйүп окулууда. Республикалык жана боордош эл республикаларынын бир топ театрларында "То'ylar tuborak", "Sizdan ugina, bizdan bugina" өндүү пьесалары ийгиликтүү коюлган.

Жазуучу Э.Хемингуэй, К.Симонов, А.Куприн сыяктуу жазуучулардын чыгармаларын өзбекчеге которгон. Өз кезегинде таанымал ишмердин бир канча чыгармалары чет тилдерге да которулган.

Өткүр Хашимовго 1982-жылда "Dunyoning ishlari" повести үчүн Айбек атындагы, 1986-жылда "Ikki eshik orasi" романы үчүн Хамза атындагы республикалык деңгээлдеги мамлекеттик сыйлыктары ыйгарылган.

Жазуучу 1991-жылда "Өзбекстан эл жазуучусу" наамына татыктуу болгон, ошону менен бирге, "Mejnat shuhrati" (1996), "Buyuk xizmatlari uchun" (2001) ордендеринин да ээси болуп саналат.

Ардактуу окуучу, бүгүн жазуучунун "Согуштун соңку курманы" аңгемеси менен таанышабыз. Аңгеме согуш жөнүндө. Жөн гана согуш жөнүндө эмес, анын кесепеттери, өзү алыста болуп жатса да, ага түздөн-түз катышпагандарга да тийгизген залакасы жөнүндө. Чыгарманы окуп, бүгүнкү күндөгү эң баалуу байлыгыбыз — тынчтык жөнүндөгү көз карашыңар өзгөрөөрү шексиз.

СОГУШТУН СОҢКУ КУРМАНЫ¹

(Аңгеме)

Түн жарым, айлана жымжырт. Алыстан ит улуйт. Айвандын түркүгүндөгү узун мыкка илинген лампочка араң нур таратып турат. Анын айланасында чиркейлер тыным билбейт. Короонун жарымына чейин эгилген кулпунай жөөктөрүнүн арасында суу жылтылдайт. Биринсерин өң бурган кулпунайлар көзгө урунат. Шамал жүрүп, жаңгактын бутактары шуулдай түштү. Шаикрам уйкулуу көздөрү менен ошол жакка бир карап койду да, тер жыттанган жаздыкка башын койду. Ошол замат дасторкондогу кесеге, сабы күйгөн кашыкка көзү түшүп, дагы кыжырланды. "Сараң болбой өл! — деп ойлоду аялын сөгүп. Башынан эле зыкым болчу, заман оорлошкон сайын андан бетер болду.

... Аны согушка алышпады. Токуучулук комбинатында монтер жетишпегендиктенби же өзү жакшы иштейт беле, айтор аны алып калышты. Шаикрам согуш башталаар алдынан үйлөнгөн болчу. Согуш башталып, заман да өзгөрүп кетти. Айрым адамдар туякка зар. А анын аялы болсо, жанынан өтүп кетсе

¹ Аңгемени өзбекчеден Махбуба Темирова которгон.

деле кош бойлуу боло берет. Кудай бергенди таштап болобу деп, удаама-удаа үч кыз төрөдү. Согуштун кара канаты алыстап кеткен болсо да, жакында Гитлердин өлөөрү айкын болуп калса да дале анын кесепети адамдардын башына кара көлөкөсүн салып турат. Аза күтүү бирде бул, бирде тигил коңшунун үйүндө болуп жатат.

Короонун этегиндеги жапыз эшик кыйчылдады. Шаикрам алаканы менен көзүн жарыктан тосуп карады да, ушул жакты көздөй келе жаткан апасын көрдү. Ал үйлөнгөндөн кийин атасынан калган короо-жайды эки пахса дубал менен ортодон бөлүп алышкан. Буга бир чети Хадичанын кежирлиги да себеп болгон эле. Майда-чүйдө сөздөрдүн көбөйүп баратканына байланыштуу Умри эне орозгеиң бөлөк болсо, өз очогуна күл тартасың деп алардын казанын бөлүп койду. Өзү болсо кенже уулу Шанемат менен калды.

Өңү өчкөн чыт көйнөгүнүн үстүнөн күрмө кийип алган Умри эне үнсүз жүрүп келди да, жалпак мусулман кыштан жасалган тепкичтен айванга чыга баштады.

— Уктай элек белең? — деди ал тепкичтен эңкейип чыгып жатканда сыйлыга түшкөн жоолугун ондой салып.

— Көрбөйсүзбү, бөбөк тынчыйтпай жатат. Өзүм болсо иттей чарчаганмын.

— Бала болгондон кийин ыйлайт да, — деди аны тынчтандырган үн менен. — Жата бер, балам. — Ал дагы ошол калыбында үнсүз кадам шилтеп, ичкери үйгө кирип кетти.

Кайнене-келин балдарды эптеп сооротушту. Андан кийин экөө ээрчишип чыгышты. Хадича бир колунда чайнек-пияла, бир колунда загара нан көтөрүп келип дасторконго койду.

— Чайдын табы кайтып калыптыр, — деди ал загара нанды сындырып жатып. Умри эне Шаикрамдын жанындагы кабылбаган көрпөчөгө отурду.

— Өзүң да ал, — деди тамырлары бөртүп чыккан колдору менен чачылган нан күкүмдөрүн терип оозуна

салып жатып. Шаикрам апасынын бармактарынын жарылып кеткенин эми байкады. Мурдатан ушундай беле же жокпу, эстей албады.

— Тамагыңдан калганбы? — деди ал чөгөлөп чай куялоп отурган аялына карап.

Хадичанын сүйрүдөн келген ак саргыл жүзү кызара түштү. Айыптуудай апкаарыган үн менен кечирим сурады.

— Калбаган эле...

Шаикрам анын кызара түшкөнүнөн калп айтканын сезди. Ким билсин, балким эртең менен өзүнө жылытып берүү үчүн ошондой деп жаткандыр.

— Жок, балам, тамак керек эмес, — деди Умри эне шашып. — Ойлонуп жатып уйкум качып кетти... Ал бир саамга унчукпай калды да, өзүнө-өзү сүйлөгөнсүп акырын кошуп койду. — Бейшемби күнү Камил табыптын үйүнө бардым эле. Күндө эртең менен бир кеседен койдун сүтүн ичсе, дарт көрбөгөндөй болуп кетет, деди.

— Азыр койдун сүтү турмак уйдун сүтү аттууга да жок болуп жатат го ... — деди Хадича. — Ушул күндөрдө уйубуз тууйт эле.

Шаикрам аялынын сөзүн уккан да жок. Капысынан анын көз алдына терезенин түбүндө жапыз шыпка тигилип жаткан инисинин элеси тартыла түштү. Бир короодо жашап туруп он күндөн бери инисинин алынан кабар алалбаганына ич-ичинен өкүнүп, күрсүндү. Шанематты согушка албаганына кубанган болчу. Көрсө, иниси учук¹ оорусуна чалдыгыптыр. Ошон үчүн калтырышкан экен. Мына үч айдан бери төшөккө мыкталып жатат. Шаикрам мындан он күн мурда ишке жөнөп жатып инисинен ал-абал сураган эле. Ошондо Шанематтын как сөөк болуп калганын, чоң-чоң көздөрү менен ага маанилүү карап жатканын көргөн болчу.

"Жакында өлөт, — деп ойлоду ал апасынын көзүнө карабастыкка аракет кылып, — баары бир өлөт".

¹ Учук - өпкөнүн туберкулёз оорусу.

— Түзүкпү? — деди ал бардыгы үчүн өзү айыптуудай кабагын чытып.

— Шүгүр, — Умри эне култ этип жутунду. — Азыр уктады. — Апасы ушул тапта чыгып убара болбо деген мааниде сүйлөгөнүн Шаикрам түшүндү.

— Эртең менен кабар алам, — деди ал апасы ордуна турганда.

— Сенден неге капа болсун, балам, — деди Умри эне айванда токтоп. — Көрүп турат го, эртең менен чыгып кетсең, түн жарымда кайтсаң. Бул күндөр да унутулуп кетет, балам. — Тепкичке чечип койгон кепичинин бир түгөйү көмкөрүлүп калган экен, Умри эне бутунун учу менен оңором деп бир аз убара болду. Андан соң тепкичтерден эңкейип түштү да, жүргөнүн сездирбей дагы үнсүз короонун этегин көздөй кетти. Жапыз эшик кыйчылдап ачылып кайра жабылды.

— Ушундай турмушка миң наалат, — деди Шаикрам ачууланып. Дасторконун жыйнаштырып жаткан аялына да кыйкырды. — Сенин да атаңа наалат! Тумшугундун астынан уйунду жетелеп кетсе да, оозуну ачып отурасың.

— Эмнеге мага кыйкырасыз? — Хадича идишти кашыкка уруп, ыйламсырады. — Эмне, мени да Илхам самоорчунун аялындай союп кетсинби? Сиз түнкүсүн сменде болсоңуз. Менин үч чүрпөм менен жанымды уучтап отурганым жетпейби!?

Шаикрам аялына кол көтөрүп жибербестик үчүн жүзүн буруп, тишин кычыратты.

Суу чайпалса, ылайкасы бетке чыгат дегендей, заман өзгөргөн сайын жамандар көбөйдү. Эрте жазда алардын эми тууй турган уюн уурдап кетишти. Ошол күнү Шаикрам түнкү сменада эле. Түнү бою нөшөрлөп жамгыр жаап чыкты. Шаикрам таңга маал бир нерсени сезгендей көңүлү кыжаалат, үйүнө кайтты. Келсе, аялы, апасы, балдары чыркырап отурушуптур. Хадича кош бойлуу эмеспи, өзү менен өзү убара болуп, билбей калыптыр. Эртең менен турса, дарбаза чоң ачылып калыптыр, жаңгакка байланган уй жок.

"Ушул маалга чейин уй тууйт эле, инимдин оозуна жок дегенде бир кесе сүт тутпайт белем, — деп ойлоду Шаикрам өкүнүп. Кана эми ошолор колума түшсө, чаап таштайт элем".

Ошентти да, ээси миң андысын, ууру — бир. Мындан эки ай мурда Илхам самоорчунун аялын бычактап кетишти. Байкуштун болгону бир гана эчкиси бар экен. Короого ууру киргенин билип, аял шордуу чуу көтөрөт. Эри чайканада экен. Жүгүрүп барып эчкинин арканынан кармаганбы, кыскасы, жетип келген коңшу-колондор кара канга боёлуп жатканын көрүшүптүр.

— Ушул күндөрдө дагы ууру аралап калды, — деди Хадича жуурканды кагып сандалдын четине салып жатып. — Кулпунай кызарбастан бир да койбой терип кетишүүдө.

— Дүрбөлөң салба! — деди Шаикрам кабагын үйүп. Балдар терип жеген чыгар. Ууру кулпунайга келеби?

— Оозуна бир кулпунай алган болсо, буюрбасын. Эмнеге келбейт экен? Бир уучун алып чыгып сатса, бир кесе жүгөрү берет. Ана, ишенбесеңиз барып көрүңүз, дубалдын бир чети урап түшкөн го?!

— Дүрбөлөң салба! — деди Шаикрам дагы кобурап. Бирок бул жолу өзүнүн да жүрөгү селт эте түшкөнүн байкады. Дилинде пайда болгон кыжаалатчылыкты сездирбестик үчүн чарбакка карай жүрдү. Акырын жүрүп кулпунай жөөктөрүнүн алдына келди. Арыктагы суу лампочканын нурунда жылтырап, шамалга жымырайт, шурудай терилип өң алган кулпунайлар сууга тиейин-тиейин деп турат.

"Чын эле, — деп ойлоду ал жөөктөрдү аралай, бир ууч кулпунайга бир табак жүгөрү берет. Тартыш нерсе... Хадича жалган сүйлөбөйт. Балдар жеген болсо буюрбасын деп жатат го. Тың, жолотпойт..."

Былтыры аялы ушул кулпунай себеп апасын катуу иренжиткен эле. Умри эне бир ууч кулпунай алган экен, Хадича балдарга аш-нан болор бекен деп эккенбиз,

наристелердин ырыскысына тийбеңиз, деп сүйлөп жибериптир.

Шаикрам ошондо апасынын жай ичи келини менен жүз көрбөс болуп жүргөнүн эстеди, анан дагы ушул оюна келди. "Хадича оңой эмес, сараң..."

Ал айланып жаңгактын түбүнө барды. Чындап эле ошол жактагы дубалдын бир чети урап түшкөнүн, түбүнө топурак төгүлгөнүн көрүп, жүрөгү болк дей түштү. Дубалдын кемтик жайынан кимдир бирөө шыкаалап тургансыды. Жаңгактын бутактарынын шамалда шуулдаганы да, бут астында төгүлүп жаткан дубалдын топурагы да шектүү, коркунучтуу көрүнүп, бат эле артка кайтты.

Хадича эчак үйгө кирип кетиптир. Ал жарыкты өчүрүп, сандалдын четине жаткан менен, дилиндеги дүрбөлөң күчөй берди.

Күзүндө өзү менен иштей турган жигиттин короосундагы тегиз бышып жетилген жүзүмдөрдү уурдап кетишкенин эстеди. Шамал улам күчөп, короодо жаңгактын жалбырактары шуулдап, бутактары шектүү кыйчылдайт, кимдир бирөө шып-шып басып, айвандын четине келип жаткандай болот.

Хадича туура айтат. Өзү кечинде сменада болсо, аялы үч чүрпөсү менен жанын уучтап таң аттырса, ууруга олжонун чоң-кичинеси барбы? Колуна эмне тийсе ала берет да. А кокус, өзү жокто үйүн ууру басса, аялы чуу салса, бычактап таштаса. Апасы чыкса, аны да бычактаса... "Биймансыздар! Адамдардын башына түшкөн азаптуу, кыйын кезең учурдан пайдалануучуларды четтен кыруу керек".

Капысынан оюна келген пикирден анын дене-бою титиреди. Кара күндөр үчүн, үмүт менен сактап жүргөн уюн уурдаганы үчүн, өлүм төшөгүндө жаткан инисинин акыркы ырыскысын тартып алганы үчүн, нанга акча болор деп өстүргөн жер жемишинен да кур жалак коюуга аракеттенип жатканы үчүн ошол кудайды тааныбагандардан бир өч алсын!

Ал ордуна секирип турду. Жарыкты күйгүзүп, чуркап короого өттү. Дале шамал жүрүп жаткан эле, асмандын кээде ал, кээде бул бурчунда чагылган жаркылдап, жаңгактын бутактары шектүү кыйчылдайт, бирок эми ал булардан коркпойт эле. Ал жанындагы ашканага кирип, чөнтөгүнөн күкүрт алып чакты. Титиреген колдору менен карайып кеткен дубалдагы мыкка илинүү турган эки ором зымды алды. Бир маалдар согуштан мурда ал бул зымдарды түрдүү асемдерге алып барат эле, адамдардын короосун күндүзгүдөй жарытып берет болчу. Эми да жакшылыкка кызмат кылсын!

"Мага десе атып таштабайбы! — деп ойлоду ал айвандын четине чөгөлөп үстү жабык зымды ачык зымга ылдам улап жатып. — Бир жатып ичерди өлтүрсөм пайда. Бирөөсү өлүп, калганынын адеби колго берилет".

Ал тез кыймылдагандыктан дене-бою тердеп кетти, бирок муну ал өзү байкабай, бир сөздү гана кайталай берди: "Мага десе атып таштабайбы!"

Ал зымдын ачык бөлүгүн кулпунай жөөктөрүнүн үстүнө ыргытты. Зым жыландай ийрелип жөөк үстүнө түштү. Жабык тарабын айван этегинен алып атты да, бир учун түркүктөгү электр илгичке тыгып койду. Байкоосуздан балдары кечинде чарбакка өтүшсө эмне болот, деген ой мээсине келе калды да, үйүнө кирди. Хадича жаткан жеринен уйкусурап башын көтөрдү.

— Ии?

— Чарбакка чыкпа, балдар да чыкпасын, өлөт! — деди Шаикрам көздөрү жанып.

Хадича эч нерсеге түшүнбөдү көрүнөт, "макул" деди да, кайра башын жаздыкка койду. Көп өтпөй, терең дем ала баштады. Шаикрам айвандын жарыгын өчүрүп кайра үйгө кирди. Этият чарасын ойлоп, каалга түбүнө, кийизге эле жатып алды.

"Мага десе атып таштабайбы?" деп ойлоду дагы. Ушул учурда эмнегедир балдарын эмес, аялын да эмес, инисин ойлоду. Шанемат балалыгында да араң жан эле. Шаикрам ар күнү аны мектептен өзү алып келет болчу, экинчи сменада сабак бүтүшүн күтүп турчу. Атасы

өлгөндө Шаикрам алтынчыда, иниси экинчиде окуйт эле. Ошондо Шанемат ыйлабаган, бирок ичигип кусалыктан ооруп калган. Эми болсо беш күндүгү калдыбы жокпу, агасы болуп кабар да алалбайт.

Шаикрам уктадыбы, жокпу, биле албады. Бир маалда бала ыйладыбы, же сыртта шамалдын күүлдөгүнө аралаш ачуу чыңырык кулагына угулдубу, андай албай калды. Атылып ордунан туруп кетти. Айвандын жарыгын жандыраар замат кулпунай жөөгүндө бүк түшүп жаткан адамдын денесин көрдү да, коркконунан селес түштү. Ошол замат эле чеки иш жасаганын, адам өлтүргөнүн сизди. Зымдын учун илгичтен жулуп салып, ошол жакка жүгүрдү. "Башкалары качты" деген пикир кыялынан өттү. Жөөктөрдүн үстүнөн секирип-секирип жүрүп баратканда, буту батып бара жатканын байкады. Бүк түшүп жаткан адамдан үч кадам бери жакта токтоду да, күтүүсүздөн чөгөлөп калды. Бир саамга көздөрү чакчая тигилип туруп, шамалдын ызы-чуусун да, өз тулку боюн да титиреткен бир үн көөдөнүн жарып чыкты:

— Апа-а-а!

Ал эс-учун жоготуп баратканын элес-булас сезип, өзүн жерге таштады. Титиреген колдору менен ылай мыкчыганча чөгөлөп төшүн муштагылай кетти.

— Апа! Апаке!

Умри эне бир колу менен өңгөн чыт көйнөгүнүн этегин бекем уучтап алган, этегинин ичинде болсо эки ууч бышкан-бышпаган аралаш кулпунайлар көрүнүп турат, ал эми башка колу менен жыландай зымды кармап турган эле. Шаикрам анын кулпунай кызылы жуккан, жарылып кеткен бармактарын, бөртүп чыккан тамырларын даана көрдү. Нары жакта, ылайлуу арыктын ичинде анын кепичи жатат, зым бутуна тийгенде жулкуп алмакчы болгон, бирок колуна оролошуп жыгылган көрүнөт.

Шаикрам ылайлуу арыктан өбөктөп барып, өзүн апасынын кучагына атты.

— "Апаке, көзүңүздү ачыңыз!" — деди ал бозоруп

кеткен эриндери менен апасынын муздак жүзүнөн өөп.

Ал бир топтон кийин өзүнө келди да, үстүндө аялы турганын, кыздары ыйлап жатышканын байкады. Башын көтөрөр замат кулпунайлардын четинде отурган Шанематты көрдү. Көптөн бери ордуна козголбой жаткан иниси кандайдыр күч таап, өрмөлөп чыккан көрүнөт, көйнөгүнүн желкелери ачылган, чоң-чоң көздөрү менен үрөйү учуп карап турган эле.

Эмне кылып койдум, иним! — деди Шаикрам дагы балчыкка малынган алаканы менен бетин мыкчий. Кийин дагы апасын көтөрүүгө урунат, бирок апасынын эки бүгүлгөн денеси эмнегедир такыр түздөлбөй койду.

— Сүт ичпей, уу ичсем болбойт беле, — деди. Шанемат үнү кырылдап.

Шаикрам бул араң угулган, титиреген добуштан сескенип, инисине тигилип калды.

— Уу ичсем болбойт беле, — деди Шанемат дагы ошол калыбында. Түрүнөн, ал ыйлай албайт, ыйлоого да күчү жетпейт көрүнөт. — Кече да айткан элем, көнбөдү. Кулпунайга сүт алмашат, деди.

Шаикрам башка эч нерсени укпады. Уга албады. Пайдасы да жок эле...

Умри энени пешин намазына чыгарышты. Көрүстөндөн чыгып баратышканда Шаикрам адамдардын өз ара сүйлөшкөндөрүн угуп калды.

— Согуш бүтүптүр, уктунузбу?

1. Шаикрамдардын көп ойлонгонунун себебин тап. Анын ички дүйнөсүн түшүндүр.
2. Шаикрамдын аялына мамилесин түшүндүрүүгө аракеттен. Аялынын кыймыл-аракетине ал өзүнчө берип жаткан баа туура деп ойлойсунбу?
3. Инисинин абалынан кабар албагандыгы үчүн: "Бир короодо туруп, он күндөн бери ал-абалын сурабаганына өкүндү" деген аңгемедеги түшүндүрүү Шаикрамдын мүнөзүнүн кандай жактарын көрсөтүшү жөнүндө пикир жүргүз.
4. Умри энени ууру десе болобу? Эмне үчүн? Аңгемедеги абалда адилеттик ким тарапта, ким адилетсиз?

ЖАНИИ РОДАРИ

(1920-1980)

Жанни Родари 1920-жылы 23-сентябрда Италиянын түндүгүндөгү Омения шаарында наабайчынын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Жазуучунун өзү айткандай, балалыгы "оттун табы куйкалаган мештин жанында, ун жана көмүр салынган каптардын арасында" өткөн. Жаштайынан кыйынчылык көргөн, кийинчерээк университетте окуп башталгыч класстын мугалими болуп иштеген жазуучу үчүн өзү окуткан балдары илхамдын булагы болгон. Ал окуучулары үчүн ар түрдүү мазмундагы жомокторду айтып берүү менен бирге өзү билбеген түрдө жаңы жомокторду жараткан.

Мына ушундай түрдө жазуучунун алгачкы жыйнагы — "Куунак ырлар китеби" жарык көргөн. Жазуучунун "Чипполинонун жоруктары", "Желсамино жалганчылар мамлекетинде", "Асмандагы торт", "Телевизорго кирип алган Жип", "Рим жомоктору" сыяктуу азилге жуурулган, кунак, таасирлүү аңгемелер түркүмү жаратылган. Жанни Родаринин чыгармалары өзүнүн фантазияга байлыгы, чын дилден айтылган таттуу тамашасы менен окуучуларды дайыма өзүнө тартып келет. Жазуучу бедели боюнча Нобель сыйлыгына тең болгон Ханс Кристиан Андерсен атындагы сыйлыкка татыктуу болгон. Жанни Родари 1980-жылдын 14-апрелинде 60 жашта дүйнөдөн көз жумган. Силерге жазуучунун "Телефондо айтылган жомоктор" китебинен алынган "Эч жакка алып барбай турган жол" жомогун сунуш кылабыз.

"ЭЧ ЖАККА АЛЫП БАРБАЙ ТУРГАН ЖОЛ"

Үйлөрдүн аяк ченинде айылдын чоң көчөсүнөн үч жол бөлүнүп чыкчу экен. Жолдордун бири деңизге карай, экинчиси түз эле шаарга чейин созулуп кеткен экен. Ал эми үчүнчү жол эч жакка алып барбайт экен.

Мартино муну абдан жакшы билчү экен, анткени бул жөнүндө анын айылдагы сурабаган адамы калбаптыр. Бардыгы бир эле жоопту беришиптир.

– Бул жол каерге чейин барат?

– Эч жакка барбайт деп жатам го, түшүнбөдүңбү?

– Анда неге курушкан?

– Аны эч ким курган эмес. Ал дайыма бар болгон.

– Кантип эле эч ким барып көрбөгөн?

– Эй, өтө эле өжөр турбайсыңбы? Анда эч нерсе жок дедим го сага, көрө турган нерсенин өзү жок!

– Сиз аны кайдан билесиз, өзүңүз ал жерде эч качан болгон эмессиз го?!

Ал ушунчалык өжөр, дегенинен кайтпай турган, кайсар болгондуктан, айылда аны Мартин өжөр деп чакырчу болушуптур. Бирок ал өзүн мындай атагандыктары үчүн капа болбоптур. Дагы эле ошол эч жакка алып барбай турган жол жөнүндө ойлой бериптир.

Арадан азбы-көппү мезгил өтүптүр. Айтоор, Марино чоңоюп, көчөдөн чоң атасынын колунан кармабай өтө турган жашка жетиптир. Күндөрдүн биринде ал таң эртең менен туруп, айылдан чыгыптыр да, ойлонуп отурбастан ошол сыйкырдуу жол менен жүрүп кете бериптир. Ал эч токтолбостон алдыга карай кете бериптир, кете бериптир, ал эми жол барган сайын кыйындашып барыптыр. Ар-ар жерде жайылып өскөн чөптөр пайда болуптур, ал эми ойдуң-чуңкурлардын саны эсеп жеткис көп экен. Мартинонун бактына күн ысык болгондуктан, жол кургак экен. Антпесе ошол ойдуңдарда пайда болгон көлмөктөрдөн өтүүгө болбой калмак. Адегенде жолдун эки четинде да чытырман башталып, бир аздан соң

калың токойго туш болуптур. Көк тирегендей бийик, чоң дарактар ири бутактарын бири-бирине созушуп, чырмалышып кеткен имиш: көрүнүшүнөн караңгы, сыз баскан туннелге окшоп кетет экен. Жалбырактардын арасынан түшкөн күндүн нурлары кудум кечеси деңиздеги маяктай жаркырап турчу экен.

Мартино жүрүп бара бериптир, бирок туннелдин аягына чыкпаптыр. Жолдун эч аягы көрүнөйүн дебейт экен. Абдан арып-чарчаптыр, акыры бутун шилтегенге да алы калбаптыр. Эми артка кайтпасам болбойт, деп ойлоптур. Кокустан кайдан-жайдан экени белгисиз, бир ит пайда болуп калыптыр.

"Болду", – деп ойлоптур Martino, – "ит бар жерде үй, жок дегенде адам болот".

Ит анын алдына чуркап келип куйругун ойнотуп, Мартинонун колун жыттагылаптыр да, кайра караңгы жолдон чуркап кетиптир. Ит чуркап баратып, Мартинону келатабы же жокпу деп, артына карап-карап коёт экен. Азыраак жүрүп, дагы токтоп карайт имиш.

– Баратам, баратам, – дептир Martino, бирок ичинде: "Кызык, бул кандай укмуш?" деп ойлоптур.

Эми токой кыйла сейректешип, асман көрүнө баштаптыр. Жол чоң дарбазага чейин барып жетиптир да жоголуп калыптыр.

Мартино дарбазанын жоон темир зымдарынын арасынан караса, парктын ортосунда сарай турган имиш. Анын эшик-терезелери ачып коюлуптур. Морлорунан түтүн буралып-буралып чыгып жаткан экен. Ал эми балкондон сулуу бир синьора колун булгалап турган имиш – синьора абдан сулуу, өтө сымбаттуу экен. Martino мындай сулуу аялды эч көргөн эмес экен.

– Кир, кирегой, Мартин өжөр! – дептир синьора.

– Мына сага, – деп ойлоптур Martino кубанганынан. – Бул жерге келип калышымды өзүм да билген эмесмин, ал болсо мени дароо таанып алды.

Мартино көп ойлоп отурбастан эшиктин туткучунан тартып ачыптыр жана парктан өтүп сарайдын залына

кириптир. Залга кирсе, синьора көркөм тепкичтер менен аны утурлаганы түшүп келатыптыр. Аны жакындан көрүп, сулуулугунан тили сөзгө да келбей калыптыр. Кийимдери андан да кооз имиш. Ал тепкичтен жагымдуу жылмайып, күлүп түшүп келиптир. Мартин өзүнчө аны абдан куунак жана шок, перилер менен ханышалардан да сулуу болсо керек деп ойлоптур.

Мартино ага таазим кылып, эми эмне болот экен, деп күтүп туруптур.

– Демек, – дептир синьора куунактык менен, – ишенбедин, туурабы?

– Эмнеге?

– Эмнеге болмок эле, жолдун эч жакка алып барбай турган экендигине да.

– Бул бир обу жок кайсарлык да. Ошон үчүн ишенбедим. Мен өзүмчө мындай ойлойм: бул дүйнөдө ар түркүн жерлер өтө көп, бирок жолдор абдан аз.

– Албетте. Дайыма бир жаңылыкты көрүү, жаратуу мүмкүн, болгону ага каалоо болсо болду. Эң негизгиси – бир жерде токтоп калбастык керек. Кыймылдаган кыр ашат эмеспи? Эми жүр, мен сага сарайды көрсөтөм.

Сарайда залдар, бөлмө жана кабинеттер абдан көп болгондуктан, алардын эсебине жетип болбойт. Жүздөн ашса ашат, бирок түк аз эмес. Ар бир бөлмөдө баалуу буюмдар, кымбат эмеректер толтура, ашыгы менен бар имиш. Кудум уйкудагы ханыша же бүт өмүрү пайдасыз байлыктарды деп түгөнүп болгон өлбөс Кошчейдин сыйкырдуу чебине окшойт.

Бул жерде каалаган нерсенди табууга болот экен! Кымбат баалуу алмаз дейсиңби, нур таратып туруучу таштар дейсиңби, алтын-күмүштөрдү айтпай деле койсо болот.

Ал шайыр синьора менен сарайдын залдарын көрүп жатканда синьора мындай деп көп кайталаптыр:

– Ал, ала бер, өзүңө жакканын алгын, эч тартынба. Алып кеткенге кыйналсаң, каретамды беремин.

Мартинонун көп нерсе сурашына зарылдык да

калбаптыр. Ал кайтып кетейин деп караса, карета алтын-күмүш жана баалуу таштарга толтуруп коюлган экен. Каретаны башкаруучу ит үйүбүздөгү кадимки ит эмес, окуган ит имиш. Ал аттарды өтө усталык менен башкарып барыптыр.

Мартинону өзү өсүп-улгайган айылында өлдүгө чыгарып коюшкан экен. Анын айылга жөө эмес, каретада кирип келгенин көрүп, бардыгы айран-таң калышыптыр. Үйгө жетип келгенден соң баягы ит каретадан бардык байлыктарды түшүрүп, урмат көрсөтүүнүн белгиси катары куйругун эки жолу кыймылдатыптыр да, ордуна отуруп, жөнөп кетиптир. Ал дароо эле көзгө көрүнбөй, артынан көтөрүлгөн чаң гана калыптыр.

Мартин досторуна да, душмандарына да көптөгөн белектерди бериптир жана көргөн-кечиргендерин аларга жүз жолудан да көп айтып бериптир. Ал аңгемесин бүтүрөөр-бүтүрбөс аны угуп отургандардын бири, кээде башкасы атын арабага кошуп, ошол жол менен чаптырып кетет экен. Бирок кечинде чарчап-чаалыгып, ачууланып куру кол менен кайра кайтып келет экен. Алардан кээ бирлери жол токойдун ортосунда жоголуп калды десе, башкалары жол өтүп болбой турган чытырманга барып аяктайт деп айтат экен. Эч ким эч кандай темир дарбазаны, көркөм сарайды, сулуу жана шок синьораны көрбөптүр! Анткени ушундай бир казыналар бар, ага бардык кыйынчылыктарды жеңип өтүп, ошол жерге биринчи болуп барган адамга гана ачылат экен. Мына, мисалы, Мартин өжөргө окшогон адамдар ошол казынага жетишкендердин бири болуп эсептелет.

1. Мартин өжөрдүн чечкиндүүлүгү, көздөгөн максатынан кайтпастыгы кандай натыйжа берди?
2. Ал кандай кыйынчылыктарга туш келди?
3. Жомоктогу «ушундай бир казыналар бар, ага бардык кыйынчылыктарды жеңип өтүп, ошол жерге биринчи болуп барган адамга гана ачылат» — дегенде эмнени түшүндүрөр?

М А З М У Н У

Киришүү	3
Элдик оозеки чыгармачылыктын казынасынан	
Эмгек ырлары	5
Каада-салт ырлары	9
Кошок ырлары	16
Тамсилдер	24
Элдик эпостордон	
Эр Төштүк	29
«Манас» эпосунан	46
Эл акындарынын чыгармаларынан	
Жеңижок (Өтө)	61
Барпы Алыкулов	69
Акын-жазуучулар кайра иштеп чыккан чыгармалардан	
Алыкул Осмонов	73
Жоомарт Бөкөнбаев	82
Кыргыз фантастикасынан	
Беганас Сартов	87
Кенеш Бейшебаев	92
Кыргыз элинин өткөн турмушунан	
Аалы Токомбаев (Балка)	99
Төлөгөн Касымбеков	121
Мукай Элебаев	134
Абдрасул Тостомушев	139
Жаңы турмуш, согуш темасы	
Чыңгыз Айтматов	146
Жоомарт Бөкөнбаев	183
Темиркул Үмөталиев	186
Жаратылыш, жан-жаныбарлар жөнүндө	
Түгөлбөй Сыдыкбеков	193
Качкынбай Осмоналиев	211
Жунай Мавлянов	215
Боордош элдердин адабиятынан	
Мухаммад Юсуф	220
Өткур Хошимов	223
Жанни Родари	233

O'quv nashri

**BEKTURSUN ALIMOV, OYSULUV
TO'YCHUBOYEVA**

ADABIYOT

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
6-sinf o'quvchilari uchun darslik*

Qirg'iz tilida

U c h i n c h i n a s h r i

«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik
kompaniyasi Bosh tahririyati
Toshkent — 2013

Редактору *Г.Токтобаев*
Басма редактору *А.Бахрамов*
Тех. редактору *Л. Хижова*
Көркөм редактору *Т. Каноатов*
Компьютерде даярдаган *А. Зулихоров*

Басууга уруксат берилди 01.05.13 Форматы 60x90 ¹/₁₆. Офсеттик басма.
«TimesKAZ» гарнитурасы. Кегли 12; 10. Шарттуу басма табагы 15,0.
Эсептик басма табагы 15,84. Нускасы 741+109. Келишим № ...

Ижарага берилген окуу китебинин абалын көрсөткөн жадыбал

№	Окуучунун аты, жөнү	Окуу жылы	Окуу китебинин алынгандагы абалы	Класс жетекчисинин колу	Окуу китебинин тапшырылгандагы абалы	Класс жетекчисинин колу
1						
2						
3						
4						
5						

Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылынын аягында кайтарып алынганда жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкү критерийлердин негизинде толтурулат:

Жаңы	Окуу китебинин алгачкы жолу пайдаланууга берилгендеги абалы
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажырабаган. Бардык барактары бар, көчпөгөн, беттеринде жазуу-чийүүлөрү жок
Канааттандырарлуу	Мукабасы эзилген, кыйла чийилип, четтери тытылган, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажыраган абалы бар, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлуу ремонттолгон. Барактары кайра ремонттолгон, айрым беттерине чийилген.
Канааттандырарлуу эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган же таптакыр жок, канааттандырарсыз ремонттолгон. Беттери жыртылган, барактары жетиштүү эмес, чийип, боөп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.